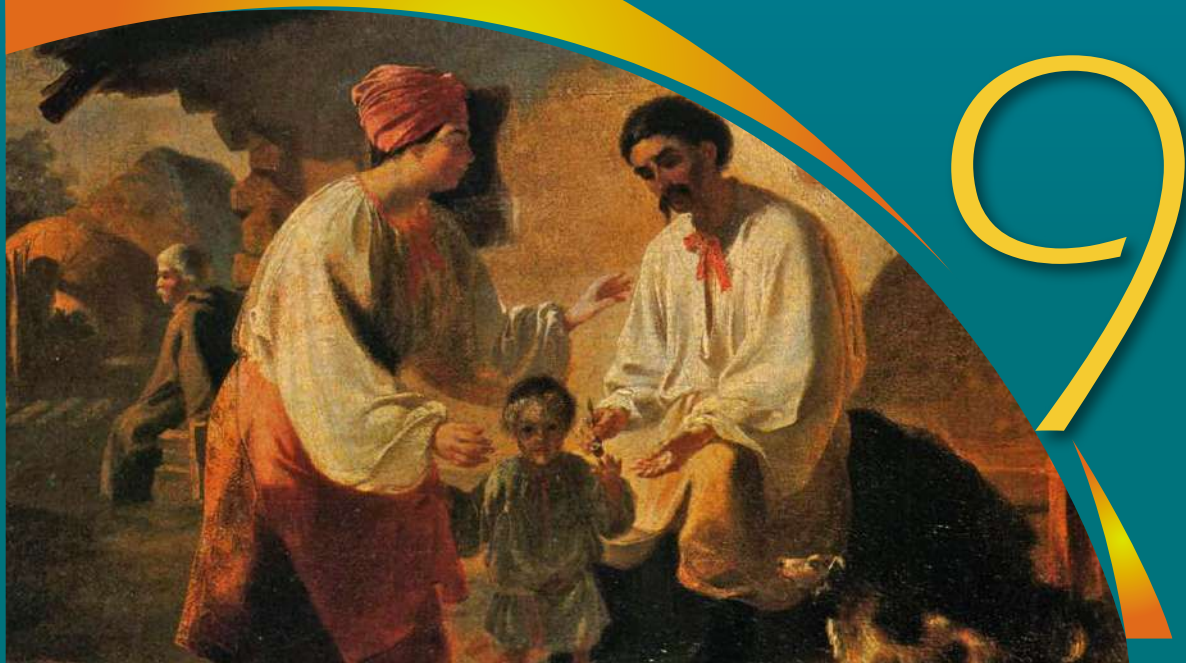

Гене́за

НОВА УКРАЇНЬСЬКА
ШКОЛА

Віталій ВЛАСОВ
Оксана ДАНИЛЕВСЬКА
Дмитро ВАЩУК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ГІМН УКРАЇНИ

Музика *Михайла Вербицького*
Слова *Павла Чубинського*

Ще не вмерла України і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші воріженьки, як роса на сонці.
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.

Приспів:

Душу й тіло ми положим за нашу свободу,
І покажем, що ми, браття, козацького роду.

Віталій ВЛАСОВ
Оксана ДАНИЛЕВСЬКА
Дмитро ВАЩУК

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«ГЕНЕЗА»
2026

УДК 94(477)(075.3)
В60

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 27.01.2026 № 110)

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Відповідає модельній навчальній програмі
«Історія України. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт.: Бурлака О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А.,
Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я.)

Інтерактивний електронний
додаток до підручника
<https://cutt.ly/ctS65o1b>

Інтерактивні методичні
матеріали до підручника
<https://faino.school/>

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

Рубрика «Міркуємо»

Рубрика «Для допитливих»

Рубрика «Досліджуємо»

Рефлексія

Рубрика «Обговорюємо»

Оцініть себе

Рубрика «Це цікаво»

Запитання і завдання

Власов В. С.

В60 Історія України : підруч. для 9-го кл. закл. заг.
серед. освіти / Віталій Власов, Оксана Данилевська,
Дмитро Ващук. – Київ : Генеза, 2026. – 256 с. : іл.,
карти.

ISBN 978-617-8468-43-9.

УДК 94(477)(075.3)

ISBN 978-617-8468-43-9

© Власов В. С., Данилевська О. М.,
Ващук Д. П., 2026
© «Генеза», оригінал-макет, 2026

Століття ідей та чину

Беручись цьогоріч до вивчення історії України, пригадайте, шановні дев'ятикласники й дев'ятикласниці, драматичні події, якими завершився для українського народу період раннього нового часу. Втрата решток козацького устрою та автономії у складі Російської імперії, поділ українських теренів між сусідніми державами, денаціоналізація еліти, занепад національної освіти, утиски й обмеження щодо української мови, кріпацька неволя... Здавалося, історія сповільнила рух. Та вже з перших уроків нового курсу ви переконаєтеся, як під омертвілою шкаралущею імперської неволі проростали паростки нового життя, яке, набираючи сили, вибухнуло невпинною енергією. Ця живлюща потуга знайшла вияв в ідеї національного відродження. З року в рік ідея та глибшала, набувала чіткішої мети, здобувала нових прихильників з кола освічених верств по обидва боки кордону. Влучним утіленням ідеалу українського національного відродження стали поетичні рядки двох українських геніїв, яким випало жити в XIX столітті, – Тараса Шевченка та Івана Франка. Шевченкова настанова «*В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля*» і Франкове переконання «*Та прийде час, і ти огнистим видом засяєш у народів вольних колі...*» єднали українців у націю – спільноту, що, усвідомлюючи історичну, мовну, культурну єдність, прагнула незалежної національної держави. Реалізація цього ідеалу потребувала великих зусиль – дії, або чину, як говорили в ті часи. Ви довідаєтеся, як самовіддана й невтомна праця в різних царинах життя робила осяжним омріяний ідеал, сповнюючи його реального змісту. Сподіваємося, історія українського XIX століття переконає вас, наскільки важливим є внесок конкретної людини у справу загального поступу.

Помічником у роботі вам буде підручник. Кожен параграф, текст якого поділено на пункти та пізнавальні рубрики, відповідає урокові. Щоб глибше збагнути проблему, якій присвячено урок, перейнятися настроями та відчуттями епохи, вдумливо опрацюуйте фрагменти історичних джерел, уміщені в рубриці «**Міркуємо**» на початку кожного параграфа. Основні історичні відомості викладено в пунктах параграфів. До кожного пункту запропоновано запитання та завдання, призначення яких – допомогти зрозуміти зв'язки між історичними подіями та явищами. Удосконалити вміння здобувати й опрацьовувати історичну інформацію вам допоможуть матеріали рубрики «**Досліджуємо**» , що містить уривки з історичних джерел. Поділитися власними роздумами з приводу теми уроку, обміркувати в загальному колі запитання, які постали перед вами під час роботи, спонукатиме матеріал рубрики «**Обговорюємо**» . У тому, що історичне знання виходить далеко за межі підручника історії та шкільних уроків, переконаєтеся зі змісту рубрики «**Це цікаво**» . Для тих, хто хоче знати більше, прислужаться матеріали в рубриці «**Для допитливих**» . Перевірити, чи добре засвоєно матеріал, вам допоможуть запитання та завдання рубрики «**Перевірте себе**» , а також завдання до теми. Свої враження від прочитаного, почутого, побаченого на уроці висловлюйте наприкінці кожного заняття: до цього вас спонукатимуть запитання, позначені символом .

Цікавого вам навчання!

Розділ 1

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

§ 1. Новий час в історії України

Прочитайте уривок із наукової праці та дайте відповіді на запитання. 1. У якому значенні вжите слово «поступ» у наведеній цитаті? 2. Пригадайте, які суспільні зміни та винаходи зумовлювали історичний прогрес людства в попередні епохи. 3. Із чим пов'язане виокремлення в історичній науці двох періодів нового часу – раннього і пізнього? 4. Яку віху пізнього нового часу історик визначає як «найрадикальнішу трансформацію»? У чому суть цієї трансформації? Спираючись на текст джерела, поділіться припущеннями, у чому втілювалася запропонована дослідником формула змін, які переживало людство в XIX ст.

Ідея поступу – одна з головних ідей XIX століття. Поняття поступу існувало й раніше. Тільки що в середньовічні часи воно означало відстань, яку могли подолати піший або вершник від сходу до заходу сонця. Ця відстань була сталою. Натомість поступ у XIX столітті означав передовсім зміни за формулою: «Усе більше, більше й більше – і швидше, швидше й швидше».

Ця формула відображала нову реальність. XIX століття було століттям однієї з найрадикальніших трансформацій, які коли-небудь переживало людство. Коротко її можна схарактеризувати як перехід від аграрного до індустріального суспільства (Грицак Я. *«Подолати минуле: глобальна історія України»*).

1. Які хронологічні межі та періодизація історії України XIX ст. (за етапами національного руху)?

Цього навчального року в курсі «Історія України» ви вивчатимете події від кінця XVIII ст. до 1914 р. – початку Першої світової війни. Сучасні історики називають цей період *довгим XIX ст.*, бо це була історична епоха, яка виходила за межі календарного хронологічного століття.

За історичної доби, про яку йдеться, Україну не позначали на картах як окрему державу, її землі належали до складу двох імперій – Російської та Австрійської (Австро-Угорської). Утім, тривала бездержавність зумовила, як це здебільшого трапляється в історії, потужну хвилю національного піднесення, стосовно якого вживають термін *українське національне відродження*. Власне, українське «довге» XIX ст., події якого вивчатимете цього року, – це передусім століття національного відродження. Зауважте, що поняття «національне відродження», в основі якого лежить метафоричний образ, на-

було поширення саме в XIX ст. для означення процесів, пов'язаних із пробудженням національної самосвідомості бездержавних народів Європи. Згодом згадане поняття стало терміном.

Національне відродження – культурно-політичний процес, під час якого етнос (народ), усвідомлюючи свою історичну, культурну й економічну єдність, прагне здобути політичну самостійність, що перетворює його на націю.

Нація – спільнота людей, об'єднана певною назвою, символами, географічним та етнічним походженням, історичною пам'яттю, спільністю духовно-культурних і політичних цінностей.

Українське національне відродження кінця XVIII – початку XX ст. – історичний і культурний процес формування та утвердження української національної самосвідомості, в основі якої лежить усвідомлення спільнотою або окремою людиною своєї національної належності, розуміння цінності національної мови, культури, традицій і політичних прагнень народу.

Початок національного відродження, а згодом і його піднесення пов'язані з діяльністю нової суспільної групи – *національної інтелігенції*. Ця група в Україні почала формуватися саме в XIX ст. Формування інтелігенції, яка уособлювала культурну еліту, стало можливим завдяки збереженню і поширенню національних традицій у народному середовищі, що й ознаменувало українське відродження. Тому історію появи та розвитку української інтелігенції розглядатимемо як один зі складників історії національного відродження в Україні.

Традиційно у процесі національного відродження виокремлюють три етапи.

Етап	Хронологічні межі	Зміст
Перший етап – <i>етнографічний, або романтичний</i>	Кінець XVIII – середина XIX ст.	Етап визначають як «збирання творчої спадщини народу». На підставі зібраного етнографічного й фольклорного матеріалу лідери національного руху довели існування самобутньої народної культури та культурних відмінностей, що відрізняють український народ від інших.
Другий етап – <i>академічний, або українофільський</i>	60-ті – початок 90-х рр. XIX ст.	На цьому етапі лідери національного руху науково обґрунтували існування нації, її «споконвічність». У цей час виникає мережа національних культурно-освітніх і наукових установ. Водночас завдяки заходам інтелігенції національні ідеї поширюються в народному середовищі.
Третій етап – <i>політичний</i>	90-ті рр. XIX ст. – 1917 р.	На цьому етапі національна еліта під гаслами національного руху починає політичну боротьбу. У ті роки виникають політичні партії, з'являються суспільно-політичні видання, громадські союзи, у масовій свідомості утверджується ідея відновлення незалежності Української держави.

Кардинальні соціальні зміни, що сприяли змінам світоглядним, були зумовлені якісними зрушеннями в економіці. На уроках курсу ви дізнаєтеся, що на теренах України впродовж XIX ст. відбувалося становлення *індустріального суспільства* з ринковою конкуренцією та вільнонайманою працею. Цей процес розпочався після скасування кріпацтва з появою великих підприємств, зростанням чисельності людей найманої праці, активною розбудовою міст. Перехід до технічно досконаліших способів господарювання з відповідною зміною суспільних відносин називають *модернізацією*.

Поняття «модернізація» є надзвичайно важливим для розуміння історичного періоду, з яким ви познайомитеся. Саме крізь призму цього поняття витлумачують зміни в соціальному, політичному і культурному житті тих років.

Який період охоплює історія України «довгого» XIX ст.? У чому парадоксальність цього запитання? Спираючись на характеристику хронологічних меж із книжки Я. Грицака, складіть хронологічну задачу про українське «довге» XIX ст.: «Його початок традиційно пов'язують із появою в 1798 році “Енеїди” Івана Котляревського (1769–1838) – першого твору, написаного сучасною українською мовою, а кінець – із Першою світовою війною, у якій український фактор відіграв велику роль». Чому в основі періодизації історії України XIX ст. лежать етапи національного руху? Назвіть ці етапи.

На підставі наведеного уривка визначте соціальні, політичні та економічні умови, що визначали історичний розвиток українських теренів упродовж XIX ст. Розташуйте їх за значенням, об'єднувавши запропоновану послідовність.

Якщо дивитися на українське довге століття як на драму, то в ньому міняється не лише сценарій – міняються актори і сама сцена. Початок довгому XIX століттю заклав великий поділ між Україною «старою» і «ною». Найперше сходять зі сцени три старі актори української історії: українське козацтво, Річ Посполита і Кримське ханство. Після трьох поділів Польщі (1772–1795) більшість українських земель (85 %) підпала під владу Російської імперії, решта 15 % (Галичина, Буковина і Закарпаття) опинилися під владою Австрійської (з 1867 року – Австро-Угорської) імперії. Такий склад без великих змін зберігався аж до 1914 року.

«Стара» Україна й «нова» Україна різнилися розмірами. Після ліквідації Кримського ханства колишнє Дике Поле стало зоною інтенсивної колонізації, економічного розвитку та будівництва міст. Масштаб змін можна було порівняти з розвитком американського Дикого Заходу. Приваблені можливостями та заохочені російською імперською владою, сюди прибули переселенці з німецьких земель, православні з Балкан і просто поодинокі шукачі пригод і багатства з різних закутків Європи. Але наймасовішою була міграція українських селян із сусідніх губерній. До кінця XIX століття українці стали найчисленнішою групою серед населення колишнього Дикого Поля (Грицак Я. *«Подолати минуле: глобальна історія України»*).

Унаслідок яких історичних подій і процесів український народ наприкінці XVIII ст. втратив свою національну еліту? На підставі міркувань мовознавця поясніть,

чому появи національної інтелігенції належить роль важливого складника історії національного відродження в Україні. Чому початок українського національного відродження і водночас початок нового часу в історії України датують виходом «Енеїди» І. Котляревського – першого твору сучасною українською мовою?

”

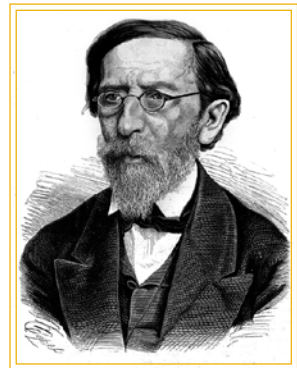
...У деяких народів унаслідок історичних обставин, у яких вони опинилися, відбувається начебто випадіння з тіла нації її істотних частин, провідних верств. Унаслідок цієї неповноти, неповноти національної (і водночас соціальної, бо нації починає бракувати кількох соціальних прошарків) утворюється спричинена нею неповнота культури в її найширшій розумінні... Це викликає явне «недокрів'я» мови, якій бракує розвиненої абстрактно-інтелектуальної лексики, а без неї не може нормально розвиватися ані наукова, ані навчальна література, та й повноцінна література мистецька. Нерозвиненою є й термінологічна лексика. Нація, приречена на неповноту, стає мимоволі збідненою, неповною щодо твореної нею культури, «недорікуватою» у своїй мові...

Явища неповноти національної, соціальної, культурної і мовної певних народів раз у раз простежуються протягом усієї історії людства. Причиною її постання є, як правило, експансія певної держави, поширена на територію іншої країни (країн), експансія мілітарна, а за нею і державно-адміністративна, культурна і мовна, унаслідок якої нація, піддана цій експансії, наче розколюється на два соціуми, що стають носіями двох різних культур і мов (Ткаченко О. «Українська мова: сьогодення й історична перспектива»).

Еліта (від лат. *eligo* – *вибираю* та франц. *élite* – *краще, добірне*) – привілейована, впливова та авторитетна група людей, що відіграє провідну роль у політичному, економічному, культурному житті. Важливість національної еліти зумовлена її творчим потенціалом, завдяки чому вона формує нові норми та моделі поведінки, сприяє поширенню нових ідей, виступаючи провідником суспільного розвитку для інших верств.

2. Хто розпочав наукове вивчення історії нового часу на теренах України?

XIX ст. було періодом, за якого започатковано становлення української історичної науки. Ви вже знаєте про таких істориків, як Микола Костомаров, Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, яким випало жити в той час. Саме ці дослідники заклали фундаментальні основи для майбутніх історичних досліджень. Незважаючи на політичний тиск та національно-культурні перешкоди з боку російської влади, українські вчені об'єднувалися в наукові товариства, видавали журнали, друкували наукові статті й розвідки з різних історичних періодів. Одним з перших наукових осередків постало Одеське товариство

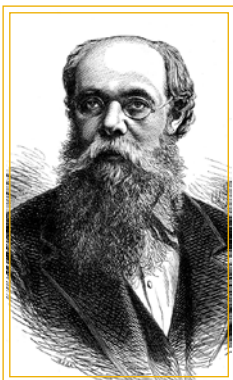

▲ Михайло
Максимович

історії та старожитностей, засноване в 1839 р. До нього долучилося чимало талановитих молодих дослідників, які захопилися вивченням речових та писемних джерел.

У 1843 р. з ініціативи Михайла Максимовича створено Київську археографічну комісію, члени якої розпочали дослідження, класифікацію та збереження документальної спадщини Київщини, Волині та Поділля. Зібрані матеріали стали основою фондів Київського центрального архіву давніх актів, який почав діяти 1852 р. й існує донині під назвою Центральний державний історичний архів України в м. Києві.

Потужним інтелектуальним осередком стало Історичне товариство Нестора Літописця, яке розпочало діяльність у Києві 1873 р. До його складу увійшли дослідники української та всесвітньої історії, фахівці з літератури, права, археології тощо. Авторитетним науковим центром було Літературне товариство імені Шевченка у Львові, одним із фундаторів якого 1873 р. став перекладач і письменник Олександр Кониський. У 1892 р. з його ініціативи цей осередок перетворено на Наукове товариство імені Шевченка (НТШ), яке функціонує і донині.

▲ Олександр
Кониський

▲ Олександра
Єфименко

▲ Наталія
Полонська-Василенко

Чималий внесок у вивчення суспільно-політичної історії другої половини XIX ст. належить Іванові Лисяку-Рудницькому, який, зокрема, запровадив у науковий обіг поняття «українське XIX століття», а також аргументував хронологічні межі українського національного відродження. Важливе значення для розвитку української історичної науки мають напрацювання Олександри Єфименко, Дмитра Багалія, Дмитра Дорошенка, Сергія Єфремова, Наталії Полонської-Василенко. Дослідженню історії українського «довгого» XIX ст. присвячено наукові студії Віталія Сарбея. Продовжують вивчення нового часу в історії України і багато сучасних учених.

Чим знаменне XIX ст. для української історичної науки? Які основні здобутки українських учених того часу? Хто досліджував історію України XIX ст.?

Спираючись на визначення поняття «нація» в тексті параграфа, прокоментуйте думку вченого. Підтвердіть слухність міркувань І. Лисяка-Рудницького відомими вам історичними фактами.

” Якщо знищення козацької державності й русифікація козацької аристократії вивели були Україну з числа націй і знизили її до рівня політично аморфної етнографічної маси, то тепер з цієї маси починає підійматися нова українська нація (Лисяк-Рудницький І. «Історичні есе», т. 1).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/prFhod7W> або кодом, перегляньте фрагмент документального фільму «Іван Лисяк-Рудницький» (2019), в основу якого покладено уривок із праці вченого «Роль України в новітній історії» (1964). У чому полягає ідея І. Лисяка-Рудницького про історичні та неісторичні нації? Як ця ідея пояснює сутність поняття «українське національне відродження»? Яку тезу в міркуваннях дослідника обґрунтовує візуальний ряд відео? Познайтеся в загальному колі, хто з вас упізнає та назве найбільше використаних у відео зображень. Що, на вашу думку, символізує кожне?

Узагальніть матеріали параграфа міркуваннями про те, чи слушним є визначення «довгого» українського XIX ст. як віку ідей.

1. Витлумачте поняття: *модернізація, нація, українське національне відродження*.
2. Поясніть назви періодів в історії України «довгого» XIX ст.
3. Доведіть, що початок політичної боротьби за національну та державну самостійність України був неможливим без здобутків попередніх етапів.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/irDHXIMI> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 2. Українські землі у складі Російської імперії: адміністративно-територіальний устрій, етнічний і соціальний склад населення

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. На яких особливостях адміністративної системи Російської імперії, що впродовж XIX ст. набула поширення в Україні, наголошує автор тексту? 2. Унаслідок яких історичних подій другої половини XVIII ст. це відбувалося? 3. Які зміни адміністративного управління на українських землях у складі Російської імперії вважаєте найістотнішими для закріплення їхнього колоніального становища?

Росією править клас чиновників, які просто зі шкільної лави обіймають адміністративні посади, і править часто всупереч волі монарха. Кожен із цих панів стає дворянином, діставши хрестик у петельку, і, озброївшись цим чарівним значком, перетворюється на поміщика, одержує землю і кріпосні «душі». І новоспечені ці поміщики користуються своєю владою, як і личить вискокчням. На словах вони прихильники всіляких нововведень, а насправді – деспоти з деспотів. Свої поміщицькі права вони використовують з нечуваною жорстокістю, що робить їх об'єктом проклять нещасних селян. Із надр своїх канцелярій ці невидимі деспоти, ці пігмеї-тирани безкарно гноблять країну (Із книжки французького мандрівника маркіза Астольфа де Кюстіна «Росія 1839 року», опублікованої 1844 р. у Брюсселі).

1. Яким був адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Російської імперії?

Українські землі в першій половині XIX ст. входили до складу 9 губерній Російської імперії. Полтавська та Чернігівська губернії від 1802 р. до 1835 р. становили *Малоросійське генерал-губернаторство*. У 1836 р. до його складу увійшла Харківська губернія, а центр губернаторства перенесли з Полтави до Харкова. Малоросійське генерал-губернаторство проіснувало до 1856 р.

Київська, Подільська і Волинська губернії від 1832 р. до 1914 р. належали до *Київського генерал-губернаторства*.

Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії в 1822 р. об'єднали в *Новоросійське генерал-губернаторство*. Коли 1828 р. до Новоросійського генерал-губернаторства приєднали Бессарабську область (губернія з 1873 р.), його назвали *Новоросійським і Бессарабським* (існувало до 1874 р.).

Бессарабія – історичний регіон між річками Дністром, Прутом (притокою Дунаю) і гирлом Дунаю.

Генерал-губернаторства – адміністративно-територіальні й політичні одиниці Російської імперії, у які російський уряд об'єднував губернії в національних регіонах у воєнний час або тоді, коли прагнув запобігти розгортанню протестних рухів.

Губернія – вища адміністративно-територіальна одиниця державного, місцевого та фінансового управління Російської імперії.

Новоросія – штучна назва, яку влада Російської імперії почала застосовувати щодо Південної України після ліквідації Запорозької Січі з метою колонізації регіону, асиміляції його населення та стирання історичної пам'яті українців. У сучасній історії – псевдоісторичне поняття, яким Російська Федерація виправдовує збройну агресію проти України та втручання у внутрішні справи нашої держави.

▲ Площа провінційного міста.

Художник Є. Крендовський. 50-ті рр. XIX ст.

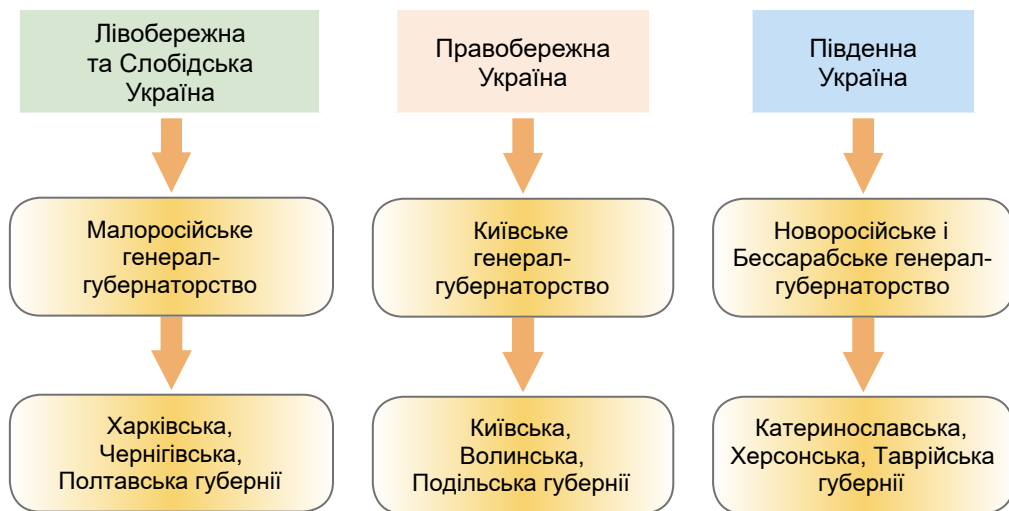
Вищою адміністративно-територіальною одиницею державного, місцевого, поліційного й фінансового управління Російської імперії в XIX ст. були *губернії*. Вони поділялися на *повіти*. Повіти поділялися на *волості*, у кожній із яких налічувалося кілька десятків населених пунктів. За губернські й повітові центри найчастіше правили міста. Волосні центри призначали в містечках, а іноді – у великих селах.

Губернія мала свою структуру: канцелярію губернатора, губернське правління, статистичне бюро, землевпорядну комісію тощо. У кожній губернії діяли губернські судові палати. Поліційну службу в губернських містах очолював *поліцмейстер*, у повітових – *городничий*, у міських кварталах – *пристави* та *доглядачі*.

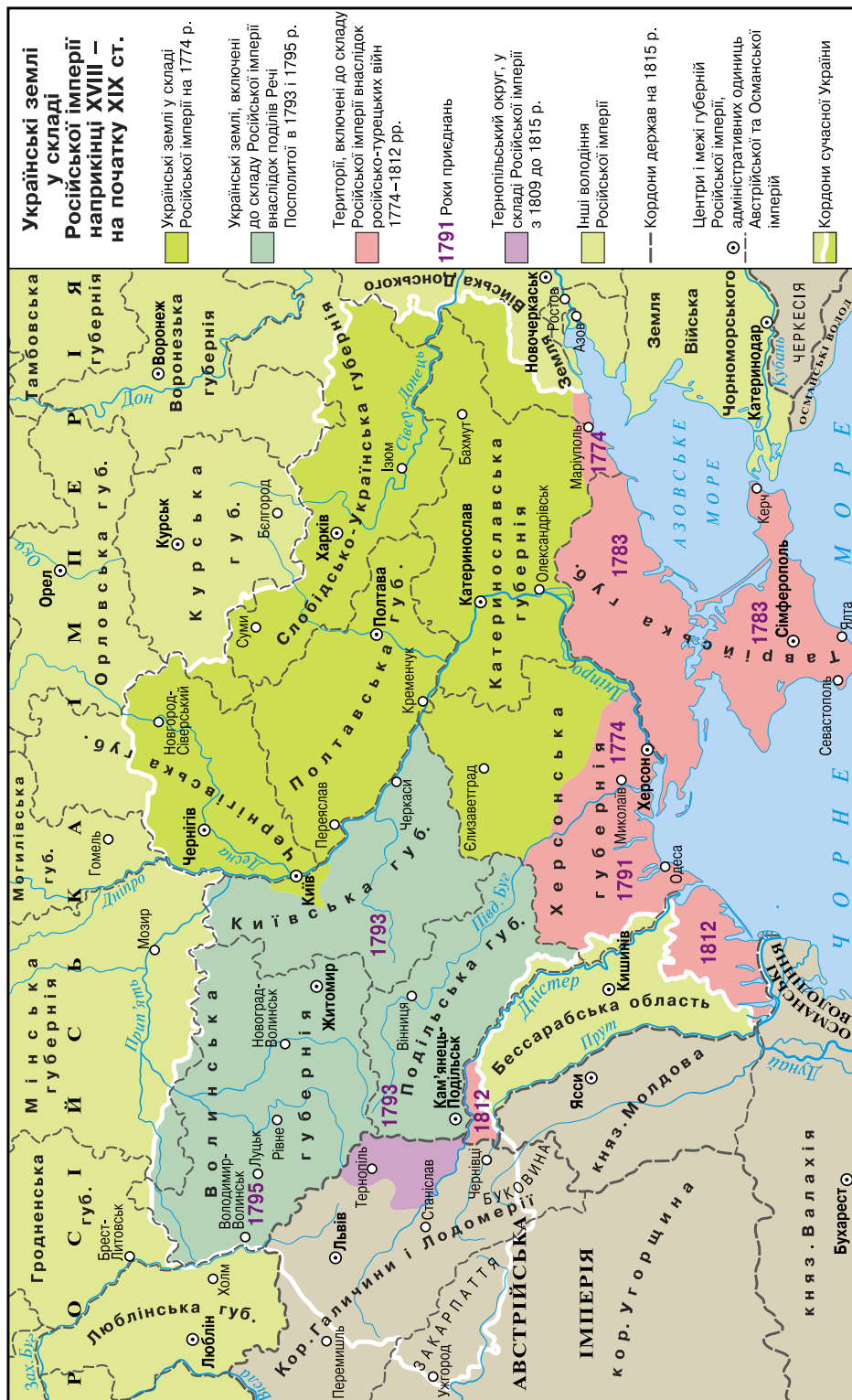
Певні особливості мала система управління в Південній Україні. Це було зумовлено її прикордонним становищем, швидкими темпами колонізації, постійною воєнною небезпекою, гостротою соціальних конфліктів. Чорноморськими портами керували *градоначальники*, які мали повноваження командирів портів, начальників місцевих гарнізонів, комендантів міст і за статусом прирівнювалися до губернаторів. В Одесі посаду градоначальника запроваджено в січні 1803 р. Феодосійське градоначальство існувало впродовж 1804–1829 рр. Керч-Єнікальське градоначальство створено у зв'язку з відкриттям Керченського порту 10 жовтня 1821 р.

Скориставшись схемою, поясніть особливості адміністративного устрою на українських землях у складі Російської імперії.

Попрацюйте з історичною картою на с. 12. 1. Які українські терени приєднані до Росії внаслідок російсько-турецьких війн 1768–1774, 1787–1791 рр.? 2. Які нові територіально-адміністративні одиниці з'явилися на українських землях у складі Російської імперії на початку XIX ст.? 3. Які з них розташовано на землях колишньої Гетьманщини та Слобідської України, Правобережжя й Волині, а які – на теренах Південної України і Криму?

2. Якою була національна та соціальна структура суспільства на українських землях у складі Російської імперії?

На початок XIX ст. у складі Російської імперії перебувало до 80 % українських етнічних територій, на яких проживало майже 85 % усього українського населення. Частка українців становила від 74 % на Волині до 91 % на Поділлі, тож за національним складом населення українських земель, особливо в сільській місцевості, відзначалося однорідністю. Натомість населення міст було здебільшого неукраїнським – ідеться передусім про великі адміністративні та промислові центри, наприклад Київ, Харків, Катеринослав, Одесу. Українське населення міст рідко перевищувало 20 %. Такі демографічні особливості зумовлювали соціально-національний конфлікт між неукраїнським містом й українським селом.

▲ Селянська родина.
Художник Т. Шевченко. 1843 р.

У дев'яти українських губерніях станом на 1811 р. проживало 8,7 млн, а в 1863 р. – 13,6 млн людей. Упродовж XIX ст. населення українських земель зросло майже втричі й на 1897 р. становило 23,8 млн осіб, з яких 17 млн були українцями.

Майже 98 % українців у підросійській Україні сповідували християнство східного обряду – православ'я. Конфесійної однорідності українського населення в Російській імперії досягли примусом: ліквідацією греко-католицької церкви, а також заміною традиційного українського православ'я на офіційне російське, відірване від місцевої духовної традиції.

Соціальний поділ населення теж не відзначався строкатістю: ще на початку XX ст. 93 % українського населення Російської імперії становили селяни.

Крім селян, в Україні були представлені й інші верстви: дворянство, духівництво, містяни, купці, ремісники, робітники. Щоправда, українців з-поміж земельної аристократії, чиновників, офіцерів, світської інтелігенції було вкрай мало або й зовсім не було.

▲ Селяни Київського повіту.
Малюнок Д. П. де ля Фліза. 1854 р.

Серед селян виокремлюють дві основні групи – поміщицькі й державні (казенні). Поміщицькі селяни – це ті, які жили на поміщицькій землі і були прикріпленими до неї, вони були власністю поміщиків, тобто їхніми кріпаками. На середину XIX ст. кількість поміщицьких і державних селян була приблизно однаковою.

Кріпаки були позбавлені найелементарніших людських прав. Їх вважали приватною власністю поміщика, прирівнювали до його майна. Поміщики втручалися в родинне життя селянина-кріпака, продавали й дарували селян, програвали в карти, розлучали з ріднею і часто жорстоко карали зі свавільної забаганки. Правове становище державних селян було трохи кращим.

На українських землях проживали, крім українців, представники й інших народів, хоч їхня чисельність була невеликою. Небагато, зокрема, було етнічних росіян. Найменшою частка російського населення була на Правобережжі (хоча вона почала помітно зростати з посиленням політики зросійщення після поразки Польських повстань 1830–1831 та 1863–1864 рр.). Найбільше росіян мешкало на Півдні України, серед них були і поміщики, і селяни-втікачі. У Південній Україні у зв'язку з намірами російського уряду заселити край колоністами виникали компактні поселення представників таких національностей, як молдовани, болгар, греки, серби. Найбільшою серед чужоземних колоністів була група чорноморських німців, поселення яких з'являлися по всіх новоросійських губерніях.

Від часів Речі Посполитої на Правобережжі залишалося чимало польських або сполонізованих шляхетських родин, вихідці з яких становили 7,8 % тамтешнього населення та трохи не половину всього дворянства Російської імперії. Прикметно, що в Києві до початку 60-х рр. XIX ст. мовою інтелектуального життя була польська.

Істотною на Правобережжі була частка єврейського населення – 3,5 %. Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. російський уряд запровадив для євреїв так звану *смугу осілості*, заборонивши їм переселятися

далі за територію колишньої (до середини XVII ст.) Речі Посполитої (відповідно Лівобережжя потрапляло до цієї смуги, а Слобожанщина перебувала поза нею). Більшість євреїв скупчувалися в містах і містечках, небагато жили в селах або поміщицьких маєтках як орендарі, шинкарі та ін. До середини XIX ст. чисельність євреїв становила 10 % населення краю, поступаючись кількістю лише українцям. У містечках і селах (по всій Україні) євреї селилися окремими спільнотами, відомими під назвою *штетлі*. Компактне проживання давало змогу зберігати національні традиції, обряди, сповідувати свою віру.

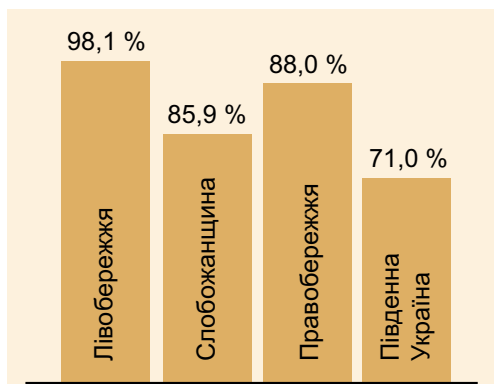
▲ Єврей з Кам'янця-Подільського.
Фотограф М. Грейм.
60-ті рр. XIX ст.

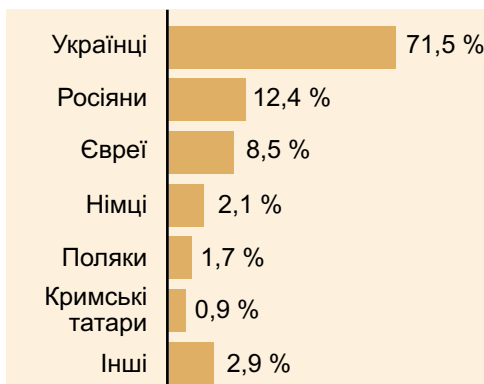
Що було характерним для національного складу українських земель під владою Російської імперії? Про які факти колоніального становища українців довідалися? У чому виявлявся дискримінаційний характер колоніальної політики Російської імперії щодо євреїв? Які особливості мав соціальний склад населення українських земель? Що визначало становище українських селян?

На підставі діаграм зробіть висновок про кількість представників різних етнічних груп на українських землях у складі Російської імперії. Який регіон був найбільш однорідним за національним складом? Який найменшою мірою? Із чим це пов'язано?

▲ Частка українців у національному складі на початку XIX ст.

▲ Національний склад на 1897 р.

На підставі уривка з мовознавчої праці поясніть, які наслідки мала імперська політика для розвитку та функціонування української мови на українських теренах, що були підкорені Російською імперією. Про який «мовний бар'єр» пише дослідниця? Унаслідок яких заходів він виник і чому поглиблювався? Зробіть висновок про те, якими засобами російський уряд впливав на формування етнічного складу населення України. Яка роль у здійсненні колоніальної політики належала містам – центрам адміністративно-територіального управління?

” Мовний бар’єр, що утворився між містом і селом, поглиблювався із зростанням міст і концентрацією населення в них. Потрібні спеціальні дослідження для того, щоб визначити, наскільки урбанізація в Україні була пов’язана з асиміляцією. Статистичні дані XIX ст. дають мало матеріалу для таких спостережень. Лише перепис 1874 р., який провело в Києві Київське географічне товариство, дає змогу зробити певні висновки про ступінь зросійщення міста. Перепис містив питання про рідну мову, при цьому, відповідно до тогочасного імперського проекту «триєдиного російського народу», пропонувалося зробити вибір між «общерусским», тобто літературною російською мовою, і його наріччями – «великоросійським», «малоросійським» і «білоруським». З цього числа 49,32 % обрали літературну мову, 19,26 % – малоросійське наріччя, 9,91 % – великоросійське наріччя і 1,51 % – білоруське. Згідно з переписом, уродженці України становили майже 74 % населення міста і вони становили більшість серед тих 49 %, які назвали рідною літературну російську мову, оскільки всього «уродженців Московщини» серед киян було менше 17 тисяч, або 21,5 %. Аналізуючи ці дані, М. Драгоманов, один з організаторів перепису, зізнався, що відсоток українськомовних був би ще нижчим, якби запитували не про рідну, а про вживану мову (Масенко Л. «Мова і суспільство. Постколоніальний вимір»).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/brFhpxZW> або кодом, перегляньте відео про історію кримських назв й обговоріть у загальному колі проблему важливості топонімів для збереження історичної пам’яті та спростування псевдонаукових міфів за запитаннями. 1. Чому, загарбавши Кримський півострів, Російська імперія вдалася до масштабних перейменувань? 2. Якими соціально-політичними процесами супроводжувалися хвилі перейменувань на півострові? Як ці процеси вплинули на національну структуру населення Криму? 3. Чому повернення історичних назв є важливим? Чи знаєте ви про приклади такого повернення у вашому рідному місті / селі?

Узагальніть матеріал параграфа, навівши факти, що мали наслідком деформацію етнічної та соціальної структури українського суспільства. Висловіть припущення про те, які явища і процеси сучасного життя почасти зумовлені цими деформаціями.

1. Витлумачте поняття: *генерал-губернаторство, губернія, смуга осілости, кріпачтво*.
2. Якою була адміністративно-територіальна структура українських земель у складі Російської імперії? Покажіть на карті відомі вам адміністративно-територіальні одиниці, зокрема губернії: а) Подільську; б) Київську; в) Волинську; г) Полтавську; ґ) Херсонську; д) Чернігівську; е) Катеринославську; є) Таврійську; ж) Харківську.
3. Розташуйте губернії підросійської України відповідно до історичних назв.

Землі колишньої Гетьманщини	Слобожанщина	Південна (Степова) Україна	Правобережна Україна

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/xrDHCCSg> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 3. Політика Російської імперії щодо українських етнічних територій

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Як російський чиновник пояснює причини відновлення козацтва на Правобережжі наприкінці XVIII ст.? Чому в такому заході він не вбачає потреби в поточній ситуації? 2. Пригадайте факти з історії козацької доби, які підтверджують основні засади російської імперської політики щодо козацтва, утілені в настанові «розділяй і володарюй» або в образному вислові «бато́гом та пряником». Чому в питанні подальшої долі козацтва за нової зовнішньополітичної ситуації російські імперіалісти вдавалися переважно до методів тиску, обмежень і заборон?

«Якщо в 1790 році ми хотіли скористатися таким надзвичайним засобом (відновити козацтво на Правобережжі. – *Авт.*), то цього вимагало важке наше становище. Ми були у війні із шведами й турками, очікували її від Англії та Пруссії. Поляки, на той час також сильні, проти нас були готові. Тому потрібно було шукати способи їхнього знешкодження незалежно від наших операцій... Тепер ми не в такому небезпечному становищі. Україна, Поділля та Волинь наші. Відповідно, було б збурити свій власний народ, який пам'ятає часи Хмельницького і схильний до покаяння. Тут виникла б войовнича нація, і тим небезпечніше, що і Малоросія перейнялася б одразу тим самим духом, а за нею і південні губернії. Від цього і вийшла б нова революція, у якій, крайньою мірою, змушені будемо відновлювати гетьманство, дозволяти багато безглузвих свобод і, зрештою, втрачати те, чим мирно і тихо на віки володіли б (*Із заяви князя Олександра Безбородька, дійсного таємного радника Катерини II, 1794 р.*).

1. Якою була політика Російської імперії щодо українських етнічних територій?

Із ліквідацією козацького устрою та козацтва як стану наприкінці XVIII – на початку XIX ст. політику Російської імперії щодо підкорених українських теренів визначають як колоніальну. В основі такої політики лежать відносини, що складаються між державою-колонізатором та підвладними територіями, для яких характерне політичне, економічне та соціальне поневолення й визиск. Колоніалізм передбачає встановлення контролю над територією та населенням іншої держави, часто з метою отримання ресурсів, ринків збуту та поліпшення стратегічного становища.

На початок XIX ст. було фактично ліквідовано автономію українських земель. На всій етнічній українській території, підкореній Російською імперією, запроваджено імперський адміністративно-територіальний устрій. Нова влада контролювала місцеву адміністрацію та суди, вдавалася до заходів, що створювали умови для формування нової політичної еліти. «Жалувана грамота дворянству», видана Катериною II у 1785 р., започаткувала процес ліквідації української шляхти та перетворення її на імперське дворянство. У перші десятиліття XIX ст. кількість таких «нових дворян» становила близько 25 тис. осіб. Проте російський уряд не поспішав надавати їм повних політич-

них прав. Права й привілеї російського дворянства більшість українських чинів – як власники, так і їхні спадкоємці – отримали лише 1835 р. Упередженість імперської влади щодо колишньої козацької старшини підживлювала автономістські настрої в її середовищі. Приміром, після захоплення Правобережної України серед нащадків козаків поживалося обговорення ідеї про можливе відновлення традиційних козацьких полків, однак російські чиновники виступали категорично проти.

▲ Єврей
з Кам'янця-Подільського.
Фотограф М. Грейм.
60-ті рр. XIX ст.

Для інтеграції українських купців та ремісників із загальноросійським міщанським станом імперська влада впровадила в 1785 р. так звану «Жалувану грамоту містам», чинність якої поширювалася на Лівобережжя та Слобожанщину. З метою зміни етнічного складу українських міст влада заохочувала оселятися в них росіян, євреїв, німців, болгар, греків, представників інших етносів. Попри те що документ передбачав збереження структури міських цехів, у 20-ті рр. XIX ст. вони перестали бути українськими за етнічним складом та втратили давні права і традиції, перетворившись на частину державної адміністрації. Так поступово в містах переривався зв'язок із минулим Гетьманщини – вони ставали багатоетнічними та дедалі більше зросійщувалися. Російська мова стала єдиною офіційною мовою освіти

й діловодства, торгівлі і промисловості. Губернські й повітові столиці заповнили російські чиновники.

Асимілятивна політика російського уряду торкнулася і духовництва. Отримати сан священнослужителя можна було лише за умови закінчення духовної семінарії, доступ до якої, як правило, мали сини священників. Українські парафії втратили право обирати за настоятелів місцевих мешканців, які після здобуття освіти отримували можливість висвячення. Духовна освіта, що перебувала під повним контролем російських церковних ієрархів, сприяла зросійщенню духовництва.

Виявом колоніальної політики Російської імперії було й повне закріпачення українських селян у приватних маєтках, що практично внеможливило спроби для поліпшення їхнього становища. Спочатку це стало причиною втеч від власників, здебільшого на Південь України та Дон. Надалі поступово набирав обертів селянський антикріпосницький рух.

Доведіть, спираючись на визначення поняття «колоніальна політика» в тексті параграфа та відомі вам історичні факти, що політика Російської імперії щодо етнічних українських земель мала колоніальний характер. Чому колоніальні заходи стосувалися всіх верств населення? Яка суспільна група, на вашу думку, асимілювалася найшвидше? (Відповідь обґрунтуйте.) Поділіться припущеннями, які це мало наслідки.

2. Яке місце належало українським землям у системі тогочасних міжнародних відносин?

Імперська політика Росії яскраво виявлялася в численних війнах. Не вщухало, зокрема, протистояння з Туреччиною, що зумовило нову російсько-турецьку війну 1806–1812 рр. Причиною цього воєнного конфлікту було, з одного боку, прагнення Османської імперії повернути собі втрачені позиції на Балканах і в Північному Причорномор'ї. З іншого – імперське бажання Росії просунутися в напрямку до проток Боспор і Дарданелли, захопити території від Дунаю до Стамбула. У цій війні українські землі правила для російської армії за найближчий *тил* – так називають територію, розташовану позаду лінії фронту. Як і в багатьох краях Росії, у Київській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Херсонській і Катеринославській губерніях було проведено мобілізацію до війська. Селяни мусили давати для армії велику кількість волів, коней, возів, фуражу, провіанту.

Унаслідок кількох перемог російського війська на Дунаї в 1812 р. в Бухаресті між Росією і Туреччиною було укладено мирний договір, за яким до Росії відійшла частина Молдови – Бессарабія. У краї поряд з територіями, населеними здебільшого молдованами, були й землі, де переважали українці: Хотинський (північна частина Бессарабії) та Ізмаїльський і Аккерманський (Південна Бессарабія) повіти. 1828 р. Бессарабію приєднано до Новоросійського генерал-губернаторства.

Тільки-но було укладено Бухарестський мир, як Україна потрапила у вир ще тяжчої війни – між Російською та Французькою імперіями. Розпочалася ця війна в червні 1812 р. 600-тисячна армія французького імператора й полководця Наполеона I Бонапарта, переправившись через р. Німан, перетнула тодішній російський кордон у районі м. Ковно (нині Каунас) у Литві. Звідти Наполеон розгорнув наступ на Москву.

У серпні – вересні 1812 р. наполеонівські війська захопили західні повіти Волинської губернії. Під час планування воєнної кампанії обговорювалася ідея передання правобережних губерній під контроль Герцогства Варшавського. Що ж до південних, то тут (разом із Кримом) Наполеону радили утворити окрему державу під польським протекторатом. Військове командування Франції пропонувало наступати трьома угрупованнями: північним (територіями Балтії), центральним (білоруськими землями) та південним (українськими теренами). Стратегічною метою південного угруповання мало бути захоплення Києва, гирла Дністра і Дніпра, а також портів Миколаєва, Херсона та Севастополя. Південну Бессарабію та Подунав'я планували віддати Австрії – за умови її допомоги у війні проти Росії. Таку саму пропозицію отримала й Османська імперія. Утім, ці задуми не було реалізовано. Наполеон не мав чіткого плану щодо українських земель. Відомо лише, що в листопаді 1812 р. французький імператор планував створити окремі королівства та віддати їх своїм воєначальникам: Литовське – маршалові Луї Ніколя Даву, а Волинське – князеві Юзефу Понятовському.

Із просуванням «Великої армії» Наполеона настрої серед вищих прошарків українського суспільства змінювалися. Одні співчутливо сприймали чутки про те, що з приходом французів Україна стане

▲ Козак 6-го кінного полку
Чернігівського ополчення

▲ Козак 2-го кінного полку
Полтавського ополчення

автономною, а може, і незалежною державою без кріпосницьких порядків. Інші зберігали лояльність до Росії. Українське дворянство розцінювало сприяння Франції полякам як загрозу відновлення нової Речі Посполитої. Воно також побоювалося втрати своїх станових привілеїв, зокрема не хотіло звільнення селян.

В умовах війни російський уряд удався до формування народного ополчення. Відповідні заходи відбувалися і в Україні. Протягом літа в земські піхотні та кінні козацькі полки записалося майже 70 тис. добровольців – 35 % загальноросійського ополчення. Лише в Лівобережній Україні, колишній Гетьманщині, з ініціативи малоросійського генерал-губернатора Якова Лобанова-Ростовського, який пообіцяв скасувати рекрутську повинність і відновити козацьке військо, було сформовано 15 козацьких полків: 9 – полтавських і 6 – чернігівських. Українські ополченці брали участь у бойових діях. Після закінчення війни і закордонних походів російської армії 1813–1814 рр. ополченські загони розформували.

▲ Віденські забави, або Гармонія союзників на Конгресі, тобто плата за музику. Художник Ч. Вільямс. 1815 р. Із колекції Харківського художнього музею

Добу наполеонівських війн завершив Віденський конгрес 1814–1815 рр. За його ухвалами до Росії було приєднано значну частину Герцогства Варшавського (з Холмщиною і Підляшшям). Створюваному Царству Польському «дарувалася» конституція. Росія віддавала Австрії Тернопільський округ.

Покажіть на карті на с. 12 території, що увійшли до складу Російської імперії внаслідок російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Чому події французько-російської війни стосувалися України? Яку долю краю передбачали плани Наполеона І Бонапарта? Чим зумовлене створення російською владою з місцевого населення Полтавської і Чернігівської губерній тимчасових козацьких формувань?

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Що змусило російського імператора вдатися до заходу, про який ідеться? 2. Які обіцянки давав уряд тим, хто вступав до лав козацького війська? 3. Яку мету? 3. Поділіться припущеннями, що в цих обіцянках найбільше приваблювало українців? Чому так уважаєте?

Військо це передбачаємо утворити в Україні з людей, до козацької служби здібних і здавна відомих звичкою й охотою до неї... Людей можна призначати на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також незначні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до такої служби... Як мине в українських полках потреба, усі вони мають розпускатися по своїх домівках, але вже назавжди залишатися належними до війська і за першою потребою повинні з'являтися на службу і складати знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись натомість од усяких інших по державі повинностей. Діти їхні, які народжені від (часу) вступу у військо, належатимуть також до нього (*З розпорядження російського уряду від 5 червня 1812 р.*).

Подискутуйте з приводу міркувань історика: чи погоджуєтеся ви з висловленою думкою про вплив французько-російської війни на українське суспільство.

В Україні, як і в інших східнослов'янських землях Російської імперії, вплив наполеонівської кампанії мав амбівалентний (двоїстий, суперечливий. – *Авт.*) характер: з одного боку, перемога над Наполеоном викликала серед місцевої еліти почуття гордості за своє слов'янське походження і зміцнила лояльність до імперії, з іншого – пробудила розуміння того, що політична система цієї імперії вимагає глибоких змін. З цього духу суперечностей виросли російські масони і декабристи, українські автономісти та білоруські будителі (*Грицак Я. «Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття»*).

Прочитайте замітку. Як нові історичні умови після ліквідації автономії Гетьманщини та козацького устрою позначилися на долі І. Котляревського? Поділіться припущеннями, чому він обстоював збереження сформованого в Полтаві козацького полку. Чому наміри І. Котляревського не було втілено?

Перший класик нової української літератури, вихід друкком твору якого започаткував українське «довге» XIX ст., Іван Петрович Котляревський був кадровим військовим. Завершивши 1810 р. військову службу, він повернувся до рідної Полтави. Тут обійняв посаду наглядча Будинок для виховання бідних дворян. Серед вихованців Івана Петровича було чимало обдарованих юнаків. Наприклад, Михайло Остроградський, який став провідним математиком, механіком і фізиком, а також Аполлон Мокрицький – український живописець, товариш Тараса Шевченка. За наказом генерал-губернатора 1812 р. офіцер Котляревський сформував 5-й кінний козацький полк. Однією з його умов було збереження підрозділу як постійного козацького війська, але обіцянки російський уряд не виконав.

▲ Іван
Котляревський

Роздивіться гравюру Жана Годфруа, виконану за картиною Жана Батиста Ісабе «Віденський конгрес», на якій зображено сина останнього гетьмана України Кирила Розумовського – Андрія. Перейшовши за посиланнями або кодами, прочитайте статтю <https://cutt.ly/1rFhjqa4> та перегляньте відео <https://cutt.ly/lrFhszha>. У загальному колі поділіться відомостями про Андрія Розумовського, обравши тему, яка зацікавила найбільше: 1) про долю, родинні зв'язки та дипломатичну службу; 2) про дружбу з Бетховеном та меценатство; 3) про мистецькі пам'ятки, що бережуть пам'ять про нього.

▲ Віденський конгрес. Художник Ж.-Б. Ісабе. 1815 р.

Оцініть місце України в тогочасних міжнародних відносинах крізь призму імперської колоніальної політики.

1. Укладіть перелік понять за змістом параграфа, усно витлумачте їх.
2. Схарактеризуйте політику Російської імперії щодо українських теренів як колоніальну.

3. Які зміни в адміністративно-територіальному устрої сталися на українських теренах унаслідок російсько-турецької та французько-російської війн?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/VrDHVYUj> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 4. Козацтво після ліквідації Запорозької Січі

Прочитайте уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. Які деталі в уривках указують на те, що в них ідеться про нащадків українських козаків? У зв'язку з якими територіями про них розповідають автори цитованих праць? 2. Пригадайте, які події вперше спонукали запорозьких козаків до переселення на території, підвладні кримським ханам. 3. Які відомі вам події пов'язані з історією останньої Запорозької Січі – Підпільненської? Коли та чому її було зруйновано?

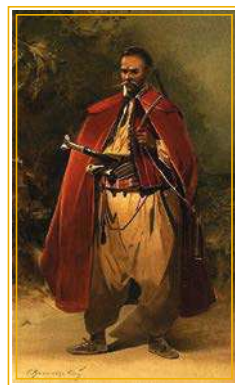
1. Весь військовий склад чорноморського народонаселення має одну фізіономію, утілений однією народністю – українською... Чорноморці говорять українською мовою, що добре збереглася. Так само збереглися під їхньою військовою кавказькою оболонкою риси української народності в манерах, звичаях, повір'ях, у побуті домашньому і громадському (Попко І. *«Чорноморські козаки в їхньому цивільному і військовому побуті»*).

2. Усі ми знали, що в нас був наказний отаман, без якого не могло існувати козацьке військо, були свої військові та козацькі землі, свої станиці, свої станичні отамани та судді, свої станичні сходи та ради і взагалі козацькі порядки, а зі своєю природою з її степовими просторами, флорою та фауною ми були знайомі за власним досвідом, відчуттями та спостереженнями. Серед таких невіддільних від нашої козацької буденності умов ми народилися, росли, розвивалися та самовиховувалися із дитинства (Щербина Ф. *«Історія Кубанського козацького війська»*).

1. Як і чому виникли Чорноморське та Кубанське козацькі війська?

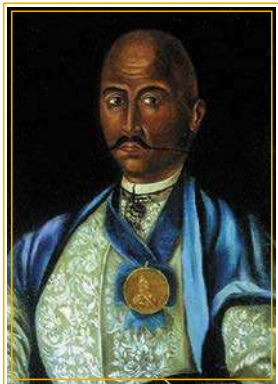
Ви вже знаєте, що після ліквідації 1775 р. останньої Запорозької Січі – Нової, або Підпільненської, – частина запорожців подалася за межі Російської імперії – за Дунай, на землі, що перебували під владою турецького султана. Там було закладено *Задунайську Січ*. Нелегко жилося козакам-задунайцям у турецькому підданстві, бо султан намагався використовувати їх для придушення національно-визвольних рухів греків, сербів, румунів, болгар та інших народів Балканського півострова. Брили участь задунайці на боці Османської імперії і у війнах з Росією.

У 1787 р. розпочалася чергова російсько-турецька війна. Наступного року російське командування сформувало *Військо вірних козаків* (трохи

▲ Задунайський запорожець.

Художник
С. Васильківський.
1900 р.

▲ Сидір Білий –
кошовий отаман
Війська
вірних козаків.
Невідомий художник

згодом його почали називати *Чорноморським*). Українські козаки брали участь у багатьох битвах. Особливо вони відзначилися під час штурмів Очакова та о. Березань, Кінбурна, Ізмаїла. Активно діяла й Чорноморська козацька флотилія. Перемоги козаків у складі Чорноморського війська живили надію на відродження на землях між Південним Бугом і Дністром давніх козацьких звичаїв та розширення володінь аж до Дону за рахунок колишніх земель Війська Запорозького. Проте такі сподівання не відповідали інтересам російського уряду. Тому попереднє рішення змінили: чорноморці отримали дозвіл оселятися між річками Кубанню та Доном на землях знищених російською армією ногайців. Там козаки заселяли пустки, захищаючи південні рубежі Російської імперії.

У 1792 р. Катерина II підписала жалувану грамоту про надання Чорноморському козацькому війську за його заслуги під час «останньої з Портою Оттоманською війни» земель на Кубані, грошей, артилерії, пільгових умов для заняття господарством та торгівлею. Перші козаки-чорноморці прибули на Кубань наприкінці серпня 1792 р. Загалом у першій половині XIX ст. з Лівобережної України в Чорноморію – так згодом почали називати «Землі Війська Чорноморського» – переселилися близько 150 тис. осіб.

Вояки Чорноморського війська мали охороняти Чорноморську лінію, що розмежовувала Чорноморію та Закубання. Водночас чорноморців залучали до багатьох інших воєнних операцій, які вела Російська імперія, зокрема в Кавказькій війні – унаслідок воєнних операцій 1817–1864 рр. проти народів Північного Кавказу до Росії було приєднано Чечню, гірський Дагестан і Північно-Західний Кавказ.

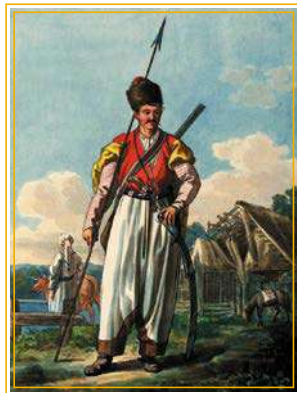

▲ Переселення запорожців на Кубань.
Художник Г. Квашура. Перші роки XXI ст.

Від 1860 р. Чорноморське військо продовжило свою історію під назвою *Кубанське козацьке військо*. Крім Чорноморського козацького підрозділу чисельністю близько 200 тис. українців, до нього увійшло Лінійне козацьке військо, що складалося переважно з росіян.

Укладіть хронологію подій, що розкриває історію Чорноморського козацького війська. Яку дату обрали початковою? Чому? З якою метою російський уряд ініціював об'єднання колишнього Чорноморського козацького війська (яке складалося з українців) з частиною колишнього Лінійного козацького війська (у якому переважали росіяни) в Кубанське козацьке військо? Чи мали шанс нащадки запорожців зберегти традиції козацького військового устрою та врядування, ставши частиною регулярного російського війська? Поділіться припущеннями, завдяки чому чорноморці та кубанці зберігали свою етнічну належність та традиційний побут, про що свідчать джерела, наведені на початку параграфа. Як відбувалася колонізація Кубані Чорноморським військом?

▲ Чорноморський козак. Художник О. Корнєєв. 1812 р.

Прочитайте фрагмент джерела та уривок із поеми Тараса Шевченка «Кавказ».

1. Як автори обох уривків ставляться до подій, про які пишуть? Кому співчують, кого засуджують? (Відповідь підтвердіть словами з текстів.)
2. Які спільні ідеї простежуються в документальному та поетичному уривках?
3. Поділіться припущеннями, чому події Кавказької війни хвилювали Тараса Шевченка.

1. Не більш ніж два тижні минуло, як я повернувся з гір. Посиленими походами в ці роки ми вигнали всіх черкес до моря, де вони сідали на човни та відправлялися до турків. Нещасні горці підкорилися на чесне російське слово, а ми їх житла палили, грабували, зганяли до моря. І залишили всіх без харчування: вони продавали худобу, коней за безцінь... за шмат хліба віддавали зброю. Через злидні та голод між ними з'явився тиф, потім повальна віспа, до 30 000 пропало за одну зиму, хворих не приймали на судна, тому, щоб не залишити їх на поживу шакалам та диким тваринам, живцем закопували. Прощалися з рідним краєм, плакали, брали на пам'ять землю, квіти та ін. Ось такою правдою ми підкорили Кавказ, жодного черкеса не залишилося у горах. Які чудові місця нам залишилися – волоські горіхи, персики, жерделі (дикі абрикоси. – *Авт.*), виноград, води, чисті, немов сльоза. Тепер у ці місця заселяють росіян (*З листа хорунжого Олександра Кухаренка, 20 червня 1864 р.*).

2. І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся – поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!
(Шевченко Т. «Кавказ», 1845 р.)

2. Як постало Азовське козацьке військо?

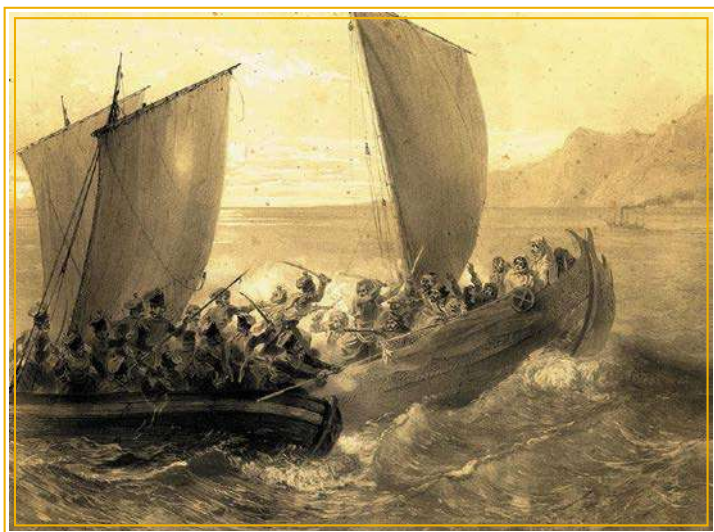
У 1828 р. спалахнула нова війна між Росією та Туреччиною. Воєнні дії відбувалися на Дунаї та Кавказі. Турецький уряд наказав козакам Задунайської Січі виступити разом з турецькими військами проти російської армії. Тоді на заклик кошового отамана Задунайської Січі *Йосипа Гладкого* частина козаків перейшла на бік росіян.

▲ Яків Кухаренко,
наказний отаман
Азовського козацького
війська

Сформоване з них *Окреме Запорозьке військо* взяло активну участь у боях проти турків. За Адріанопольським миром (1829), який підсумував події російсько-турецької війни 1828–1829 рр., до Росії було приєднано гирло Дунаю. Після закінчення російсько-турецької війни козаки отримали дозвіл оселитися на північному узбережжі Азовського моря на схід від р. Берда (між Бердянськом і Маріуполем). Так виникло *Азовське козацьке військо*. Для управління військом було створено Військову канцелярію на чолі з наказним отаманом, якого призначав уряд.

Першим наказним отаманом був Й. Гладкий. Основним завданням азовських козаків було патрулювання східного узбережжя Чорного моря від контрабандистських турецьких кораблів, які постачали порох і зброю горцям. Господарюючи, козаки вирощували пшеницю, жито, овес, просо та гречку, займалися скотарством, рибальством, бджільництвом, борошномельним та цегельним промислами. У 1832–1865 рр. Азовське козацьке військо збільшилося в п'ять разів і налічувало близько 11 тис. осіб.

▲ Азовські козаки атакують турецький корабель.
Художник Г. Гагарін. 1847 р.

Прагнучи колонізувати південно-східні окраїни імперії, російський уряд упродовж 1862–1866 рр. організував переселення у західну частину Кавказу 1142 сімей азовських козаків. На поселення в Закубання в повному складі пішли вихідці з-за Дунаю. Тож у 1866 р. Азовське козацьке військо як самостійне військове й територіальне об'єднання припинило існувати.

За яких обставин виникло Азовське козацьке військо? Яку роль воно відіграло в економічному розвитку Приазов'я?

Прочитайте уривки з джерел і визначте, про що йдеться в кожному. У чому історичне значення згаданих подій і явищ? Зробіть висновок про причини створення військових формувань, про які йдеться, з огляду на імперську політику Росії.

1. Чим же був цей кордон? Лише однією гірською річкою. Немов велетенська блискуча змія, звивалась Кубань уздовж усього заселеного козаками краю. Це і була прикордонна межа. До кордону були пристосовані всі основні моменти життя козака. Більшу частину воєнної служби чорноморець був на кордоні, жив на кордоні й звідти почергово ходив та їздив в роз'їзди, у нічні залоги (*Щербина Ф. «Історія Кубанського козацького війська»*).

2. Азовці на веслярських човнах здавна були неперевершеними моряками. Їм не страшні були ні темні ночі на хвилях моря, ні морські буруни, що кидали баркаси, як тріски... Звичним оком козаки здалеку зауважували ледь помітні крапки, з яких згодом виростали контрабандні судна, що рідко йшли від рук козаків (*Короленко П. «Азовці»*).

Прочитайте замітку. Поміркуйте, чому після ліквідації козацтва саме козацька історія живила національну пам'ять та культуру українців, слугуючи підґрунтям для національного відродження.

Історія українського козацтва після ліквідації Запорозької Січі надихнула оперного співака, композитора Семена Гулака-Артемовського на створення першої української національної опери «Запорожець за Дунаєм» (1862). До роботи над сюжетом опери та її лібрето композитор залучав М. Костомарова.

Прем'єра відбулася в 1863 р. на сцені Маріїнського театру в Петербурзі. Хоч у музичному творі годі шукати реальних історичних подій та й часові межі в ньому доволіно зміщено, проте музична та культурна цінність його незаперечна. Як зауважено в праці Івана Крип'якевича «Історія української культури», діяльність С. Гулака-Артемовського «вийшла з глибокого національного чуття, з ядра української музичної сфери – з народної пісні». Попри знущальну критику російських імперських музикознавців, про що пише інший історик української культури, Дмитро Антонович, опера лишається репертуарною в Україні досі.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/drFhhUIX> або кодом, перегляньте відеосюжет, у якому використано уривок із документального

фільму, знятого на Кубані в 1992 р. Яка основна ідея фільму? Чому в питанні зміни ідентичності населення Кубані, до кінця не розв'язаному за часів Російської імперії, крапку намагалася поставити радянська влада? Якими заходами? Що вказує на їхній колоніальний характер? Завдяки чому нащадки українських козаків на Кубані зберігали впродовж майже двох століть зв'язок з Україною? На прикладі згаданого в сюжеті художника Г. Квашури, картина якого представлена в матеріалі параграфа, визначте чинники, що слугують основою для національної самоідентифікації.

Узагальніть матеріали параграфа у схемі (ментальній карті) «Українське козацтво після ліквідації Запорозької Січі».

1. Витлумачте назви: *Задунайська Січ, Чорноморія, Азовське козацьке військо, Кубанське козацьке військо*.

2. Покажіть на карті території, що увійшли до складу Російської імперії внаслідок російсько-турецької війни 1828–1829 рр., терени Задунайської Січі, Азовського козацького війська, Землі Війська Чорноморського.

3. Які обов'язки покладалися на Чорноморське козацьке військо (на Кубані) та Азовське козацьке військо?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/lrDHV6Ld> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 5. Соціально-економічний розвиток українських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Як у документі схарактеризовано сільськогосподарське виробництво в першій половині XIX ст.?

2. Що у джерелі вказує на рівень продуктивності праці в сільському господарстві?

3. Спираючись на відомі вам історичні факти, поділіться припущеннями, чому кріпосницько-панщинна система господарювання не сприяла інтенсивному розвитку сільського господарства.

Рільництво в хлібородній Малоросії провадиться, за переказами, способом, заведеним споконвіку. Важкий плуг, запряжений трьома або чотирма парами волів, борознить землю, яка щедро нагороджує працю плугатаря. Якщо виникають які-небудь несприятливі умови: занадто сухе або дуже мокре літо, сарана, град, хробаки, ховрашки, – то вони знищують іноді жниво, основне джерело доходів простолюдина. Не можна не зауважити, що в Малоросії побутує звичай взаємної допомоги в землеробській праці. Три або чотири пари волів, потрібних для плуга, мають лише дуже заможні селяни, а кому бракує робочої худоби, той шукає товариша, і орють вони разом (Афанасьєв-Чужбинський О. «Подорож у Південну Росію»).

1. Що було характерним для сільського господарства наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. та чому осередком інтенсивного розвитку галузі стала Південна Україна?

Основною галуззю економіки на українських землях у складі Російської імперії в першій половині XIX ст. було сільське господарство,

що розвивалося в умовах поміщицької приватної власності на землю та особистої залежності селянина від землевласника. Характерна риса поміщицького землеволодіння того часу – великі латифундії (переважно на Правобережжі та Півдні), адже сільське господарство розвивалося екстенсивним шляхом за рахунок розширення посівних площ. Прагнучи збільшити площі власних земель, поміщики постійно скорочували селянські наділи, переводили селян на віддалені ділянки або неродючі ґрунти. Це призводило до масового збезземлення селян: упродовж першої половини XIX ст. селянські наділи зменшилися більше ніж удвічі.

▲ Оранка. Харківщина.

Художник С. Васильківський. Початок XX ст.

За тих часів в Україні вирощували жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, льон і коноплі, розводили корів, волів, свиней, овець і коней. Для обробітку ґрунту застосовували традиційну сільськогосподарську техніку. Сіяли зерно переважно вручну, скошували хліб серпами і косами, а обмолочували ціпом. Панівною залишалася панщинна система господарювання, яка передбачала, що більшість селян-кріпаків мали обов'язкові відробітки на користь поміщика, тобто відробляли панщину. Тільки частина поміщиків, передусім на Півдні України, застосовувала машини та новітній інвентар – сіялки, віялки, жатки, молотарки тощо.

Водночас у першій половині XIX ст. розпочалася спеціалізація землеробства та тваринництва, з'явилися нові галузі сільського господарства – тонкорунне вівчарство, цукрове бурякосіяння. Набуло більшого розмаху поміщицьке торгове землеробство і тваринництво: збільшилися посіви пшениці на продаж, стали більше вирощувати технічних культур – конопель, тютюну, льону.

Найбільше зернових культур на продаж вирощували у Степовій (Південній) Україні. За період 1778–1851 рр. посівна площа зернових зросла у 25 разів. Піднесення землеробства у краї зумовлено родючими чорноземами та сприятливими погодними умовами. Не останню роль відігравала і близькість до чорноморсько-азовських портів –

Одеси, Миколаєва, Бердянська, Маріуполя, що давало змогу поміщикам експортувати хліб та інші сільськогосподарські продукти. Через малу кількість кріпаків тут ширше порівняно з іншими регіонами застосовували вільнонайману працю, до якої залучали селян-утікачів: на середину XIX ст. у краї лише 1/10 поміщицьких земель обробляли кріпаки, тоді як 9/10 – наймані робітники. В окремих поміщицьких господарствах почали впроваджувати досконаліші багатопільні сіво-зміни.

▲ Жнива в Україні.
Художник С. Пимоненко. 1896 р.

Вирішальне значення для соціально-економічного життя Південної України мала колонізація – заселення та господарське освоєння краю. Найчисленнішою і водночас найстрокатішою була селянська колонізація: на південь потрапляли державні, поміщицькі селяни, яких власники перевозили із центральних губерній, військові поселенці. Велику кількість прибульців-селян становили кріпаки-втікачі. На початку XIX ст. чисельність населення в Південній Україні збільшилася до мільйона осіб.

Які чинники зумовлювали екстенсивний характер сільського господарства на українських землях у складі Російської імперії в першій половині XIX ст.? Які нові явища визначали розвиток цієї галузі економіки? Чому більш сприятливі умови для інтенсивного соціально-економічного розвитку склалися на Півдні України?

Подискутуйте з приводу міркувань сучасного історика, викладених у поданому уривкові. 1. Підтвердіть фактами тези вченого про природно-географічні та суспільно-політичні умови Півдня України, що сприяли економічному розвитку цього регіону. 2. Поділіться припущенням, чому в Південній Україні не було кріпосництва в таких масштабах, як на Наддніпрянщині.

Через сприятливі умови Південь України довгий час вважався казковим Ельдорадо, де можна було легко і швидко заробити великий масток. Це приваблювало величезні маси людей... За рівнем

приросту населення три південноукраїнські губернії – Таврійська, Херсонська і Катеринославська – мали найвищі показники в Російській імперії... Наплив великих мас населення, не зв'язаних умовами кріпацької системи й охоплених духом підприємництва, створив особливу суспільну атмосферу на Півдні України, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком... Протягом усього XIX ст. тут існували анархічні традиції запорозького козацтва (Грицак Я. «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття»).

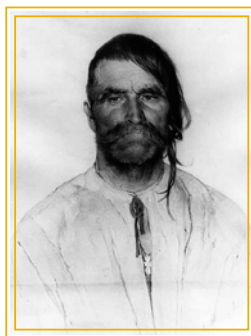
На підставі замітки й уривка з джерела з'ясуйте, яку роль у тогочасному господарському житті відіграв чумацький промисел. 1. На які особливості побуту чумаків ви звернули увагу? 2. Зі звичаями та традиціями якої верстви українського суспільства XVI–XVIII ст. простежується наступність? У чому вона полягала? 3. Поясніть, з якою метою чумаки об'єднувалися на час подорожі у професійні спілки. 4. Як чумацтво посприяло утвердженню новітніх ринкових відносин? Чому популярний промисел почав занепадати у другій половині XIX ст.?

1. Основною формою торговельних перевезень в Україні в першій половині XIX ст. було *чумацтво*. Цей промисел зародився ще в XVI ст. серед козаків, які постачали сіль з Північного Криму до України, Польщі та інших сусідніх країн. У XVII ст. чумаки, крім солі, торгували рибою, лісом, виробами ремісництва тощо. На початку XIX ст. дешевий чумацький транспорт давав змогу експортувати хліб та іншу сільськогосподарську продукцію. За підрахунками дослідників, 75 % збіжжя, яке вивозили з України через чорноморсько-азовські порти в першій половині XIX ст., доправлено безпосередньо чумаками. Окрім сільськогосподарської продукції, чумаки перевозили кам'яне вугілля, різні промислові та ремісничі вироби, будівельні матеріали.

Чумакували в Україні селяни, містяни і навіть дрібні поміщики. Найбільше серед чумаків було таких, які мали 1–2 пари волів. Дехто з чумаків володів десятками пар волів, наприклад, чумака Лаврентій Скалозуб із м. Олександрії, що на Херсонщині, мав 50 пар волів.

2. Ті, що займаються візникунням солі з Криму і Бессарабії, а також риби з Криму і Дону, звуться тут *чумаками*. Візникуння своє чумаки провадять звичайно валками, які складаються з кількох десятків возів. Валка, або хура, має свого отамана, який від імені цілої валки наймається для візникуння, приймає заробітки і робить розкладку за участю кожному. Таке товариство зветься в них *артіллю*... У дорозі ж чумака піддає себе всіляким злигодням: завжди тверезий, помірний у харчах, пшоняна каша з салом або галушки, шмат хліба з сіллю – оце все його харчування. У дорозі, не маючи у своєму розпорядженні грошей, чумака обмежений. До кінця візникуння гроші всієї артілі зберігаються в отамана.

▲ Портрет чумака Федора Мигалія.
Художник
П. Мартинович.
1880 р.

▲ Чумацький шлях у Маріуполі. Художник А. Куїнджі. 1875 р.

Волів у дорозі завжди пасуть на паші, за винятком осінньої пори, коли чумаки їдуть уже на сухому фуражі. Зимом чумак особливо піклується про корм для своїх волів. Переїзд робить він звичайно зранку – до 20 верст, і пасе волів, потім до вечора друга запряжка, теж 20 верст. Іноді, за обставинами, робить і більші запряжки. Візникування їх починається від початку весни і триває до осені. Взимку чумаки в подорож не їдуть. Зупиняючись на ночівлю, чумаки вишиковують свої вози в колону, військовим порядком (Арандаренко М. «Записки про Полтавську губернію»).

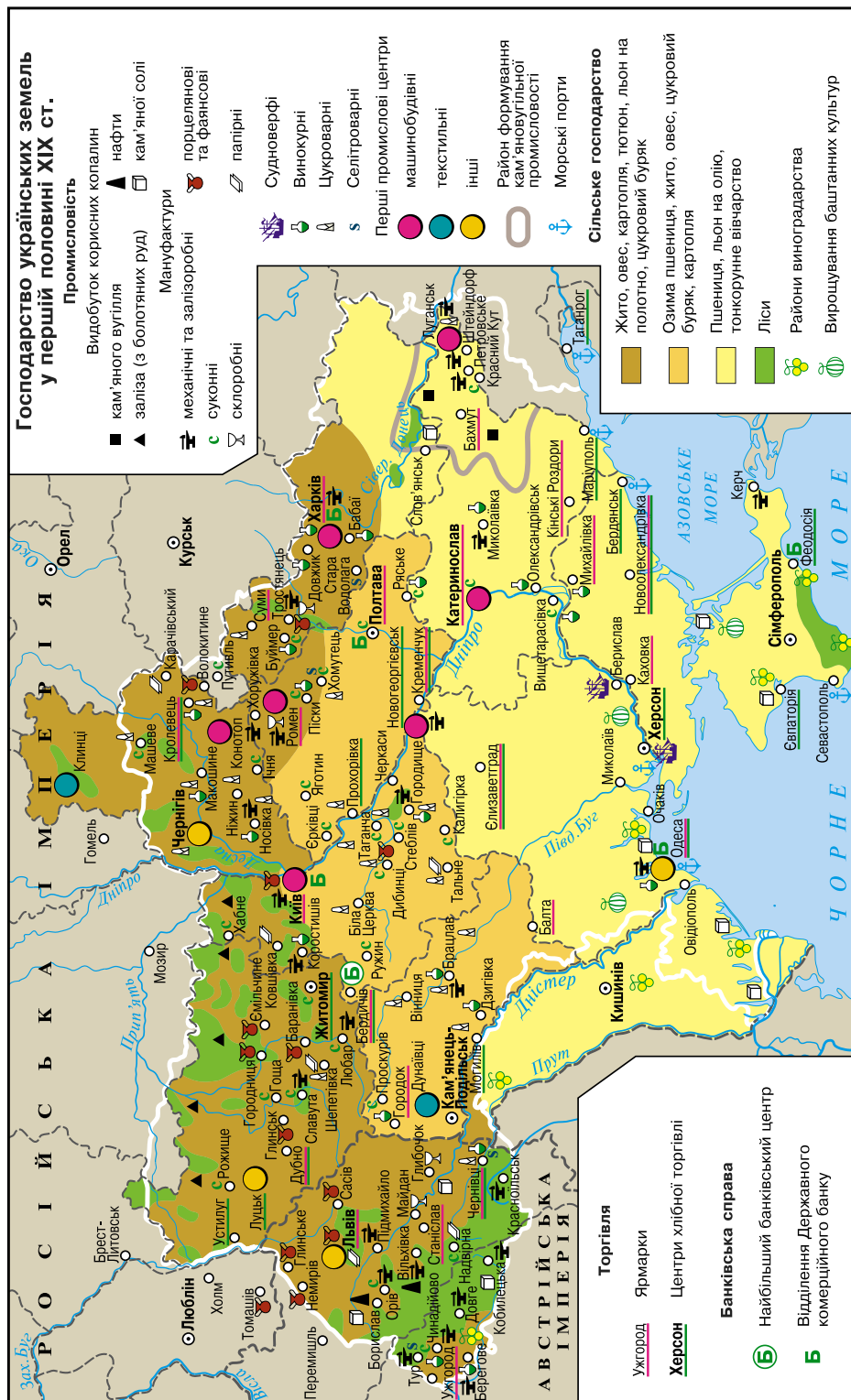
2. Які зміни відбувалися в господарському житті в умовах промислового перевороту?

Промисловим переворотом, або індустріальною революцією, називають процес переходу від мануфактури з її ручною ремісничою технікою до великого машинного фабрично-заводського виробництва. Цей перехід відбувався з упровадженням у промислове виробництво й транспорт машин, парових двигунів, створенням самостійної машинобудівної галузі. Промисловий переворот зумовив зміни в соціальній структурі: провідну роль у суспільстві почали відігравати фабриканти і люди найманої праці. На українських землях у складі Російської імперії промисловий переворот розпочався в 30–40-ві і завершився в 70–80-ті рр. XIX ст.

Зміни спершу захопили харчову промисловість, на підприємствах якої виробляли на продаж борошно, олію, тютюн, горілку й цукор. У 20-ті рр. XIX ст. з'явилися перші парові гуральні. У цукровиробництві почали застосовувати машини для подрібнення цукрових буряків, гідравлічні преси для сокодобування, парову техніку для випарювання й згущення цукробурякового соку. Першу цукроварню із застосуванням парової технології виробництва цукру було збудовано в 1843 р. промисловою фірмою «Брати Яхненки й Симиренко» в селі Ташлику на Черкащині.

У ті часи з'явилися й перші машинобудівні заводи. Зокрема, у 1841 р. на хуторі Дмитрівському на Чернігівщині український поміщик Д. Кандиба збудував підприємство з виробництва сільськогосподарських машин, гідравлічних пресів, парових котлів тощо.

Гуральня – спиртово-горілчаний завод.

Наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. XIX ст. в Україні було виявлено великі поклади високоякісного кам'яного вугілля в Донецькому кряжі. Згодом відкрито поклади залізної руди в околицях міста Кривий Ріг. Розроблення цих копалин започаткувало формування Донецько-Криворізького промислового регіону. До 1860 р. видобуток вугілля на Донбасі вже набув промислових масштабів.

Зростання промислового виробництва сприяло поживленню торгівлі. Основними осередками внутрішньої торгівлі були сільські та міські базари, або торги, яких на 1861 р. у містах України налічувалося близько 12 тис. Зростала в містах і постійна торгівля.

▲ Ярмарок в Україні. Художник В. Штернберг. Перша половина XIX ст.

Активнішою стала ярмаркова торгівля. До найбільших ярмарків в Україні в першій половині XIX ст. належали Хрещенський, Троїцький, Успенський і Покровський у Харкові, Іллінський у Ромнах (з 1852 р. у Полтаві), Київський контрактний, Георгіївський у Єлисаветграді. На великих ярмарках укладали й міжнародні торговельні контракти з купцями європейських країн. У 50-х рр. XIX ст. на ярмарках в Україні щорічно продавали третину продукції всієї текстильної промисловості Росії. З України вивозили здебільшого сільськогосподарські продукти і сировину, деякі промислові й ремісничі товари, насамперед горілку та цукор.

▲ Карта Одеси. Близько 1850 р.

Інтенсивно розбудовувалися чорноморські портові міста. Визначним центром зовнішньої торгівлі стала Одеса. У 1817 р. місто було оголошено *порто-франко*. Привілей діяв упродовж 1819–1859 рр. Це був час нагромадження місцевих капіталів, зростання імпорту й експорту товарів.

Порто-франко (від італ. *porto franco* – *вільний порт*, або *вільна гавань*) – зона безмитної торгівлі в межах порту або портового міста. Порто-франко були поширені в Європі за часів середньовіччя та нового часу.

Розквіт торгівлі зумовив зростання чисельності населення: у 40-х рр. XIX ст. за кількістю мешканців Одеса випередила найбільше місто України – Київ. З середини XIX ст. і до кінця існування Російської імперії за чисельністю населення Одеса поступалася лише Москві й Петербургу.

Що таке промисловий переворот? Як він відбувався в Україні? Яке значення для економічного розвитку українських теренів мав початок розроблення родовищ кам'яного вугілля і залізної руди? Що сприяло розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі на українських землях у складі Російської імперії?

Прочитайте замітку та дайте відповіді на запитання. 1. У яких царинах уславилися історичні особистості, про яких ідеться? Яке значення мала їхня господарська діяльність для історичного поступу України? 2. Яку роль відіграла діяльність Яхненків і Симиренка в розвитку промисловості в 40-ві рр. XIX ст.? Що в розповіді зацікавило найбільше? Про що хотіли б довідатися докладніше?

Одним із поміщиків, який обстоював раціональне ведення сільського господарства, був Василь Каразін. Його зусиллями в 1811 р. в Харкові було засновано Філотехнічне товариство, яке об'єднало близько 100 членів і пропагувало серед поміщиків передові методи господарювання. У своєму маєтку в с. Кручик на Харківщині В. Каразін створив хімічну лабораторію, метеорологічну станцію та дослідне поле.

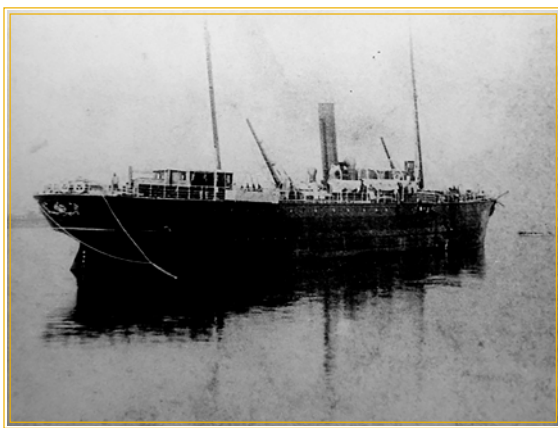
У 40–50-ті рр. XIX ст. в Україні розгорнули активну підприємницьку діяльність родини Яхненків, Симиренків, Харитоненків та інших. Брати Яхненки та Федір Симиренко походили з селян-кріпаків із Черкащини. На торгівлі хлібом, цукром, полотном Яхненки розбагатіли, викупилися з кріпацтва, потім у 40-ві рр. XIX ст. створили промислову фірму «Брати Яхненки й Симиренко».

▲ Етикетка цукрової продукції фірми «Брати Яхненки й Симиренко»

Окрім Ташлицького цукрового заводу, про який ішлося в тексті параграфа, наприкінці 40-х рр. поблизу с. Млієва підприємці збудували ще два – Городищенські цукрово-рафінадний і машинобудівний заводи. Цукровий завод був найпотужнішим і наймодернішим у галузі. За технічним оснащенням цей завод був найкращим у Росії і не поступався рафінадним заводам Європи, зокрема Франції.

Машинобудівний завод виробляв парові двигуни та устаткування для цукрової промисловості. На заводі було споруджено два пароплави з металевим корпусом – «Українець» та «Ярослав Мудрий», що курсували Дніпром між Києвом і Кременчуком. Гордістю українських підприємців було добре впорядковане робітниче селище, у якому вулиці освітлювались газовими ліхтарями, що тільки-но почали з'являтися у великих містах імперії. Селище вирізнялося ошатними житловими будинками. Були в ньому крамниці, лікарня, аптека, бібліотека і навіть театр.

- ▲ Перший металевий пароплав «Українець», побудований на Мліївському (Городищенському) механічному заводі Яхненків-Симиренка. 1850 р.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/3rGcmEdL> або кодом, перегляньте відео про родину українських підприємців Симиренків-Яхненків. Укладіть схему, що пояснює генеалогічні зв'язки між згаданими у фільмі представниками двох славетних родів (за потреби скористайтесь додатковими джерелами інформації). Про які найвизначніші підприємницькі проекти довідалися? Які факти зацікавили вас найбільше? Навіщо підприємці спрямовували кошти на розвиток української культури? Як підтримували українську науку? На підставі відомостей про підприємницьку, меценатську та громадську діяльність представників родини запропонуйте питання для дискусії в загальному колі.

Спираючись на історичну карту на с. 33, узагальніть інформацію параграфа про зміни в промисловому розвитку на українських землях у складі Російської імперії в першій половині XIX ст. (Підтвердіть кожне твердження історичними фактами.)

1. Витлумачте поняття: *індустріальна (промислова) революція, порто-франко*.
2. Підтвердіть кожну з умов, що визначали розвиток сільського господарства в Україні в першій половині XIX ст., історичними фактами: а) екстенсивний харак-

тер розвитку сільського господарства; б) масове збезземелення та посилення визиску селянства; в) застосування окремими поміщиками технологій раціонального землеробства; г) сільське господарство дедалі більше набувало торгового характеру.

3. Прокоментуйте події та явища, про які йдеться в уривках із джерел. У чому полягає історичне значення згаданих подій / явищ?

А «Вони вбиралися в полотняний одяг, просякнутий дьогтем; свитка, батіг, пласка бочка з водою, мазниця з дьогтем і казанок для варіння пшоняної каші з салом, – тут на вулиці між возами і було все майно чумака» (Скальковський А.).

Б «Платон Федорович Симиренко, отримавши згоду батька і дядьків на облаштування свого заводу в Ташлику, відправився за кордон, роздивився ще уважніше у Франції всі кращі заводи, склав там план облаштування власного заводу, придбав машини і задумав пересадити із Франції цукрове виробництво в тому вигляді, як воно в той час там розвивалося і процвітало» (Клебановський П. «Спогади про фірму братів Яхненків і Симиренка»).

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/GrDHBQU7> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 6. Початок українського національного відродження

Прочитайте уривки з «Енеїди» Івана Котляревського та дайте відповіді на запитання. 1. Які образи в наведених уривках свідчать, що джерелом твору були реалії козацької доби? 3 яким настроєм автор згадує про козацьку минувшину? Яку думку втілено в цитованих рядках? 2. Які наслідки мала колоніальна політика Російської імперії для становища української мови та культури? 3. Чому щодо умов, які склалися в Україні на початку XIX ст., історики послуговуються поняттям «національне відродження»?

* * *

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.

* * *

Гребці і весла положили
Та, сидя, люлечки курили
І кургикали пісеньок...
Про Сагайдачного співали,
Либонь, співали і про Січ,
Як в пікінери набирали,
Як мандрував козак всю ніч.

* * *

Так вічної пам'яті бувало
У нас в Гетьманщині колись,
Так просто військо шикувало,
Не знавши: «стій! не шевелись!».
Так славнії полки козацькі –
Лубенський, Гадяцький, Полтавський

В шапках, було, як мак цвітуть.
 Як грянуть, сотнями ударять,
 Перед себе списи наставлять,
 То мов мітлюю все метуть.

1. З якими подіями та історичними діячами пов'язують початок українського національного відродження?

Традиційно початком українського національного відродження вважають вихід друком **1798 р.** трьох частин «Енеїди» Івана Котляревського – першого твору нової української літератури, поеми, що засвідчила появу сучасної української літературної мови, адже вперше літературний твір було написано живою народною мовою.

▲ Титульна сторінка видання «Енеїди» 1798 р.

Виходу «Енеїди» І. Котляревського передувало кілька подій, що готували ґрунт для початку національного відродження. Стосуються вони гуртка українських дворян-автономістів, який діяв у 80–90-х рр. XVIII ст. в Новгороді-Сіверському. Саме з діяльністю цього гуртка, до якого належали нащадки козацької старшини, пов'язують розвиток ідеї автономізму – відновлення козацької автономії в межах Російської держави. Члени гуртка поширювали патріотичні публіцистичні твори (промови І. Мазепи та П. Полуботка), створювали проекти розвитку української освіти й науки (плани щодо відкриття університету, заснування «Академічного зібрання» – прообразу Української академії наук) та відновлення українських козацьких формувань тощо.

У квітні 1791 р. новгород-сіверський гурток організував секретну подорож Василя Капніста, про що докладно довідалися на уроках історії України торік.

Пробудженню історичної пам'яті українців сприяли публікації збірок фольклору. У 1819 р. Микола Цертелєв опублікував у Петербурзі збірку «Спроба зібрання старовинних малоросійських пісень», що складалася із 10 текстів. Ця праця започаткувала розвиток української фольклористики. Становлення наукової фольклористики пов'язують з ім'ям ученого-енциклопедиста, першого ректора Київського університету Михайла Максимовича. Він був укладачем трьох збірок народних пісень: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849). Першу збірку видано в Москві. У ній опубліковано 127 пісень історичного, побутового та обрядового характеру з коментарями упорядника. Про враження, яке справляла збірка М. Максимовича на українську молодь, свідчить такий факт: Яків Головацький, якого пошановують як одного з галицьких будителів (про його діяльність дізнаєтеся на уроках наступної теми), діставши рідкісну в південній Україні книжку, власноруч переписав її від першої до останньої сторінки.

Важливу роль у формуванні національної самосвідомості, поверненні забутих імен та героїчних сторінок минулого відіграла чотири томна праця Дмитра Бантиша-Каменського «Історія Малої Росії», що побачила світ 1822 р. в Москві. Вона є першою узагальнювальною працею з історії України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. «Історія Малої Росії» написана на широкій джерельній базі з використанням не опублікованих раніше архівних матеріалів. Про мету перевидання праці так висловився її упорядник Осип Бодянский: «Давно вже малоросіяни бажали бачити її надрукованою... Маючи кілька списків цієї історії, я вибрав кращий з них і запропонував Імператорському товариству історії і старожитностей російських видати його... Пора вже, давно пора не приховувати подібного роду багатств під спудом і тим, наскільки можливо, полегшити вивчення і пізнання історії Південних Русів для всіх і кожного».

У 1818 р. вийшла перша граматика живої української мови «Граматика малоросійського наріччя», яку підготував Олексій Павловський. Це був перший стислий опис фонетичних і морфологічних особливостей української мови у порівнянні з російською. До граматики було додано невеликий словник української мови.

Чому початковою датою українського національного відродження вважають вихід друком 1798 р. перших трьох частин «Енеїди»? Почніть укладати синхронізовану таблицю «Українське національне відродження наприкінці XVIII – на початку XX ст.», вибравши основні події та дати, пов'язані з суспільно-культурним життям на теренах України, що перебували під владою Російської імперії (частину таблиці, присвячену подіям на західноукраїнських землях, заповнюватимете на уроках наступної теми).

Українське національне відродження наприкінці XVIII – на початку XX ст.	
Українські землі у складі Російської імперії	Українські землі у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії
Перший етап	

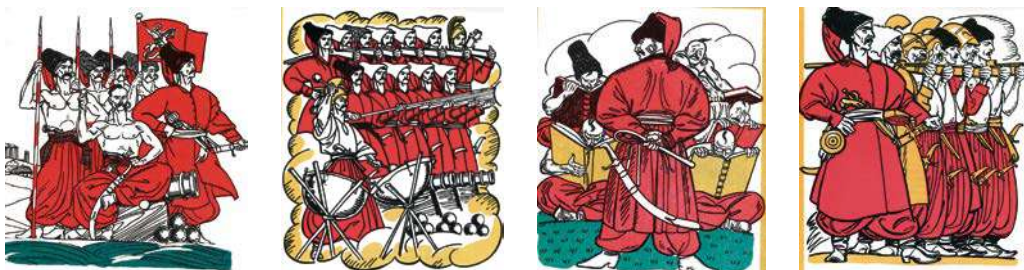

На підставі фактів, викладених у замітці, складіть розповідь про історію створення й опублікування «Енеїди» І. Котляревського, сюжет твору, новаторство автора. Обґрунтуйте твердження І. Франка про те, що від І. Котляревського українська література «приймає характер новочасної... стає чим раз ближче реального життя...». Поясніть, як ви розумієте поняття «нова українська література». Чому І. Котляревського вважають зачинателем сучасної української літературної мови? Чому для початкового етапу національного відродження питання мови і твореної нею літератури мали пріоритетне значення?

Поему «Енеїда» І. Котляревський почав писати близько 1794 р. Він не думав її видавати, тільки давав читати й переписувати своїм знайомим. Твір швидко розійшовся у багатьох переписаних примірниках. Один з них потрапив до конотопського шляхтича Максима Парпури, який своїм коштом надрукував «Енеїду» (перші три частини) у 1798 р. в Петербурзі. У 1808 р. побачило світ друге видання

«Енеїди», знову без дозволу автора. 1809 р. І. Котляревський закінчив четверту частину поеми і видав її разом з попередніми, виправлену і доповнену. П'яту і шосту частини він писав понад 20 років.

Поему написано на сюжет однойменної античної поеми Вергілія. В «Енеїді» І. Котляревського, так само, як й у Вергілієвій, йшлося про мандри троянців на чолі з Енеєм, які, врятувавшись після загибелі Трої, вирушили на пошук нових земель. Переповідаючи античний сюжет українською, поет надав йому нового змісту. Поема І. Котляревського сповнена українських реалій тих часів, вона дихає пам'яттю про козацтво. Читач мандрує з Енеєм не римськими землями, а козацькою Україною.

▲ Ілюстрації Анатолія Базилевича до «Енеїди». 1968 р.

Створена на матеріалі суспільного життя України другої половини XVIII ст., «Енеїда» І. Котляревського показала український народ з його історією, мовою, звичаями, віруваннями, традиційним побутом, етичними та естетичними поглядами. Зроблено це було так майстерно, що поему І. Котляревського й досі вважають поетичною енциклопедією українознавства. Написана розмовною українською мовою, як простонародна «казка», розрахована на сприйняття найширшими читацькими колами, «Енеїда» утверджувала дух козацького бойового товариства, мужність і патріотизм. Таке переосмислення античного сюжету свідчило про появу в українській літературі нового типу художнього бачення, що ґрунтувалося на матеріалі, взятому з національної історії та дійсності.

◀ Еней та його військо. Художник Г. Нарбут. 1919 р. Ілюстрація до «Енеїди» І. Котляревського. Енея на ілюстрації зображено в римському військовому вбранні – у панцірі, шоломі з пишним страусиним пір'ям, у червоній киреї; троянське військо – це лава запорожців у різноманітних кольорових убраннях з рушницями на плечах і шаблями при боці, зображених як античні герої

Подискутуйте з приводу міркувань українського громадського діяча, політика кінця XIX – першої третини XX ст., дослідника української літератури Сергія Єфремова, викладених у наведеному уривкові. У чому літературознавець убачав епохальне значення «Енеїди»? На підставі яких ідей, що так виразно простежуються в поемі, він робить висновок про утвердження в українській літературі нових цінностей? Які ці цінності? У чому їх важливість для національного відродження?

Бувають в історії народів дати, які немовби розривають надвоє їхнє життя й кладуть межу високу посеред рівного шляху історичних подій... Ми маємо таку історичну дату, – це пам'ятний в історії України рік 1798-й. Того року прилетіла перша ластівка українського національного відродження – невеличка книжка, од якої не тільки початок нового українського письменства рахуємо, а й новий етап позначаємо в історії українського народу. Вона, та книжечка, завершила собою попередню еволюцію національного життя й стала вихідним пунктом для дальшої; закристалізувавши в художній формі минуле, вона разом із тим стала зерном для майбутнього, і з неї в українському письменстві починається той потужний дух свідомого демократизму й людяності, боротьби за право людини й нації, проступання до добра і волі, який озивався й раніше, але з цього часу зробився вже домінуючою нотою в нашому письменстві (Єфремов С. «Історія українського письменства»).

2. Чому Харків називають колискою національного відродження Наддніпрянської України?

На початку XIX ст. осередком українського національно-культурного відродження став Харків. Тут із **1805 р.** діяв університет, заснований зусиллями Василя Каразіна й коштом місцевого дворянства, купецтва та містян. Новий навчальний заклад (єдиний на той час вищий навчальний заклад у підросійській Україні) об'єднав навколо себе найкращі інтелектуальні сили українського громадянства, діячів української літератури, історії, етнографії. У Харкові почали виходити журнали «Український вісник», «Український журнал», які вже своєю назвою засвідчували, що присвячені вони місцевому краю та культурним потребам його мешканців. Тож у Харкові вперше для означення населення краю було вжито назву «українець» замість «малорос».

▲ Василь Каразін

▲ Харківський університет. Кінець XIX ст.

«Український вісник», що виходив упродовж 1816–1819 рр., став першим в Україні літературно-художнім, науковим і громадсько-політичним щомісячником (загалом вийшло 48 книг, тобто чотири повних річних комплекти). Мету часопису організатори втілили у гаслі: «Сприяти всебічному піднесенню науки та літератури». У рубриці «Науки і мистецтва», зокрема, друкували матеріали, присвячені історії України та світу, етнографії, мистецтву, літературознавству, філософії, богослов'ю, слов'янській міфології, економіці тощо. У рубриці «Красне письменство» публікували переклади поетичних і прозових творів античних авторів та західноєвропейських письменників і мислителів. Цікаво, що у грудневому випуску за 1818 р. було надруковано першу віршовану байку, написану українською мовою, – «Пан та Собака» Петра Гулака-Артемовського, згодом професора і ректора Харківського університету.

Наприкінці 20-х – у середині 30-х рр. XIX ст. захоплена ідеями західноєвропейського романтизму й національного українського відродження харківська студентська молодь об'єдналася в гурток харківських романтиків. Сферою діяльності українських молодих інтелектуалів стали література, мовознавство, історія, етнографія, фольклористика, краєзнавство тощо.

Романтизм – ідейний та мистецький напрям, що панував у Європі з 90-х рр. XVIII ст. до середини XIX ст. Для нього характерні ідеалізація історичної минувшини, захоплення фольклором, етнографією, народним побутом, мовою тощо.

Засновником і душею гуртка був вихованець, а згодом професор університету, філолог-славист, етнограф Ізмаїл Срезневський. Він, зокрема, підготував 6 випусків фольклорних та історико-літературних збірників «Запорозька старина», що виходили друком упродовж 1833–1838 рр. у Харкові. Найвагомішими є перші два випуски, де вміщено думи й пісні про козацьку революцію середини XVII ст., уривки з козацьких літописів, перекази, уривки з «Історії русів».

На підставі яких фактів Харків називають колыскою національного відродження? Продовжте укладати синхронізовану таблицю «Українське національне відродження наприкінці XVIII – на початку XX ст.».

Прочитайте уривок із автобіографії Миколи Костомарова і дайте відповіді на запитання. 1. Як автор розповіді ставиться до І. Срезневського? Чим він захоплював сучасників? 2. Як в уривкові документа відображено особливості епохи? Чим зумовлено вживання назви «малоросійська народність»? Чому, як свідчить М. Костомаров, у ті часи було дуже мало творів української літератури? Як діячі епохи намагалися змінити цю обставину?

Я познайомився з видавцем «Запорозької старини» Ізмаїлом Івановичем Срезневським, який тоді вже обійняв посаду ад'юнкт-професора зі статистики в університеті. Ізмаїл Іванович, у той час хоча ще дуже молода людина, був глибоко начитаним, дуже розумним і з великим жаром і охотою до наукової праці. Я став часто відвідувати його, і дім його зробився для мене улюбленим місцем

відпочинку й обміну думками. Хоча спеціальністю його була статистика, але йому не чужими були красне письменство і поезія, до того ж мав особливу любов до слов'янських мов і літератур, любив також малоросійську народність... Взагалі зближення моє з цією людиною дуже сприяло моєму прагненню до вивчення малоросійської народності. У цей час від народних малоросійських пісень я перейшов до читання малоросійських творів, яких, як відомо, було в той час дуже мало (*Костомаров М. «Автобіографія»*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/WrGcNTi1> або кодом, перегляньте уривок відеозапису передачі з циклу «Батьки-засновники» (Українське радіо), присвяченої «Енеїді» І. Котляревського. Наведіть кілька аргументів, якими могли керуватися автори, обираючи цю тему для розмови. Поділіться в загальному колі фактами, які вас зацікавили найбільше. Чи виникло у вас бажання прочитати славетну поему? Чому запрошений до розмови літературознавець, розповідаючи про історію створення поеми, вдається до аналогій із сучасними мистецькими явищами? Складіть невеликий текст, який спонукатиме ваших однолітків до знайомства з першим твором української класичної літератури.

Узагальніть матеріали параграфа в дискусії з приводу міркувань сучасного історика Я. Грицака: «Романтичні погляди на народну творчість відкривали нові перспективи для національного розвитку. «Приспані» і «змертвілі» нації треба було «пробуджувати» і «відроджувати» (хоча насправді перші національні будителі-романтики не так відроджували «старі», як будували цілком «нові» нації)». Поясніть, спираючись на історичні факти, образну основу поняття «національне відродження». Поділіться припущеннями, що мав на увазі вчений, наголошуючи, що «будителі-романтики не так відроджували «старі», як будували цілком «нові» нації».

1. Укладіть перелік понять за змістом параграфа, усно витлумачте їх.
2. У чому історичне значення виходу друком перших частин «Енеїди» І. Котляревського?
3. Хто з історичних діячів доби сприяв розгортанню першого етапу національного відродження на українських землях під владою Російської імперії? Стисло визначте внесок кожного.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/mrDHNpeW> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 7. Кирило-Мефодіївське братство

Прочитайте уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. Яку ідею втілено в наведених рядках із «Заповіту» Тараса Шевченка? 2. Про що свідчить популярність віршів поета серед сучасників? Як поширювалися його твори? 3. Поясніть, як поезія Т. Шевченка сприяла пробудженню національної свідомості українців.

1. Я теж жив у цей час (у 1847 р.) в Києві й добре пам'ятаю, що вірші Шевченка читалися в багатьох гуртках, особливо кровними малоросами і студентами різних національностей, з особливим захопленням. Деякі тоді навчалися малоросійської мови власне для того, щоб у змозі бути читати і розуміти Шевченка. Окрім надрукованої книжки, ходили по руках рукописні зошити, які списувалися

шанувальниками Шевченка наввипередки один перед одним. Я і сам провів не один вечір над переписуванням віршів для себе і для своїх знайомих, яким висилав зошити в провінцію (*Зі спогадів княгиня*).

2. Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.
(Шевченко Т. «Заповіт», 1845 р.)

1. Як виникло і чим славилося Кирило-Мефодіївське товариство?

Із заснуванням 1834 р. в Києві університету місто стало центром національного відродження. У грудні 1845 р. тут виникла українська таємна політична організація – *Кирило-Мефодіївське братство (товариство)*. Ініціаторами її створення були вчитель із Полтави Василь Білозерський, службовець канцелярії київського генерал-губернатора Микола Гулак, професор Київського університету Микола Костомаров, письменник і вчений Пантелеймон Куліш, видатний етнограф Опанас Маркович.

▲ Микола Костомаров.
50-ті рр. XIX ст.

▲ Тарас Шевченко.
Автопортрет. 1840 р.

▲ Пантелеймон Куліш.
1869 р.

У квітні 1846 р. до братства приєднався Тарас Шевченко. Товариство загалом складалося з 12 членів-братчиків, представників різних суспільних груп – дрібної української шляхти, службовців, вихідців із селян-кріпаків (зокрема, Т. Шевченко).

Організацію назвали іменами творців слов'янської писемності – святих Кирила й Мефодія, чим засвідчили просвітницьку мету діяльності та гуманістичні наміри домогтися поліпшення долі українського народу шляхом утвердження ідеалів справедливості, свободи, рівності, братерства. За взірць організаційної форми товариству правили українські церковні братства XVI–XVII ст.

Програмні положення було викладено у «Книзі буття українського народу» і «Статуті Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія».

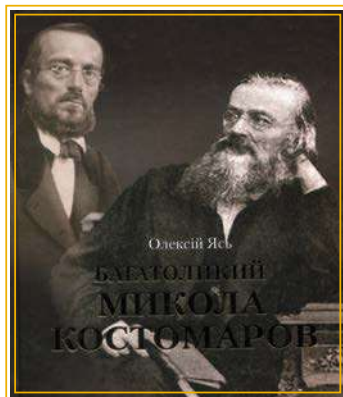
Братчики поширювали ідеї товариства, розповсюджуючи програмні документи, відозви («Брати українці», «Брати великоросіяни і поляки»). Писали наукові праці й виступали з лекціями в навчальних закладах Києва, пропагуючи свої погляди. Докладали зусиль для розвитку народної освіти: збирали кошти на відкриття народних шкіл, написання й видання підручників. Приміром, П. Куліш підготував першу навчальну книжку з історії України для дітей «Повість про український народ», видану 1846 р. Брався до створення підручників і Т. Шевченко. Проте найбільше посприяли популяризації ідей братчиків Шевченкові поетичні твори – і ті, що увійшли до опублікованої 1840 р. в Санкт-Петербурзі збірки «Кобзар», і ті, які не були надруковані, проте поширювалися в рукописних копіях.

Ідейним натхненником діяльності Кирило-Мефодіївського братства був Микола Костомаров – випускник історико-філологічного факультету Харківського університету, активний учасник харківського гуртка романтиків, згодом професор Київського університету, визначний історик, автор ґрунтовних досліджень з історії України, Росії та Східної Європи, письменник-романтик. Він був не лише автором програмних документів товариства, а й одним з ініціаторів його заснування та неформальним лідером братчиків.

Виняткова роль у поширенні ідей товариства належала віршам Тараса Шевченка. Про значення його поетичної спадщини для розвитку української мови та літератури докладніше довідаєтеся з уроків наступних тем. Що ж до участі Т. Шевченка в Кирило-Мефодіївському товаристві, то зверніть увагу на те, що ніколи раніше в українському суспільстві так прямо, переконливо й емоційно не лунав заклик до українського народу скинути чужоземне ярмо і здобути незалежність. Цей заклик став поетичним утіленням української національної ідеї, яка з віршами Т. Шевченка поширювалася в суспільстві, стаючи фактом масової свідомості. Тож заслугою Т. Шевченка було те, що його творчість сприяла згуртуванню українського народу в боротьбі за своє національне визволення.

▲ «Книга буття українського народу». Обкладинка видання 1921 р.

▲ Обкладинка книги Олексія Яся «Багатоликий Микола Костомаров» (2018 р.)

У березні 1847 р. Кирило-Мефодіївське братство викрили, а його членів заарештували й доправили до Петербурга. Слідство під особистим контролем імператора Миколи I тривало протягом березня – травня 1847 р. Найтяжчої кари зазнав Т. Шевченко, у якого під час обшуку знайшли рукопис поеми «Сон» – твору виразного викривального змісту з осудом самодержавного ладу. Поета віддали в солдати й заслали до окремого Оренбурзького корпусу із заборотою писати й малювати. На заслання Т. Шевченко перебував 10 років. На три роки ув'язнили М. Гулака, на рік – М. Костомарова. Інших членів братства влада вислала у віддалені губернії імперії під нагляд поліції.

Коли й де виникло Кирило-Мефодіївське товариство? Хто до нього належав? Якими були основні напрями його діяльності? Як у назві товариства уособлено його ідейні засади? На що вказує прагнення учасників товариства надати організації подоби церковних братств, що діяли на українських землях у XVI–XVII ст.? Якою була роль у діяльності товариства М. Костомарова та Т. Шевченка?

На підставі уривків із джерел простежте становлення поглядів М. Костомарова. 1. Під впливом чого формувався його світогляд? 2. Що вплинуло на його зацікавлення українською культурою та історією? 3. Як захоплення М. Костомарова пов'язані з формуванням його національної самосвідомості? (Свої міркування підтвердіть цитатами з тексту.) 4. Що найбільше вразило в особистості М. Костомарова?

1. Де тільки я зустрічався хоч би з більш-менш знайомими малоросами, то без церемонії засипав їх питаннями, що означають таке-то слово або такий-то зворот мови. За короткий час я перечитав усе, що тільки було друкованого малоросійською. Але цього мені здавалося мало; я хотів познайомитися з самим народом не з книг, але з живої мови, живого спілкування з ним. З цією метою я став робити етнографічні екскурсії з Харкова по сусідніх селах, по шинках, які в той час були справжніми народними клубами. Я слухав мову і розмови, записував слова і вислови, втручався в бесіди, розпитував про народне життя-буття, записував відомості, які мені повідомляли, і заставляв співати для себе пісні.

...Про минулу історію Малоросії я мав відомості переважно за Бантишем-Каменським. Незважаючи на мале знайомство моє з малоросійською мовою і народністю, я задумав писати малоросійською і розпочав складати вірші, які згодом з'явилися у друкові під назвою «Українські балади». Коли я спробував читати мої твори знайомим малоросам, колишнім своїм товаришам, то зустрів дуже несхвальні відгуки; одні сміялися над моїм малознанням і вказували мені помилки; інші піднімали на сміх саму ідею писати малоросійською мовою.

...Любов до малоросійського слова все більше і більше захоплювала мене; мені було прикро, що така чудова мова залишається без будь-якої літературної обробки і більше того – зазнає зовсім незаслуженої зневаги.

Я всюди чув грубі глузування над селянами не тільки від великоросів, але навіть і малоросів вищого класу, які вважали за можливе знущатися над мужиком і його способом висловлення. Таке став-

лення до народу і його мови мені здавалося приниженням людської гідності (*Костомаров М. «Автобіографія»*).

2. Мало не до смерті зберіг М. Костомаров феноменальну пам'ять. Він міг цитувати не тільки окремі місця з літописів, але й цілі акти й документи. З пам'яті виголошував великі шматки Шевченкових поезій і вірші інших улюблених поетів, декламуючи часто Байрона, Шиллера, Гете та Міцкевича. А вже найбільше подобалися йому українські думи: поет-учений пам'ятав не тільки тексти всіх дум, але й усі відомі їх варіанти (*Зі спогадів філолога і громадського діяча Омеляна Огоновського*).

Подискуйте про причини суворого покарання Тараса Шевченка. На підставі уривка з джерела та наведених рядків із поеми «Сон» Т. Шевченка зробіть висновок про те, що найбільше обурювало представників російської влади і таємної поліції в поемі. Чому?

1. 17 квітня, о третій годині пополудні, доставлено з Києва у Третє відділення художника Шевченка з усіма його паперами... У вірші «Сон» Шевченко уявляє, що він заснув і полинув спочатку до Сибіру, потім до Москви і, нарешті, до С.-Петербурга. У Сибіру він бачить злочинців у рудниках і кайданах, які гинуть під ударами покарань; у Москві описує виснажування військ на параді, а у С.-Петербурзі – зібрання в палаці. Ніде наклепи його настільки не зарозумілі і не нахабні, як при описі палацового зібрання... Шевченко вдається до всіх їдких пасквільних виразів, як тільки доходить до государя імператора і взагалі росіян. Наприкінці «Сну» він уявляє себе перед пам'ятником, зведеним Петру I Катериною II, і виливає жовч свою як на того, так і на другу, говорячи, що Петро I придушив свободу Малоросії, а Катерина II довершила розпочате ним (*Із записки III Відділення імператорської канцелярії, 1847 р.*).

2. ...Це той *Первий*, що розпинав
Нашу Україну,
А *Вторая* доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
(*Шевченко Т. «Сон», 1844 р.*)

2. Що передбачали програмні документи Кирило-Мефодіївського братства?

Основними програмними документами Кирило-Мефодіївського братства були «*Книга буття українського народу*», написана М. Костомаровим, і «*Статут*», складений В. Білозерським, М. Гулаком і М. Костомаровим. У цих документах викладено програму створення демократичної федерації рівноправних слов'янських республік, що передбачало ліквідацію самодержавства, скасування кріпосного права та соціальних станів, утвердження в суспільстві прав і свобод для

громадян, рівноправність національних мов, культур, доступність освіти для всіх слов'янських народів.

Основну мету своєї діяльності товариство вбачало в досягненні державної незалежності України з демократичним ладом на зразок США або Французької республіки. Державну незалежність братчики уявляли у федеративній спілці таких само незалежних слов'янських держав, кожна з яких мала б становити окремий штат. Київ мав стати центральним містом цієї федеративної спілки. У ньому раз на чотири роки мав збиратися найвищий спільний консультативно-регулювальний орган – собор (або сейм). Для захисту федерації від зовнішніх ворогів передбачалося мати невелике регулярне військо, а кожний штат, окрім того, мав би і свої збройні сили. Ідею визволення слов'янських народів та їх єднання передбачалося поширювати здебільшого літературно-просвітницькою діяльністю.

Значення Кирило-Мефодіївського братства полягало в тому, що воно вперше випрацювало програму національного руху, фактично започаткувавши перехід від суто культурницького до політичного етапу боротьби за національне звільнення України. У спробах національної еліти осмислити й усвідомити роль українського народу в тогочасному світовому історичному процесі було сформульовано основні засади українського національного відродження, визначено форми й методи досягнення політичної мети. Погляди кирило-мефодіївців лягли в основу української національної ідеї, пропагування якої сприяло формуванню національної самосвідомості українців.

У яких документах викладено засади Кирило-Мефодіївського товариства? У чому братчики вбачали мету своєї діяльності? Чому ліквідацію самодержавства та кріпосного ладу уявляли як передумову для реалізації своєї політичної програми?

Проаналізуйте уривки з програмних документів Кирило-Мефодіївського товариства. 1. Визначте, як кирило-мефодіївці передбачали розв'язати національно-релігійні та соціальні проблеми, забезпечити права і свободи громадян, домогтися створення держави. 2. Яким кирило-мефодіївці бачили державно-адміністративний устрій України та інших слов'янських держав?

1. ...І встане Україна зі своєї могили. І знову озветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятельства, ні превосходительства, ні пана, ні боярина, ні кріпака, ні холопа – ні в Московщині, ні в Польщі, ні в Україні, ні в Чехії, ні у хорутан (хорватів. – *Авт.*), ні у сербів, ні у болгар. Україна буде непідлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським (Із *«Книги буття українського народу»*).

2. Головні ідеї:

1. Визначаємо, що духовне і політичне об'єднання слов'ян є тією справжньою метою, до якої вони повинні прагнути.

2. Визначаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати свою самостійність, а такими племенами вважаємо: південно-русів (українців. – *Авт.*), північно-русів (росіян. – *Авт.*),

білорусів, поляків, чехів зі словенцями, лужичан, ілліросербів з хорутанами і болгар.

3. Визначаємо, що кожне плем'я повинно мати народне правління і дотримуватися повної рівності співгромадян за їхнім народженням, християнським віросповіданням і станом.

4. Визначаємо, що правління, законодавство, право власності й освіта у всіх слов'ян повинні ґрунтуватися на святій релігії Господа нашого Ісуса Христа.

5. Визначаємо, що при такій рівності освіченість і чиста мораль повинні служити умовою участі в правлінні.

6. Визначаємо, що має існувати спільний Слов'янський собор з представників усіх племен.

Головні правила товариства: 1. Товариство утворюється з метою поширення вищевикладених ідей переважно через виховання юнацтва, літературу і примноження членів товариства. 2. Товариство буде старатись заздалегідь про викорінення рабства і всякого приниження нижчих класів, рівним чином і про повсюдне розповсюдження грамотності (Зі «Статуту» Кирило-Мефодіївського товариства).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/ArGcY4IA> або кодом, перегляньте фільм про Миколу Костомарова. Які нові подробиці життя цього історичного діяча довідалися? На підставі інформації в підручнику та фільмі укладіть анкету для розгорнутої характеристики М. Костомарова за планом: 1) роки життя; 2) відомості про батьків та дитячі роки; 3) освіта, інтереси, світогляд; 4) товариське коло; 5) географія; 6) кохання; 7) громадська діяльність та взаємини з владою; 8) кар'єра; 9) творчість; 10) внесок у розвиток історичної науки. Обговоріть фактаж анкети в загальному колі.

Узагальніть матеріали параграфа у схемі (ментальній карті) «Розгортання національного руху в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства». Обґрунтуйте (усно), що виникнення братства засвідчило завершення романтичного періоду національного відродження.

1. Витлумачте поняття *національна самосвідомість*.
2. У чому історичне значення Кирило-Мефодіївського товариства?
3. Схарактеризуйте роль М. Костомарова та Т. Шевченка в розгортанні національного руху в 40-ві рр. XIX ст.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/5rDHN9AQ> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 8. Польський національно-визвольний і російський опозиційний рухи на території України. Соціальні протести

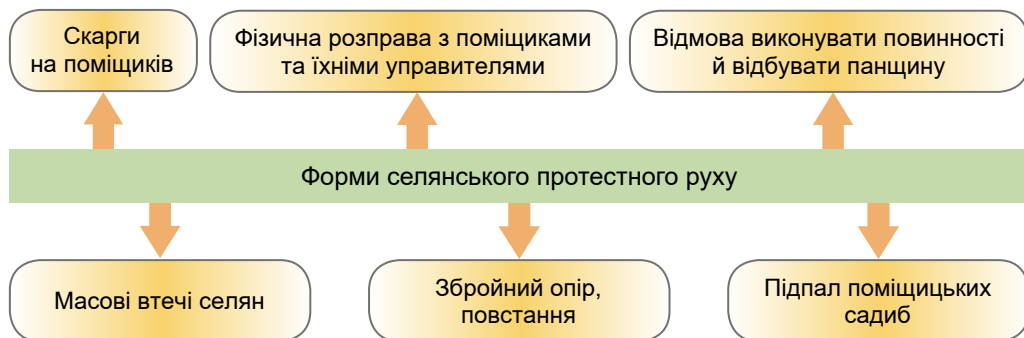

Прочитайте уривки та розгляньте схему, подані на с. 50. 1. Яка суспільна група була найчисленнішою на українських землях у першій половині XIX ст.? Що визначало умови життя цієї групи? Які соціальні права вона мала? 2. Чи були серед представників освіченої верстви сили, які обстоювали права українських селян? Чому?

3. Поділіться припущеннями, чому у фольклорній традиції ватажків соціальних протестів часто героїзують. 4. Визначте причини соціальних виступів українських селян у першій половині XIX ст.

” 1. Знов ідуть дні за днями і часи за часами, і що день, що година, то більше усе вісток, більш та більш чуток про розбійників у Чорному лісі. Справді, чудні та небувалі се розбійники уявилися, і чудний і небувалий вони теж розбій правила: що попадався їм багач у руки – вони його оббирали, попадався вбогий – вони його наділяли; нікого не забивали, не різали. Теж чудний та дивний і їхній отаман був: ішла чутка, що така була краса його невимисана, невимальованна, невимовленна, що не можна словом розказати, ані пером описати, та славили, що не можна й очима було надивитися, бо сліпила вона, як те сонечко пломенисте (Із казки «Кармелюк», створеної за фольклорними джерелами українською письменницею Марією Олександрівною Вілінською, яка публікувала свої твори під псевдонімом Марко Вовчок).

2. За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви на мене, Кармалюка,
Всю надію майте.
Повернувся я з Сибіру,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
А все ж не на волі.
(З української народної пісні)

1. Якими були прояви громадянської опозиції російській владі в Україні?

Першим виявом громадянської опозиції російській владі була діяльність масонських лож. В Україну масонство прийшло через Польщу, Росію та безпосередньо з країн Західної Європи (передусім – із Франції та Німеччини). Центром масонського руху в Україні останньої чверті XVIII ст. став Київ. Членами лож були лікарі, архітектори, письменники, науковці, купці. Чимало масонів походило з українських старшинсько-шляхетських родин. Проте кількісно в ложах України переважали поляки й росіяни.

Масонство (від франц. *maçon*, букв. – *муляр*) – релігійно-етичний рух, що виник у XVIII ст. Організаційну форму запозичено в об'єднань середньовічних мулярів. Масони проголошували деякі демократичні гасла (республіка, конституція, права людини, свобода слова тощо), інколи підтримували національно-визвольні рухи. Кінцева мета масонів – об'єднання всіх народів світу в так зване розумне суспільство, яким саме масони й мали б керувати. Існує й нині.

Ложі були клубами, у яких обговорювали політичні питання. Діяли масони надто обережно, розрізнено, незлагоджено, тому вони й не спромоглися виконати об'єднавчу місію у громадсько-політичному житті. Показовою з огляду на це є діяльність полтавської ложі «Любов до істини», яку заснував у квітні 1818 р. начальник канцелярії малоросійського генерал-губернатора Миколи Рєпніна багатий поміщик Михайло Новіков. Серед її членів були Іван Котляревський, Василь Тарновський та Василь Лукашевич. Члени полтавської ложі виявляли інтерес до історичного минулого України, проте програми щодо її майбутнього не виробили. Проіснувала ця ложа менш як рік: 1819 р. її було закрито.

Цілком інший характер мали ложі, що діяли на Правобережній Україні. Їхніми членами були польські шляхтичі, не пов'язані з російським масонським рухом. Основною політичною метою ці ложі вважали відновлення незалежної польської держави, яка охоплювала б і Правобережну Україну.

Чимало членів масонських лож в Україні ввійшли до складу декабристських організацій. Перша така організація на теренах України – *Тульчинська управа* Союзу благоденства на чолі з Павлом Пестелем, заснована 1818 р.

Декабристський рух отримав назву від місяця грудня (рос. «декабрь»), коли відбулося збройне повстання 1825 р. Перша декабристська організація – Союз порятунку – виникла в Петербурзі 1816 р. Вона існувала недовго: уже 1818 р. в Москві замість неї постав Союз благоденства.

1821 р. декабристи реорганізували свої об'єднання і створили дві організації – *Північне товариство* з центром у Петербурзі й *Південне* – з осередком у Тульчині на Поділлі. Південне товариство очолили Павло Пестель та Олександр Юшневський.

Протягом 1822–1825 рр. щорічно в Києві під час Контрактового ярмарку відбувалися з'їзди керівників Південного товариства. На з'їзді 1823 р. було схвалено поділ товариства на три управи (філії): *Тульчинську* на чолі з Павлом Пестелем, *Кам'янську* на чолі з Василем Давидовим і Сергієм Волконським і *Васильківську* на чолі із Сергієм Муравйовим-Апостолом і Михайлом Бестужевим-Рюмінім. Учасники з'їзду 1824 р. обговорили і схвалили програму товариства – «*Руську правду*», яку написав П. Пестель. На з'їзді в 1825 р. обговорювали можливість організації повстання в армії проти влади.

У 1823 р. в Новограді-Волинському (нині – Звягель) виникло *Товариство об'єднаних слов'ян*, очолюване братами Петром та Андрієм Борисовими. Програму товариства викладено у двох документах –

«Правилах» і «Клятві», що передбачали визволення всіх слов'ян та об'єднання їх у федерацію, ліквідацію монархічних режимів та встановлення демократичного устрою, скасування кріпацтва і станових привілеїв. У вересні 1825 р. Товариство об'єднаних слов'ян увійшло до Південного товариства, утворивши в ньому *Слов'янську управу*.

Після придушення повстання декабристів у Петербурзі у грудні 1825 р. в Україні повстав Чернігівський полк, проте виступ не підтримали Тульчинська й Кам'янська управи Південного товариства, тож він захлинувся.

Кріпосницька система, через яку дедалі більше погіршувалося становище селянства, живила протестні настрої. Особливо дошкульними були відкриті масові виступи селян проти поміщиків, що спалахували то в одному, то в іншому місці, часом перекидаючись на сусідні села або й цілі регіони. У 1800–1847 рр. відбулося понад 500 виступів кріпаків. У 1848 р. на Правобережжі сталося приблизно 330 селянських виступів. Упродовж 1822–1833 рр. в підросійській Україні за втечі та сприяння втікачам було заарештовано і відправлено до Сибіру 12 428 осіб, зокрема 1701 жінку.

У першій чверті століття розгорнулася тривала боротьба селян Поділля на чолі з *Устимом Кармалюком*. У 1830–1835 рр. селянський рух під його проводом охопив усе Поділля, райони Бессарабії та Київщини. У повстанському русі брали участь близько 20 тис. осіб. Протягом двадцятилітньої боротьби повстанські загони на чолі з Кармалюком здійснили понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки. «Українського Робіна Гуда» чотири рази заарештовували, засуджували до каторжних робіт і засилали до Сибіру. Але щоразу він утікав, повертався на Поділля й знову очолював повстанців.

Що довідалися про діяльність масонів та декабристський рух в Україні? Якою була соціальна підтримка цих рухів? Які причини та наслідки соціальних протестів селян? Хто такий Устим Кармалюк, чим зумовлена його поетизація в усній народній творчості?

На підставі замітки та матеріалів параграфа складіть розповідь про виступ Чернігівського полку. Поділіться міркуваннями про те, чому декабристський рух не знайшов масової підтримки в Україні.

Повстання Чернігівського полку почалося на Київщині, його підтримали близько тисячі солдатів та 18 офіцерів. С. Муравйов-Апостол склав «Православний катехизис» із заклик

Сергій Муравйов-Апостол (1796–1826) – нащадок українського гетьмана Данила Апостола. Учасник французько-російської війни 1812 р. і закордонного походу російської армії 1813–1814 рр.; один з керівників повстання Чернігівського полку

до народу повалити самодержавство та встановити демократичний лад і знищити кріпацтво. 30 грудня повсталі зайняли Васильків і рушили на Білу Церкву, щоб приєднати до себе інші військові частини. Але 3 січня 1826 р. поблизу села Устимівки відбувся бій із лояльними до влади урядовими військами – понад 50 повстанців було вбито й поранено, інших заарештували.

Прочитайте фрагменти з програмних документів декабристських організацій.

1. Чи переймалися вони українським питанням? 2. Яка з програм була чутливішою до регіональних відмінностей Російської імперії? 3. Порівняйте програмні положення декабристських організацій щодо бачення державного устрою, ставлення до кріпацтва, земельного питання, виборного та громадянського права. На підставі опрацьованих уривків доведіть, що Україна, за висловом Я. Грицака, «залишилася мертвим звуком у політичних програмах російських декабристів».

1. ...Не може далі в Росії існувати дозвіл одній людині мати й називати іншу своїм кріпаком. Рабство має бути рішуче знищено, і дворянство має неодмінно відмовитися від мерзенної переваги володіти іншими людьми...

Росія є держава єдина і нероздільна... Увесь російський народ складає один стан – громадянський; усі сучасні стани знищуються і зливаються в один стан – громадянський. Усі різні племена, з яких складається Російська держава, визнаються російськими і, складаючи різні свої назви, становлять один народ російський...

Усіх жителів, що населяють губернії Вітебську, Могилевську, Чернігівську, Полтавську, Курську, Харківську, Київську, Подільську і Волинську, істинними росіянами вважати і ніякими особливими назвами не виокремлювати.

...Верховна влада поділяється на законодавчу і верховно-виконавчу. Перша доручається Народному вічу, друга – Державній думі. Крім того, потрібна ще влада дорадча, щоб ці дві не виходили за свої межі. Влада дорадча доручається Верховному соборові. Народне віче складається з народних представників, обраних народом на 5 років... Державна дума складається з 5 членів, народом обраних на 5 років... Верховний собор складається з 120 членів, що називаються боярами (З *«Руської правди» Павла Пестеля*).

2. Федеральне, або Союзне, правління єдино вирішить це завдання, задовольнить усі умови й поєднає велич народу і волю громадян. Під наглядом Государя єдині Законодавчі збори перебувають у столиці і роблять усі розпорядження, загальні для всієї держави.

Російський народ вільний і незалежний, не належить і не може належати ніякій особі і ніякій родині... Громадянами є ті жителі Російської держави, яким надаються права громадянства... Кріпосний стан і рабство скасовуються. Поділ між шляхетними і простолюдинами не приймається... Право власності священне і недоторканне... Землі поміщиків лишаються за ними.

...У законодавчому й виконавчому питанні вся Росія поділяється на 13 держав і 2 області, що є такі: Чорноморська (Київ [столиця. – Авт.]... Українська (Харків). Законодавча влада кожної держави доручається Законодавчим зборам, які складаються з:

1 – Палати виборних, 2 – Думи. Виконавча влада кожної держави доручається Державному правителю, його намісникові й раді. Народне віче (вищий орган законодавчої влади федерації. – Авт.) складається з Верховної думи й Палати представників народних... Імператор є верховним чиновником російського уряду (який присягає Народному вічу) (Із «Конституції» Микити Муравйова).

Подискутуйте з приводу міркувань сучасного українського історика О. Бойка: «Динаміка селянського руху віддзеркалювала зростання активності народних мас. Проте ця активність не набула організованих форм, була локальною, не мала чіткого антисамодержавного спрямування. За цих обставин селянський рух був скоріше одним з проявів кризи у суспільстві, ніж реальною силою, здатною вивести суспільство зі скрутного становища».

2. Як розгорталося та який мало вплив на українські землі польське повстання 1830–1831 рр.?

У 1830 р. українські землі потрапили у вир революційних подій. У листопаді спалахнуло національно-визвольне повстання поляків проти режиму Російської імперії та за відновлення незалежності Польської держави. Воно охопило Царство Польське й поширилося на землі Правобережної України та Білорусі.

На заклик «Поляки, до зброї!» було захоплено міський арсенал у Варшаві, унаслідок чого її мешканці стихійно почали озброюватися. На бік повстанців перейшла частина польських військ. Незабаром польська столиця опинилася в руках повстанців. У ці дні вперше прозвучало звернене до всіх гноблених Російською імперією народів гасло «За нашу і вашу свободу!». У січні 1831 р. було створено Національний уряд на чолі з князем Адамом Чарторийським. Уряд схвалив програму боротьби за відновлення Польської держави в кордонах 1772 р.

Повстання на Правобережній Україні розпочалося з приходом на Волинь у квітні 1831 р. кількатисячного загону генерала Юзефа Дверницького. Дії польських повстанців тривали неповних два місяці. Однак масового розмаху повстання на Правобережжі не набуло. Плани поляків залучити на свій бік українських селян провалилися.

Придушення повстання в Україні пришвидщило поразку поляків. У листопаді 1831 р. російські війська захопили Варшаву. Було скасовано конституцію Царства й більшість ознак автономії польських земель.

Землі Царства Польського ставали складовою імперії, було ліквідовано польську армію, а десятки тисяч її солдатів та офіцерів заслано до Сибіру і на Кавказ.

У липні 1832 р. указом російської влади на Правобережній Україні закрито близько 60 католицьких монастирів. Заборонено діяльність василіанського (греко-католицького) ордену. У 1839 р. було скасовано унію, а всіх греко-католицьких вірян силою змусили перейти у православ'я.

▲ Прапор польського повстання 1830–1831 рр.

Царство Польське – назва частини Польщі, що відійшла за рішенням Віденського конгресу до Росії. У 1815 р. імператор Олександр I підписав Конституцію Царства Польського, яка передбачала власний парламент, уряд, військо, гроші, адміністративно-територіальний поділ, систему освіти. За поляками було закріплене виняткове право обіймати посади на цивільній і військовій державній службі тощо.

Посилив російський уряд на Правобережжі й політику зросійщення. Від 1831 р. в діловодстві було заборонено користуватися польською мовою, закрито польські школи, натомість відкрито російські, ліквідовано польські Віленський університет і Кременецький ліцей. З метою «поширення російської освіти й російської народності на спольщених землях Західної Росії» на базі цих навчальних закладів створили Університет Святого Володимира в Києві.

▲ Кременецький ліцей. Сучасна світлина

▲ Університет Святого Володимира в Києві. 70-ті рр. XIX ст.

Шляхті фактично закрили доступ до посад в органах місцевої адміністрації, на які відтоді почали призначати здебільшого російських чиновників. 83 % шляхтичів у Правобережній Україні втратили свої титули.

Чому українське селянство не підтримало польське повстання? Якими були наслідки польського національно-визвольного повстання для населення Правобережної України? На думку сучасного історика І. Гирича, з польським повстанням пов'язане перенесення центру українського руху з Харкова до Києва. Підтвердіть міркування дослідника історичними фактами.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/hrGvQ34L> або кодом, перегляньте фрагмент документального фільму, присвяченого історії українського національного руху в першій половині XIX ст. На підставі відомих вам історичних фактів обґрунтуйте або спростуйте взаємозв'язок між ідеями, що живили український і польський національні рухи, соціальні протести на українських теренах та російський опозиційний рух. Які події всесвітньої історії були джерелом цих ідей? Чому польський та російський рухи не знайшли масової підтримки в Україні?

Узагальніть матеріал параграфа висновками про вплив на суспільно-політичне життя в Україні польського повстання 1830–1831 рр. та декабристського руху. Значення якого з рухів вважаєте більш вагомим? У чому це виявилось?

1. Укладіть перелік назв організацій та рухів, діяльність яких була спрямована проти російського самодержавства в першій половині XIX ст. Назвіть основні події, пов'язані з ними, та їхніх провідників.

2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) ліквідація російською владою греко-католицької церкви на Правобережжі; б) повстання Чернігівського полку; в) польське повстання.

3. Якими були причини та наслідки селянських протестів під керівництвом Устима Кармалюка?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/xrDHMzD9> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Щоб перевірити, як засвоїли матеріал теми, виконайте завдання, перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/ir4uTv3>.

Розділ 2

Українські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§ 9. Українські землі у складі Австрійської імперії: адміністративно-територіальний устрій, національне та соціальне становище

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. На яких особливостях національного становища українців Галичини першої половини XIX ст. наголошує Яків Головацький? 2. У чому, на його думку, причина такої ситуації? 3. Що знаєте про діяча, до якого звертався з листом Я. Головацький? Де мешкав цей діяч, чим уславився? Поділіться припущеннями, чим зумовлений зміст повідомлення в листі Я. Головацького. Про що свідчить факт спілкування українців, розділених кордонами двох імперій?

Народність руська не загинула, живе, кріпиться, та не з одним ворогом боротися мусить. У Галичині ж полонізація все приголомшила, подавила Русь – освічений русин соромиться своєї мови, хапається за польську, нею розмовляє, всюди користується; йому легше висловлюватися польською, якої він навчився у школі й товариствах, як своєю рідною мовою. Тому деякі русини і пишуть по-польськи.

...Русинам уряд тільки й ласки вчинив, що наказав у нововиданих шкільних правах, щоб при головних окружних і тривіальних школах руським дітям науку релігії викладали народною руською мовою і щоб руські діти по тих школах училися по-руськи читати й писати. Але, на нещастя, закон той, як багато інших рятівних питань у книжці, бо ніхто не хоче його слухати, – нікому вступитися за русинів (З листа Якова Головацького до Осипа Бодянського від 4 грудня 1845 р.).

1. Яким був адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Австрійської монархії?

Західноукраїнські землі належали до різних адміністративних одиниць Габсбурзької монархії. Східну Галичину, яка перейшла до складу Австрійської монархії в 1772 р., разом із частиною польських земель було об'єднано в окрему провінцію. Після неодноразових

▲ Герб Галичини та Лодомерії

територіальних змін ця провінція отримала назву *Королівство Галичини та Лодомерії (Володимирії)*.

У складі Австрійської (від 1867 р. – Австро-Угорської) монархії цей регіон перебував аж до її розпаду в 1918 р. Столицею коронного краю став Львів – історичний центр Східної Галичини, найбільше місто за кількістю населення.

Скасувавши польські місцеві сеймики, у 1775 р. австрійський уряд створив у Львові *Галицький становий сейм*. До його складу за призначенням імператора входили представники вищого духовництва, магнати, містяни. Повноваження сейму були обмеженими: він не ухвалював рішень, а обговорював, як виконувати розпорядження влади. Адміністративними справами опікувалося губернське управління на чолі з губернатором, якого призначав і звільняв імператор. Упродовж 1772–1849 рр. у Галичині змінилося 14 губернаторів; усі вони були заможними та впливовими австрійськими німцями, крім останнього – польського магната Вацлава Залеського.

Іншим західноукраїнським регіоном, який потрапив під владу Габсбурзької монархії від 1775 р., була Буковина, що впродовж 1786–1849 рр. входила до складу Королівства Галичини та Лодомерії як 19-й округ. Управляв Буковиною окружний староста, підзвітний галицькій адміністрації. Від 1779 р. адміністративним центром краю стало місто Чернівці.

1

2

3

4

▲ Герби українських комітатів (жуп): Мармароського (1), Березького (2), Ужанського (3), Угочанського (4)

Під владою Австрії від XVI–XVII ст. перебувало й Закарпаття. Його терени не становили окремої адміністративної одиниці, а були поділені між кількома комітатами (жупами) Угорщини, якими управляли угорські чиновники.

Землі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття становили 15 % української етнічної території. Що ж до частки цих земель в Австрійській монархії, то вона забезпечувала належність Королівства Галичини та Лодомерії до найбільших австрійських провінцій. Згідно з переписом 1786 р. край населяли 2,7 млн мешканців. На 1849 р. їхня кількість зросла до 4,9 млн.

Українці заселяли східну частину провінції. Етнічний кордон між польським і українським населенням умовно проходив по р. Сян. Проте навіть Східна Галичина не була етнічно однорідною. Крім українців, частка яких у 1849 р. складала 71 % населення, тут жили поляки (20,4 %) та євреї (майже 10 %). Українці мешкали здебільшого в селах, поляки – у кількох компактных сільських поселеннях Східної Галичини, а також у містах і містечках. Як і поляки, євреї мешкали і в містах, і в селах.

За соціальною належністю більшість українського населення Східної Галичини були селянами. Найактивніша верства з-поміж українців краю – греко-католицьке духовництво. Привілейований прошарок (магнати і шляхта) складався винятково з поляків. За конфесійною належністю українці Галичини були здебільшого греко-католиками, а поляки – римо-католиками.

▲ Селянки з Буковини.
Художник Ф. Яшке.
1821 р.

На час приєднання Буковини до Австрії українці мешкали переважно в північній і західній частинах краю, а загалом населення було строкатим. У 1774 р. у Північній Буковині проживали українці (69 %), румуни (26 %), а решту становили німці, євреї, вірмени, роми. Австрійський уряд прагнув збільшити кількість населення краю, а тому заохочував переселенців, звільняючи їх від сплати податків упродовж 30 років. Унаслідок цього зросла частка румунів, німців та поляків. На Буковині українці були здебільшого православними.

Здавна багатоетнічним регіоном було Закарпаття. У 1848 р. серед населення краю переважали українці (трохи більше 50 %). Крім них, тут мешкали угорці (25,5 %), румуни (близько 14 %), євреї (5 %), словаки (майже 3 %), а також німці (2 %). Українці відрізнялися від інших мешканців Закарпаття мовою та належністю до греко-католицької церкви. Найбільшими містами Закарпаття були Ужгород, Мукачеве і Берегове.

Власної еліти українське населення Північної Буковини та Закарпаття не мало. У Буковині влада належала румунським боярам, а на Закарпатті – угорським панам.

▲ Церква Святого Михайла в с. Ужок Закарпатської області.
Пам'ятка XVIII ст. Сучасна світлина

До яких адміністративно-територіальних одиниць Австрійської монархії належали українські землі? Що було характерним для національного складу земель підавстрійської України? Які особливості мала соціальна структура населення західно-українських земель? Чим це було зумовлено і про що свідчило?

Попрацюйте з історичною картою на с. 58. 1. Згадайте, які українські землі увійшли до складу Австрії за першим поділом Речі Посполитої. 2. Яку назву отримали ці землі та терени Буковини у складі Австрійської монархії? 3. На підставі меж розселення українців на початку XIX ст. поділіться припущеннями, чому громадські діячі того часу прагнули домогтися поділу Галичини на дві провінції і чому з цією вимогою не погоджувалися польські політики.

Скориставшись таблицею, подискууйте з приводу реформ Марії-Терезії та Йосифа II в 1770–1780-х рр. 1. З'ясуйте позитивні та негативні прояви реформ. 2. Поміркуйте, чому ці реформи були важливими для українців, особливо селян та духовництва. 3. Чи маємо підстави вважати урядові реформи демократичними? Чи мали вони на меті поліпшення життя простолюду? 4. Які заходи австрійської влади створили передумови для лідерства греко-католицького духовництва в українському русі?

Реформи Марії-Терезії та Йосифа II 1770–1780-х рр.

Аграрна	Скасування особистої залежності селян від поміщиків (1782). Надання селянам громадянських прав (одружуватися без згоди пана, переселятися, обирати професію, передавати майно у спадок тощо). Обмеження панщини трьома днями на тиждень (1786). Скасування панщини, заміна її чиншем (1789) (незабаром скасований).
Релігійна	Запровадження свободи віросповідання (1781). Зрівняння у правах греко-католицького духовництва з римо-католицьким (1781). Підтримка державою освіти священнослужителів: заснування греко-католицької семінарії у Відні – Барбареуму (1774).
Освітня	Відкриття державним коштом світських шкіл. Запровадження обов'язкової шкільної освіти для дітей віком 6–13 років. Створення трикласних «тривіальних», чотирикласних «головних» та шестикласних «нормальних» шкіл. Запровадження навчання рідною мовою в однокласних парафіяльних школах. Закриття єзуїтської академії у Львові, відкриття натомість Львівського університету (1784). Відкриття при Львівському університеті Руського інституту («Студіум рутенум») з руською (українською) мовою викладання (1787).

2. Якою була політика австрійського уряду щодо українців?

На момент приєднання Галичини австрійська влада сприймала її як польську територію. Навіть селян австрійські урядовці не вважали належними до українського етносу. Про це свідчить, зокрема, той факт, що носити польський національний одяг було заборонено всім верствам, крім селянства. Назвавши край «королівством», австрійська влада хотіла підкреслити спадковість із володіннями князя Данила Романовича, титулованого королем Руси. Однак давній Львів австрійці називали Лембергом, що й уособлювало місце західноукраїнських земель в імперській політиці Габсбургів.

Ви вже знаєте, що правління Марії-Терезії та її сина Йосифа II було в історії Австрії періодом реформ освіченого абсолютизму. Ці реформи сприяли формуванню серед русинів позитивного ставлення до влади та переконання в тому, що австрійський уряд і цісар опікуються долею галицьких українців. Такі настрої поширювалися серед галицьких селян, які, пам'ятаючи своє життя за останніх десятиліть існування Речі Посполитої, перейнялися переконанням, що імператор

щиро дбає про них. Сподівання селян були пов'язані з поліпшенням їхнього правового становища: унаслідок аграрної реформи вони отримали право спиратися на захист закону, тож з'явилися правові підстави для розв'язання соціального конфлікту між ними та поміщиками. Це зумовило формування уявлень про «доброго цісаря», попри те, що панщину було відновлено, а селянські повинності зросли майже вдвічі, сягнувши рівня часів Речі Посполитої.

Освічений абсолютизм – політика, здійснювана у XVIII ст. у деяких європейських монархічних державах. Вона передбачала усунення або пом'якшення «згори» найбільш застарілих феодальних порядків. Монархи, які вдавалися до цієї політики, визначали своє правління як союз королів і філософів.

Соціальний конфлікт – гострий прояв суперечностей між суспільними верствами.

Унаслідок релігійної реформи істотно поліпшилося матеріальне становище і соціальний статус греко-католицького духовництва. На відміну від православних церковників у підросійській Україні, зросійщених і відданих російській владі, представники греко-католицької церкви обстоювали інтереси українського народу, прагнули бути йому за провідників. Зростанню їхньої ваги в суспільному житті сприяло відновлення в 1808 р. Галицької греко-католицької митрополії.

Водночас зміни у становищі греко-католицького духовництва мали й суперечливе продовження. Піднесення освітнього рівня духовництва зумовило поступове відчуження його від простого народу: якщо раніше малоосвічений священник не цурався спілкування із простолюдином, то, здобувши диплом, прагнув вишуканішого товариства – панського, яке було денаціоналізованим (до кінця XIX ст. в сім'ях греко-католицьких священників почали користуватися здебільшого польською мовою).

Відповідно до принципу імперської політики «розділяй і володарюй», Габсбурги надавали привілеї польській, румунській і угорській верхівкам, а це призводило до посилення соціального та національного визиску українців. Австрійська влада прагнула «вирівняти» етнічний склад населення імперії, тому підживлювала процеси *денаціоналізації, асиміляції* українського населення, потураючи польським шляхтичам у Галичині у їхніх діях з колонізації українців; румунським поміщикам на Буковині – у заходах з румунізації, а угорським землевласникам на Закарпатті – з мадяризації. Упосліджене становище української мови загострювало соціальні й національні відносини. У шкільництві Східної Галичини фактично панували німецька і польська мови, на Північній Буковині діти вивчали німецьку, польську або румунську мови, усі школи Закарпаття навчали угорською мовою.

Денаціоналізація – політика, спрямована на заперечення факту існування певної нації та її прав на культурне і державне самовизначення.

Асиміляція – добровільний або вимушений процес розчинення (втрати традицій, мови тощо) народу чи якоїсь його частини в середовищі іншого.

Наступники Йосифа II скасували більшість його освітніх ініціатив: початкові школи було переведено під контроль римо-католицької церкви, скасовано обов'язковість освіти. Було закрито Руський інститут при Львівському університеті, що діяв від 1787 р. до 1809 р., підготувавши 470 священників. Польську мову (поряд із німецькою) вживали не лише в органах державного управління, навчальних закладах і громадських установах, а й навіть в офіційному діловодстві греко-католицької церкви.

Життя яких верств західноукраїнського суспільства істотно змінилося внаслідок реформ Марії-Терезії та Йосифа II? У чому полягали ці зміни? На підставі яких фактів політику австрійського уряду щодо українців визначають як політику денаціоналізації? Які історичні умови сприяли асиміляції українців під владою Австрійської монархії? Які суспільні верстви зазнавали її найбільше? У чому це виявлялося?

На підставі уривка з праці українського історика зробіть висновок про мовну ситуацію в підавстрійській Україні в першій половині XIX ст. Чи можна вважати тогочасне мовне розмаїття краю позитивним явищем соціокультурного життя? Чому?

Галичину, а надто її східну частину, порівнювали з Вавилонською вежею. До останньої третини XIX ст. офіційною мовою була німецька. Її знання було умовою кар'єри. Крім того, вона вважалася мовою «високої культури», найбільше придатною для спілкування між освіченими людьми. В 1869 році офіційною мовою стала польська, і вона щораз більше почала проникати у сфери, де раніше панувала німецька. Вимогою до чиновників було знати якусь слов'янську мову, щоб спілкуватися з місцевим населенням. Тому значну частину габсбурзьких бюрократів складали чехи: їм було легше порозумітися з тутешніми поляками і русинами... Ознакою доброго тону було знання французької або англійської. Французькою мовою, особливо в перші десятиліття австрійської влади, польські освічені верстви боронилися від германізації, а до англійської вдавалися місцеві аристократи, коли хотіли підкреслити свою соціальну вищість...

Як підрахував львівський публіцист Ян Лам, крім чотирьох головних мов – німецької та трьох краєвих (русько-української, польської та їдиш), галичани користувалися запозиченнями ще з дванадцяти мов: латини, румунської, мадярської, вірменської, французької, чеської, церковнослов'янської, російської, італійської, англійської, навіть турецької та арабської... Здавалося, що галицькі села зі своїм однорідним русько-українським чи польським населенням мали би бути вільні від цієї мовної мішанини. Проте іншомовні слова проникали і в село – передусім завдяки солдатам, які, повернувшись з війська, хвалилися перед односельцями своєю «цимбалізацією» (себто цивілізованістю) (*Грицак Я. «Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)»*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/0r0XR9kv> або кодом, перегляньте відеосюжет, присвячений історії Барбареуму. Що довідалися про історію цього навчального закладу? Яка роль у ній належить церкві святої Варвари у Відні? Поділіться думками про деталі сюжету, які справили на вас найбільше враження.

Узагальніть матеріал уроку, навівши аргументи на підтвердження або спростування твердження: «Об'єднання в коронному краї Галичини та Лодомерії двох різноетнічних частин – української та польської – зумовило протистояння між ними. Галичина перетворилася на клубок гострих суперечностей і конфліктів на національно-релігійному ґрунті».

1. Укладіть перелік найважливіших понять з теми уроку та витлумачте їх.
2. Схарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Австрійської монархії.
3. До тверджень, що характеризують становище західноукраїнських земель у складі Австрійської монархії, доберіть конкретні факти за матеріалом підручника: 1) етнічна неоднорідність Королівства Галичини та Лодомерії; 2) переважання серед українського населення краю селян; 3) формування серед селянства краю уявлень про «доброго цісаря»; 4) потурання з боку австрійської влади процесам денаціоналізації українців краю.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/urCRa1ti> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 10. Соціально-політичний та економічний розвиток західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Прочитайте уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. Що було характерним для повсякденного життя західноукраїнських селян у першій половині XIX ст.? 2. У чому, на вашу думку, причини такого становища? 3. На підставі поданих уривків зробіть висновок про рівень розвитку сільського господарства у краї.

1. Я старався завжди ночувати в селянина, видаючи себе за селянського сина, який учить на священника... Народ приймав мене дуже прихильно; мені давали все, що було найкращого вдома, діставали від сусідів молока, пшона, яєць, стелили у найзручнішому місці, на покуті, стократно перепошували, що не можуть мені в усьому догодити. Я приймав усе, дякував за все, запевняв, що я не «панського» роду, знаю також біду і нестаток. А тим часом мені не раз не до смаку був чорний ячмінний хліб з вістяками, пряжене молоко або що-небудь подібне; я відчував, як твердо спати без звички на соломі, прикритій грубою веретою, маючи замість подушки в головах складений сердак (верхній теплий короткий сукняний одяг. – *Авт.*); як неприємно лежати під мужицьким кожухом.

Я не раз довго не міг заснути в чадній хаті на твердому ложі й замість кожуха брав свій сюртук, а під голову клав чоботи, відчуваючи, що на довгих халявах спати м'якше, ніж на селянській свитці. Я пізнав незавидне життя хліборобів, що дотепер уявлялося мені в рожевому світлі, безжурною ідилією (*Зі спогадів Якова Головацького «Пережите і вистраждане»*).

2. ...Ніде в Австрії селяни так не бідували, як у Галичині. Селянське житло – це зліплена з необробленого дерева хата, вкрита соломою, через яку дим сам знаходить собі вихід. Часом у таких

курних хатах сім'ї тісняться разом з худобою і птицею. Це житло освітлюється через маленький отвір з наглухо замазаним склом. Хати стоять без саду, без деревця, без огорожі. Самотні, наче в полі, вони навіюють у приїжджих сумні думки про злидні їхніх мешканців. Споживання м'яса належить тут до подій надзвичайних, які трапляються один-два рази на рік. Їхній харч – це картопля і перекисла в задушливій хаті капуста (*Із брошури «З Галичини» анонімного автора, 1851 р.*).

1. Що визначало економічний розвиток західноукраїнських земель у першій половині XIX ст.?

Господарський розвиток західноукраїнських земель цілком відповідав економічній політиці австрійського уряду, згідно з якою краю відводили роль джерела сировини й ринку збуту готової продукції для промислово розвиненіших західних регіонів Богемії (Чехії), Моравії та Нижньої Австрії. Економічні заходи імперського уряду мали наслідком, наприклад, те, що галицьку вовну експортували, а поверталася вона дорогим готовим одягом; те саме було з деревиною, целюлозою тощо. За таких умов українські землі Австрійської монархії залишались економічно слаборозвиненими.

Економічна відсталість західноукраїнських земель у першій половині XIX ст. була зумовлена також збереженням феодальної залежності селянства, незацікавленістю поміщиків і купців вкладати капітали у промисловість, оскільки вони й без цього мали гарні прибутки, використовуючи дешеву працю селян або лихварюючи. Історики називають й інші причини, з-поміж яких низька якість руд, несприятливі умови транспортування товарів на захід (через Карпати), митна політика австрійського уряду.

Через перелічені причини більшість міст мала аграрний характер, майже не відрізняючись від сіл. Ремесло й мануфактура залишались основними формами промислового виробництва до середини XIX ст. Чимало мануфактур були власністю поміщиків і розташовувалися в селах. Не витримуючи конкуренції з фабрично-заводською промисловістю західних провінцій, багато галузей західноукраїнського мануфактурного виробництва на кінець першої половини XIX ст.

▲ Селянин з Буковини.
Художник Ф. Яшке.
1821 р.

▲ Селянин з околиць
Львова. Художник
Ю. Глоговський.
30-ті рр. XIX ст.

▲ Лук'ян Кобилиця

стали занепадати. Ідеться про текстильну, шкіряну, залізорудну, ливарну, суконну та інші галузі.

Такий самий стан мала промисловість Закарпаття, а в Північній Буковині вона була ще відсталішою. Лише в 1843 р. в Галичині з'явилися перші дві парові машини.

Основною галуззю економіки протягом першої половини XIX ст. залишалося сільське господарство, передусім землеробство. Невисокий рівень агрокультури зумовлював низьку врожайність, особливо в селянських господарствах. У 80-х рр. XVIII ст. почали культивувати картоплю, вирощування якої від 20-х рр. XIX ст. стало масовим. Тоді ж селяни почали вирощувати невідому раніше культуру – кукурудзу. Повільними темпами розвивалось і тваринництво.

Шукаючи виходу з кризи, поміщики вдавалися до екстенсивних методів господарювання – розширювали свої володіння за рахунок селянських земель, посилювали визиск селян. Розміри панщини, яка залишалася основною повинністю, протягом першої половини XIX ст. постійно збільшувалися. Це спричиняло посилення антипанщинних настроїв серед селян, які масово скаржилися у вищі інстанції. Помітно збільшало втікачів. Селяни організовано, часом кількома десятками сіл, відмовлялися від виконання панщини та інших повинностей. Почастішали відкриті напади на землевласників, зросла кількість селянських бунтів.

У Карпатах у першій чверті XIX ст. спалахнув з новою силою традиційний опришківський рух, який, щоправда, було придушено. У 40-х рр. XIX ст. селянські повстання стали масовішими й організованішими, про що свідчить повстання 1843–1844 рр. у Північній Буковині на чолі з *Лук'яном Кобилицею*. Об'єднавшись, селяни 22 громад відмовилися відробляти панщину й переобрали сільську старшину, висунули вимоги відкриття українських шкіл, вільного користування лісами й пасовиськами.

Урядові війська придушили повстання, а самого Кобилицю було ув'язнено.

Підтвердіть фактами подані твердження, що характеризують соціально-економічне становище на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст.: 1) уряд прагнув перетворити західноукраїнські землі на джерело сировини і ринок збуту; 2) урядові рішення гальмували розвиток промисловості; 3) дедалі сильнішим ставав визиск селян; 4) селяни вдавалися до пасивного опору, а часом і до гострих соціальних протестів.

Прочитайте уривок із праці Івана Франка, де він наводить слова шляхтича Тадея Василевського з його виступів на одному із сеймів. Що пропонує шляхтич? З якою метою? Висловіть припущення, чи підтримали пропозиції депутати сейму.

” Знести в нашій країні панщину добровільним способом – значить вернути країні спокій, зробити неможливими хлопські бунти. Повинні се зробити самі дідичі, бо їм потрібно цілком і скоро погодитися з народом; повинні се зробити швидко, бо ану ж уряд схоче сам скасувати панщину з їх шкодою! Дідичі не повинні боятися деяких жертв, аби тільки забезпечити собі будучину. Знесення панщини повинно бути цілковите, не часткове, бо се не заспокоїло би, але ще більше роздразнило би селян (Франко І. «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині»).

2. Якою була роль західноукраїнських міст у господарському розвитку регіону?

Особливістю розвитку міст на західноукраїнських землях під владою Австрійської монархії був слабкий зв'язок з індустріалізацією. Міста розвивалися або виникали тут не як осередки промисловості, а як адміністративні центри чи місця торгівлі. Для періоду, коли Галичину та Буковину було приєднано до Габсбурзької монархії, поділ населення на мешканців села і міста видається досить умовним, оскільки маленькі міста й містечка мало відрізнялися від сіл.

Більшість мешканців міст і містечок займалися землеробством: за даними дослідників, до 40 % містян у східній Галичині жили з рільництва. Деякі з адміністративних, зокрема повітових, центрів не мали міських прав і привілеїв, а були просто ярмарковими поселеннями. Містами їх уважали на тій підставі, що в них діяли повітові суди або інші адміністративні установи. Часто міську забудову мала лише центральна частина таких поселень, а передмістя виглядали як типові села із земельними ділянками та хатами під солом'яними стріхами. Міські та сільські поселення відрізнялися часткою євреїв у структурі населення, адже єврейські громади жили з торгівлі та промислів. Тож містом уважали поселення, якщо частка євреїв серед його мешканців становила третину.

▲ Львівська ратуша. Художник К. Ауер. 1838 р.

Чи не єдиним яскравим осередком міського життя був Львів – адміністративний центр і найбільше місто краю. Розбудову Львова нова австрійська влада розпочала з ліквідації середньовічних міських оборонних укріплень. Протягом 70-х рр. XVII – 20-х рр. XIX ст. міські мури було розібрано, розкопано вали та засипано рови. На їхньому місці облаштовували нові вулиці й площі, парки та сквери, що дало змогу оновити центр Львова, який перетворився на улюблене місце для публічних проходів – «променад».

Вулиці почали закладати бруківкою. У зоні нового міського центру зводили переважно триповерхові будинки з крамницями на першому поверсі та квартирами на горішніх, за його межами – одно- і двоповерхові. Житлові будинки розміщувалися біля самого тротуару. Утім, нових громадських будівель споруджували мало. Навчальні заклади, міський театр, бібліотеки, лікарні розташовували в колишніх храмах і монастирях, закритих під час реформ кінця XVIII ст.

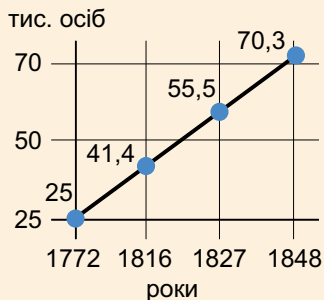

Порівняйте умови розвитку міст у першій половині XIX ст. на західноукраїнських землях та в південній Україні. Де склалися сприятливіші умови? Як це було пов'язано з індустріальним розвитком цих регіонів? Спираючись на текст параграфа, прокоментуйте динаміку зростання населення Львова, відображену в діаграмі. Чому Львів на середину XIX ст. втратив першість серед українських міст за кількістю мешканців, поступившись місцем Одесі?

На підставі уривка з праці українського історика, у якому йдеться про історію рідного села класика української літератури та видатного громадського діяча Івана Франка, обміркуйте зв'язок між індустріалізацією та розвитком міст. Чому, попри сприятливі умови, Нагуєвичі не стали містом? Яка роль серед причин цього належить економічній політиці австрійської монархії щодо українських земель?

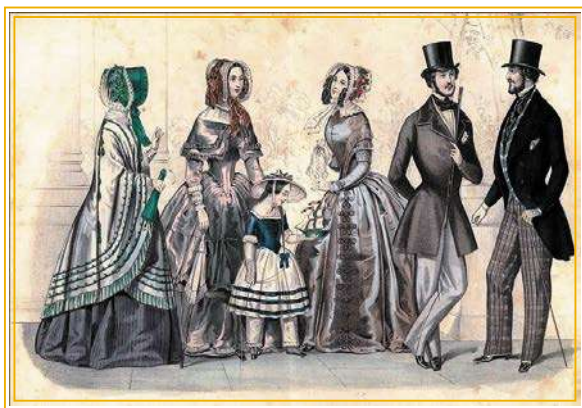
**Чисельність мешканців
Львова**

У випадку Нагуєвичів діяло декілька важливих містотворчих чинників. Першим був комунікаційний... Нагуєвичі стояли на тракті – битій дорозі, яка була частиною старого торгового шляху. Цим шляхом возили місцеву сіль, головний середньовічний товар... У Нагуєвичах була одна з найстаріших жуп (солеварень) на Підкарпатті. Вона існувала там від ранніх часів Речі Посполитої, а може, навіть іще від часів Галицького (Галицько-Волинського) князівства. Солеварні промисли як урбанізаційний чинник або інтенсифікували промислово-торговельну діяльність у старих містечках, або ж давали початок новим містам. У випадку Нагуєвичів вони творили логічний ланцюг: свобода промислової діяльності не мислилася поза містом, а місто – поза магдебурзьким правом. Уважають, що Нагуєвичі остаточно не стали містом через спротив частини його мешканців поширенню міського (магдебурзького) права на все село, бо це означало б накинення на них панщини та інших обов'язків щодо війта...

Прихід нових часів зменшив роль солеваріння як містотворчого чинника. На час приєднання руських земель Речі Посполитої до Габсбурзької монархії місцевий соляний промисел занепав, у 1818 р. офіційний видобуток солі взагалі було припинено... Якраз у момент занепаду солеваріння в Нагуєвичах став розвиватися інший вид промислу – видобуток нафти. Нафтова промисловість скрізь становить потужний містотворчий чинник. Австрійська Галичина стала одним з найбільших у світі центрів видобутку нафти. Нагуєвичі були знані зі своїх нафтових родовищ і наприкінці XVIII ст. були центром нафтового видобутку. За переказами, місцевий селянин Байтала (ім'я невідоме) винайшов спосіб дистиляції нафти. Однак видобута й перероблена тут нафта аж до середини XIX ст. не знаходила масового збуту на ринку. Тому місцевий видобуток нафти ніколи не розвинувся у велике виробництво, а Нагуєвичі – у місто (Грицак Я. «Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)»).

i Роздивіться ілюстрації та прочитайте уривок із праці вченого. Що довідалися на підставі джерел про повсякденне життя мешканців західноукраїнських міст? Із чим пов'язані зміни в побуті та звичках містян? Поділіться припущеннями, у яких суспільних та етнічних групах ці зміни поширювалися найшвидше.

▲ Ілюстрації з журналу «Вісник мод паризьких», який почав виходити у Львові в 1840 р. і був одним із найпопулярніших часописів Галичини

” Більші міста на початку XIX в. дістали постійне освітлення. Спочатку вуличні ліхтарі, так само як хатні лампи, освітлювалися олією... від початку XIX в. відоме вже було скло до ламп...

Змінилося також життя на вулицях. Поволі зникали давні міщанські типи в характеристичних старосвітських одягах, у квітчастих жупанах, у високих шапках, у чоботях. На їхнє місце приходили чужоземні західні убрання, що змінювалися за кожним подувом моди. «Тоді пані ходили у куцях тісних шляфроках, причепурені, як на весілля, фризюри на голові мали, немов коробки, а на цих фризюрах повно квіток, як на якій могилі... Коли б ти, добродію, бачив станики аж на плечах, спідниці здолу зі шлярками,

черевики жовті або червоні, або фіолетні з рожею посередині, рукавички поза лікті, панчішкової роботи «а-ля жур» (прозорі), – такі забавні, як ляльки на катаринці. Хлопці почали прибиратися по-французькому: носили камізельки мало не по коліна, фракчи до половини грудей і вузький хвостик, ніби щоб мух відганяти, а стан майже посередині плечей, зачіска дивовижна, капелюхи з широким рубцем, а носили їх все під пахвою, хоч сонце світило...». Так оповідав сучасник про одяг самого кінця XVIII в. Знову в 1820-х роках модні «фанфарони» носили капелюхи кратковані, сурдути, підшиті краткованою китайкою, панталони у пружки і до цього ще кратковані хустки на шиї. У 1840-х роках у панів у моді були високі циліндри і чорні «гальштухи» (хустини на шию), у жінок – криноліни й маленькі парасольки (*Крип'якевич І. «Історія української культури»*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/or0Xlt9A> або кодом, перегляньте сюжет про львівський Музей народної архітектури та побуту імені Климентія Шептицького (інші назви – Львівський скансен, Шевченківський гай) та доберіть фрагменти з тексту параграфа, які можна проілюструвати кадрами з відео. Яким роком датують найдавніший експонат музею? У чому історична і культурна цінність музеїв просто неба?

Узагальніть матеріал уроку, обґрунтувавши або спростувавши фактами думку Я. Грицака: «На карті світу є такі місця, де програєш уже через те, що народився саме тут. У XIX ст. австрійська Галичина була одним із них».

1. Укладіть перелік найважливіших понять з теми уроку та витлумачте їх.
2. Що характерне для економічного становища західноукраїнських земель наприкінці XVIII – на початку XIX ст.?
3. Порівняйте господарський розвиток на українських землях у складі Російської та Австрійської імперій. Визначте спільні та відмінні риси. Зробіть висновок про зумовленість становища українських земель колоніальною політикою обох держав.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/9rCRgJyd> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 11. Початок українського національного відродження. «Руська трійця»

Прочитайте уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. Про яку подію йдеться? 2. Якою була реакція можновладців і верхівки греко-католицького духовництва на видання альманаху «Русалка Дністрова» – першої книжки в під-австрійській Україні, написаної живою українською мовою? Чим ця реакція була зумовлена? Про що свідчила? 3. Як цензор висловився про мотиви створення книжки? Чи погоджується з таким його висновком? 4. Як пояснював мотиви створення і друку «Русалки Дністрової» один з її упорядників Маркіян Шашкевич? Спираючись на відомості про соціально-політичне становище українських земель під владою Австрійської монархії та про умови, мету та завдання першого етапу національного відродження, узагальніть свідчення джерел про мотиви створення і друку збірки «Русалка Дністрова».

” 1. ...Управління ревізії книг доручило мені як цензору руських книг прорецензувати анонімну книжечку, написану руською і надруковану в Угорщині в Буді під назвою «Русалка Дністрова». Цензурування названої збірки народних пісень цими днями закінчене і прийнято рішення про її заборону в основному з тієї причини, що вміщені в ній статті є несвоєчасним духовним витвором екзальтованої юнацької фантазії, читання якого, особливо в теперішній час, може ввести в оману легковажних і викликати в них невдоволення існуючим ладом.

Оскільки ж далі більшість статей у згаданій книжечці підписана іменем Шашкевича і дві – Вагилевича, що є вихованцями семінарії, та три – іменем Головацького... а нижчепідписаний порядок з обов'язками цензора виконує також обов'язки ректора, він вважає належним і необхідним шанобливо донести про цю справу президії консисторії (судово-адміністративний орган управління при єпископаті, митрополитові. – *Авт.*), зазначаючи при тому, що ретельним розслідуванням у справі трьох названих осіб установлено, що Шашкевич Маркіян і Головацький Яків видрукували цю книжечку власним коштом в Угорщині без усякого підозрілого умислу, а лише через недосвідченість, юнацьку легковажність і марну жадобу літературної слави. Крім того, вважаємо за потрібне додати, що згаданим особам у зв'язку з виданням ними в Угорщині названої книжечки без дозволу тутешньої цензури ректорат виніс сувору догану і під загрозою найсуворішого покарання заборонив їм усяке листування в літературних справах (*Венедикт Левицький, виконувач обов'язків ректора семінарії. Львів, 15 червня 1837 р. Із протоколу засідання ректорату Львівської духовної семінарії*).

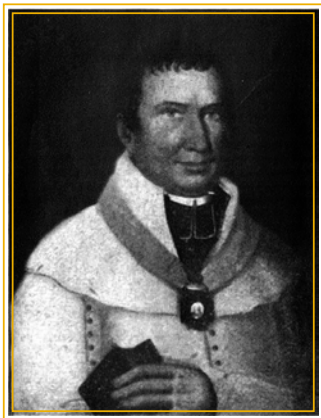
2. *Питання.* Які були ваші головні наміри під час створення цього збірника і написання його статей?

Відповідь. Я випробовував свої сили руською мовою, оскільки це моя рідна мова, яка значно відрізняється від мови церковної і великоросійської (московської), і хотів заложити наріжний камінь для її дальшого розвитку і тим самим зарадити нестачі руської літератури.

У час написання статей моїм головним наміром було сприяти розвитку руської мови і літератури цією мовою настільки, наскільки вистачало моїх слабких сил. Оскільки я був упевнений, що ця мова значно відрізняється від церковної і російської (московської) мови, то я шукав її в мові народу, збирав там, де мав змогу, народні пісні і народні казки, щоб на них краще досліджувати будову руської мови (*Із протоколу допиту М. Шашкевича, складеного керівництвом Львівської духовної семінарії, 1837 р.*).

1. Як і коли розпочалося національне відродження в західно-українських землях?

Початок національного відродження в Галичині пов'язують із діяльністю перемишльського культурно-освітнього осередку, сформованого навколо єпископа перемишльського, а з 1816 р. митрополита Галицького – Михайла Левицького та його наступника на єпископ-

▲ Іван Могилянський

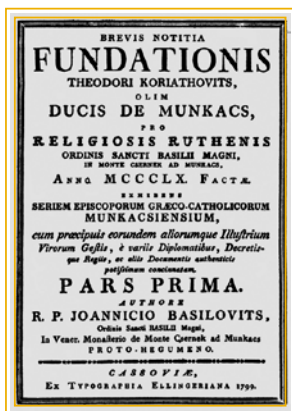
Могилянський заснував багато народних (парафіяльних) шкіл, підготував і видав для них низку підручників, зокрема «Буквар славно-руського язика» (1816).

Перемишльські просвітники домоглися в 1818 р. урядового дозволу на запровадження в народних школах Східної Галичини викладання українською мовою. У 1833 р. в Перемишльській єпархії налічувалося 385 парафіяльних та 24 тривіальні школи.

І. Могилянський – автор першої в Галичині «Граматики» книжної української мови, яка, щоправда, залишилася в рукопису до 1910 р. Передмовою до «Граматики» став науковий трактат «Відомість о руській мові» – перше наукове дослідження про українську мову в Галичині, надруковане 1829 р. У ньому обґрунтовано самотність української мови, яка своїм віком, рівнем розвитку й історичним значенням не поступається іншим слов'янським мовам.

Зусиллями І. Могилянського в 1817 р. створено перший у Галичині дяко-вчительський інститут, у якому готували вчителів для сільських шкіл. Крім того, І. Могилянський заснував багато народних (парафіяльних) шкіл, підготував і видав для них низку підручників, зокрема «Буквар славно-руського язика» (1816).

Інтерес до національної історичної спадщини й мови та усної народної творчості виявляли і представники духовництва в інших західноукраїнських землях. Іоанникій Базилович, чернець Мукачівського монастиря, став автором першої наукової праці з історії Закарпаття – «Короткого нарису фундації Федора Коріатовича». Згодом ґрунтовну шеститомну «Історію карпатських русинів» створив учений-славіст і церковний діяч Михайло Лучкай. Зі збирання українських народних пісень почав свою будительську діяльність на Закарпатті, у м. Пряшеві (нині Словаччина), греко-католицький священник Олександр Духнович, який від 30-х рр. писав поезії, складав книжки для початкової освіти. Він є автором відомого вірша, просякнутого патріотичними ідеями:

▲ Титульна сторінка книги І. Базиловича «Короткий нарис фундації Федора Коріатовича» (1799–1805)

Зі збирання українських народних пісень почав свою будительську діяльність на Закарпатті, у м. Пряшеві (нині Словаччина), греко-католицький священник Олександр Духнович, який від 30-х рр. писав поезії, складав книжки для початкової освіти. Він є автором відомого вірша, просякнутого патріотичними ідеями:

Я Русин був, есм і буду,
Я родився Русином,
Чесний рід мій не забуду,
Останусь його сином...

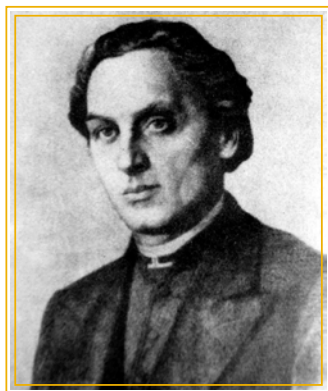
Заходи перемишльських і закарпатських громадських діячів, які усвідомили етнічну самотність підавстрійських українців – русинів (саме цей етнонім був уживаний у краї в ті часи) та їхньої мови, заклали фундамент для формування української національної самосвідомості. Проте ніхто з кола цих діячів не наважився застосовувати у своїй діяльності живу мову народу, вважаючи, що літературна мова має бути більш культурною, вишуканішою порівняно з місцевою говіркою неосвіченого селянства. Тож свої твори вони писали штучною мовою, що була поєднанням мови простолюду з церковнослов'янською – так званим *язичієм*. Розвиток літературної мови на народній основі в західноукраїнських землях започаткували учасники *«Руської трійці»*.

Із ким та з якими подіями пов'язують першу хвилю національного відродження на західноукраїнських землях? Продовжте укладати синхронізований таблицю «Українське національне відродження наприкінці XVIII – на початку XX ст.», вибравши основні події та дати, пов'язані з суспільно-культурним життям на західноукраїнських теренах. Доведіть, що перший етап національного відродження на українських землях під владою Російської та Австрійської імперій розгортався під схожими гаслами. А що відрізнялося? У якій частині України початок національного відродження позначений яскравішими подіями? Поділіться припущеннями, чим це зумовлено.

2. Яким був внесок «Руської трійці» в українське національне відродження?

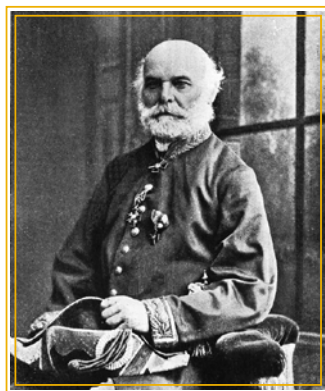
На початку 30-х рр. XIX ст. центром національного відродження став Львів. Студенти Львівського університету, які водночас були й вихованцями греко-католицької семінарії, *Маркіян Шашкевич*, *Іван Вагилевич*, *Яків Головацький*, прагнучи піднести роль української мови, почали активно використовувати її в університеті та семінарії. Гурток друзів інші студенти називали «Руською трійцею» – за відданість трійчан українській (руській, як тоді казали) мові.

▲ Маркіян Шашкевич

▲ Іван Вагилевич

▲ Яків Головацький

Наголошуючи на слов'янофільських засадах свого гуртка, трійчани взяли собі давньослов'янські імена: Шашкевич – Руслан, Вагилевич – Далібор, Головацький – Ярослав. Діяльність «Руської трійці» розпочалася 1833 р. зі збирання українського фольклору в Галичині, на Буковині та Закарпатті. Етнографічні експедиції переконали трійчан, що підвищити статус української мови в Галичині можна тільки впровадженням у літературу замість «язичія» живої народної мови.

Натхненником, організатором і лідером «Руської трійці» був М. Шашкевич. Однією з перших громадських акцій «Руської трійці» став його виступ українською мовою (зазвичай подібні промови виголошували латиною, польською, німецькою) на урочистих зборах у семінарії, присвячених дню народження імператора Франца I 12 лютого 1835 р. Наступного року, на свято Покрови, М. Шашкевич виголосив першу проповідь українською мовою в соборі Святого Юра.

Ще 1834 р. М. Шашкевич склав альманах літературних творів під назвою «Зоря», написаних живою українською мовою, увівши до нього власні твори, біографію Богдана Хмельницького, оповідання

про опришків, народні пісні, присвячені козацькій добі, поезії своїх товаришів-трійчан. Цензор заборонив видання альманаху. Однак трійчани не відступилися від свого задуму. На основі «Зорі» невдовзі вони підготували нову збірку – «Русалку Дністрову», яку вирішили друкувати в Буді, в Угорщині, де цензура була не такою суворою. У жовтні 1836 р. було отримано дозвіл, а в грудні того самого року, датована 1837 р., з'явилася книжка під назвою «Русалка Дністрова». Збірка містила частину матеріалів із забороненої «Зорі» та нові твори. Тож «Русалка Дністрова» складалася з низки народних пісень, дум, оригінальних творів трійчан і перекладів. Альманах був написаний живою народною мовою, правопис ґрунтувався на фонетичному принципі («Пиши так, як чуєш, а читай, як бачиш», – зазначав М. Шашкевич).

▲ Титульна сторінка збірки «Русалка Дністрова». 1837 р.

Доведіть на конкретних фактах, що діяльність «Руської трійці» вплинула на формування національної самосвідомості галицьких українців на першому етапі національного відродження. Який внесок трійчан у становлення літературної мови на народній основі? Як їхня діяльність сприяла відновленню історичної пам'яті?

Прочитайте уривок зі спогадів Я. Головацького. Які нові подробиці, пов'язані з діяльністю «Руської трійці», довідалися? Як ви можете пояснити настрої трійчан після заборони «Русалки Дністрової»? Яких моральних якостей потребувала справа, до якої взялися трійчани?

...Здавалося, усе йде як по маслу. Проте поліція стала уважно наглядати за молоддю, попалося декілька русинів... Львівська цензура запідозрила нас в злочинній співпраці з ними. Ректор і цензор Вене-

дикт Левицький, співчуваючи в душі руській справі, проте надмірний мораліст, не міг вирішити, як, щоб не порушуючи свого австрійського патріотизму, не погубити нас... Левицький поклопотався передусім в уряді, щоб слідство вело семінарське керівництво без жодної участі поліції. Нас виправдали незнанням законів і пробачили, але тому що в «Русалці» надруковано також статті, які уже були заборонені львівською цензурою, то щодо неї зроблено жорстокий цензурний вирок: «Заборонено!». Настало повне розчарування, розвіялись мрії про розвиток русько-народної письменності, і ми опинилися на краю безнадії (Головацький Я. «Пережите і вистраждане»).

На підставі біографічної довідки, уривків із джерел, фактів, викладених у тексті параграфа, складіть анкету для характеристик Маркіяна Шашкевича як історичного діяча: а) роки життя; б) основні біографічні дані; в) риси характеру; г) громадська діяльність; ґ) ставлення сучасників. Висловіть своє ставлення до постаті М. Шашкевича. Подискутуйте в загальному колі про його життєві уроки. Який з них вважаєте найціннішим для себе?

1. Оцінюючи масштаб історичної постаті Маркіяна Шашкевича, Іван Франко писав: «Людина наскрізь симпатична, щира, проста, огріта неложною любов'ю до рідного народу і непохитно певна своєї дороги». М. Шашкевич уславився не тільки як громадський діяч, духовний лідер «Руської трійці», а й письменник. Він підготував перший на західноукраїнських землях шкільний підручник народною мовою – «Читанку для малих дітей» (1836 р., видана 1850 р.). Висміюючи тих, хто називав рідну мову хлопською, М. Шашкевич у вірші «Рідна мова» писав: «Руська мати нас родила, / Руська мати нас повила, / Руська мати нас любила; / Чому ж мова її немила?».

2. Маркіян... мав м'яке, добре серце, у товаристві був дотепним і веселим. Лише коли починав говорити про русинів, народ, рідну мову, рідну літературу та інше, тоді виявляла себе вся його сильна душа, яка жила в тому хворому тілі. Очі блиснули живістю і якимось святим натхненням... Говорив сердечно, переконливо, бо все виходило з самого його серця... Шашкевич посіяв між семінаристами ідею виголошувати промови народною мовою і врешті схилив до цього й керівництво, і сам перший викликався проголосити таке слово. Він написав статтю тією ж мовою, якою писав свої твори, ректор схвалив – доповідь вийшла блискуча; вся семінарія була в захваті, і руський дух піднявся на сто процентів (Головацький Я. «Пережите і вистраждане»).

3. ...Серед темряви доведеної до краю реакції, серед сутінків повного національного занепаду сучасного йому покоління освітив ясним блиском непроглядну темінь, оживив завмираючий організм нації свіжим народним струменем і заклав підвалини національного життя нашої батьківщини, заклав основи, які підготували Галичину до тієї задачі, яку довелося їй виконувати в другій половині минулого століття, яку вона сповняє й сьогодні, стаючи захистом для культурної й громадської сили цілої України і політично-національним речником українського питання в Європі. ...А крім того, Маркіян

Шашкевич став у нас першим борцем за ідею свободи, первістком нашої визвольної боротьби! ...Все його життя і вся його діяльність – це один великий могутній протест проти кайданів духу, проти попирання народних прав і прав людських! (*Зі спогадів депутата австрійського парламенту та галицького сейму, адвоката Євгена Олесницького*).

Прочитайте уривок із праці М. Шашкевича «Русини», яка, на думку дослідників, відображає зміст прозової частини його першої промови українською мовою у Львівській семінарії 12 лютого 1835 р. 1. Як у статті М. Шашкевича аргументовано думку, що українці – повноправний народ серед інших слов'янських народів? 2. Поділіться припущеннями, які ідеї М. Шашкевича могли спричинити незадоволення австрійської влади, польської верхівки. 3. Які твердження свідчили про розуміння автором процесів формування української національної самосвідомості?

Русини – головний народ Східної Європи... Русини є слов'янського походження, і з-поміж усіх слов'ян цей народ, мабуть, єдиний зберіг у чистоті, повноті і молодечій силі первісну подобу. Від середини Галичини геть за Дон аж до Кавказу, від Тиси, Карпат і Чорного моря до Литви знайдеш ту саму мову, ті самі народні вірування, ті самі звичаї і обряди, те саме життя і серце, ту саму душу, отже, один і той самий народ, лише під різними іменами (русинів, червонорусів, малоросів, козаків). У своїй народній мові свою батьківщину вони називають Руссю, а себе – русинами...

Несправедливо русинів у Галичині під назвою поляків, а тих, що живуть над Дніпром, під назвою великоросів або, як їх називають поруськи, московитів зараховують [до цих націй]. Бо, незважаючи на належність до загальнослов'янського головного типу, ця нація має свої безсумнівні особливі прикмети в мові і характері, які відрізняють її як від поляків, так і від великоросів (*Шашкевич М. «Русини»*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/4r0XKJbV> або кодом, перегляньте документальний фільм про життя та діяльність М. Шашкевича. Про які нові факти довідалися? Складіть коротке повідомлення про літературний доробок М. Шашкевича. Про що свідчить той факт, що слава прийшла до цього діяча лише після смерті? Чому, вшановуючи пам'ять про М. Шашкевича, його називають галицьким будителем?

Визначаючи внесок «Руської трійці» в розвиток українського національного руху, І. Франко наголошував, що у трійчан, особливо в М. Шашкевича, задуми були далеко ширшими за просвітницькі; вони прагнули воскресити цілий народ український до нового життя, духовного і громадського. Доведіть слушність думки І. Франка уривками з джерел і конкретними прикладами діяльності членів «Руської трійці».

1. Укладіть перелік культурно-просвітницьких товариств, книг, географічних назв, імен, пов'язаних із початком національного відродження на українських землях під владою Австрійської монархії. Прокоментуйте історичне значення найважливіших подій, яких вони стосуються.

2. Розташуйте події у хронологічній послідовності, позначивши дати на лінії часу: а) вихід друком «Русалки Дністрової»; б) створення освітнього Товариства галицьких греко-католицьких священників у Перемишлі; в) початок діяльності «Руської трійці» у Львові.

3. Порівняйте умови розгортання національного руху на українських землях під владою Російської та Австрійської імперій. Визначте спільні та відмінні риси.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/orCRhPAZ> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 12. «Весна народів» 1848–1849 рр. на українських землях у складі Австрійської імперії

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. У чому Я. Головацький убачав основні причини незадовільного становища українців в Австрійській імперії? 2. Який шлях для поліпшення умов свого національного життя обрали галицькі українці у 20–30-х рр. XIX ст.? 3. Хто, на вашу думку, був найактивнішим і найцілеспрямованішим на тому шляху? Вибір обґрунтуйте.

...Русини під ласкавим пануванням Австрії живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл, як варвари... Передусім бракує руському народові здібних керівників і проводирів, центру й органічного зв'язку окремих частин, а освіченим русинам – належної моральної сили, знання справи, любові до батьківщини і самопожертвування. Народ розділений, пригноблений і ледве живе без самосвідомості, а його вожді, денаціоналізовані й чужі йому, спокійно присипляють його далі в цьому сні...

Друга біда – розпорошення русинів у політичному, соціальному й церковному відношенні. Деяко менша частина народу перебуває під австрійським пануванням, але навіть і ці неповні 3 млн політично поділені. Майже 2,5 млн належать до Галичини, а 0,5 млн – до угорської корони. Нарешті, галицькі русини в релігійному відношенні діляться на уніатів і неуніатів (на Буковині близько 150 тис.) (Головацький Я. «Становище русинів у Галичині»).

1. Як розпочалася «Весна народів» на західноукраїнських землях?

З курсу всесвітньої історії ви вже знаєте, що визначений Віденським конгресом порядок збував незадоволення різних груп населення в європейських країнах і спричинив посилення революційних настроїв. У 1848–1849 рр. Францією, Італією, Німеччиною та іншими країнами Європи прокотилася хвиля революцій, які отримали назву «Весна народів». Не оминула вона й Австрійської імперії. Березневе повстання у Відні 1848 р. надихнуло національно-визвольні рухи підкорених імперією Габсбургів народів, серед яких були й українці підвладних Австрії західноукраїнських земель.

Революція поклала початок демократичним реформам у суспільному житті. Конституційною грамотою від 25 квітня 1848 р. Австрію було проголошено конституційною монархією, у якій законодавчу владу мали імператор і парламент, декларовано демократичні свободи (свободу особистості, совісті й віросповідання, друку, зборів, організацій, гласність суду, відповідальність міністерств перед парламентом тощо), усім народам гарантовано непорушність їхніх національностей і мови.

Віденський конгрес – конференція послів великих європейських держав, яка тривала від вересня 1814 до червня 1815 р. і якою завершилася доба наполеонівських війн. Основні рішення конгресу стосувалися встановлення рівноваги сил у Європі (жодна з держав не могла домінувати на континенті), відновлення влади династій, усунутих під час Французької революції і наполеонівських війн, та недопущення розгортання нових революційних і національно-визвольних рухів.

«Весна народів» – революційні події в Європі 1848–1849 рр., започатковані Лютневою революцією 1848 р. у Франції. Невід’ємним складником революції стали визвольні рухи багатьох національно поневолених народів Східної та Центральної Європи, боротьба цих народів за національну свободу. Звідси походить назва – «Весна народів».

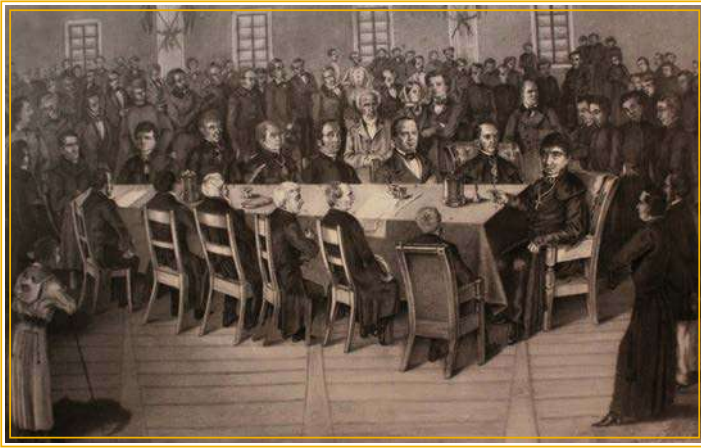
У червні вперше відбулися вибори до австрійського парламенту. Важливе завоювання революції – звільнення селян у Галичині від панщини, про що було оголошено імператорським указом від 22 квітня 1848 р. Рішення набувало чинності з 15 травня – на чотири місяці раніше, ніж у всій монархії.

У Галичині до революційного руху найшвидше долучилися поляки. Вони створили політичну організацію – *Центральну раду народів (ЦРН)* у Львові та її філії у провінції, що претендували на роль тимчасових органів влади. ЦРН мала на меті домогтися автономії як першого кроку до відновлення Польської держави в кордонах 1772 р., тож не визнавала національних прав русинів, яких уважала частиною польського народу. У відозві до братів-русинів ЦРН закликала місцеве руське населення до згоди і співпраці.

Українці Галичини сприйняли конституційні зміни з великою надією, що сприяло пожвавленню українського національного руху та набуттю ним політичного характеру. Заходи з обстоювання національних прав українців ініціювали представники греко-католицького духовництва. Зокрема, 19 квітня 1848 р. було подано клопотання губернаторові Ф. Стадіону на ім’я імператора про запровадження у школах і громадському житті Східної Галичини української мови, забезпечення українцям доступу на всі посади та зрівняння у правах греко-католицького духовництва з католицьким.

2 травня 1848 р. у Львові було створено першу українську легальну політичну організацію – *Головну руську раду (ГРР)*, яка перебрала роль представника інтересів українського населення Галичини перед центральним урядом і виконувала її протягом 1848–1851 рр. Раду, яка складалася з 30 постійних членів – представників світської інтелігенції, вищого і нижчого духовництва, очолив єпископ *Григорій Яхимович*. До складу ГРР увійшов також провідник закарпатських українців Адольф Добрянський.

Друкованим органом Головної руської ради стала «*Зоря Галицька*» – перша в Галичині та Україні газета українською мовою. У відозві до українського народу, опублікованій у першому номері газети, Рада заявляла: «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, який розмовляє однією мовою...». То була перша в Галичині офіційна заява про те, що наддніпрянські й галицькі українці – одна нація.

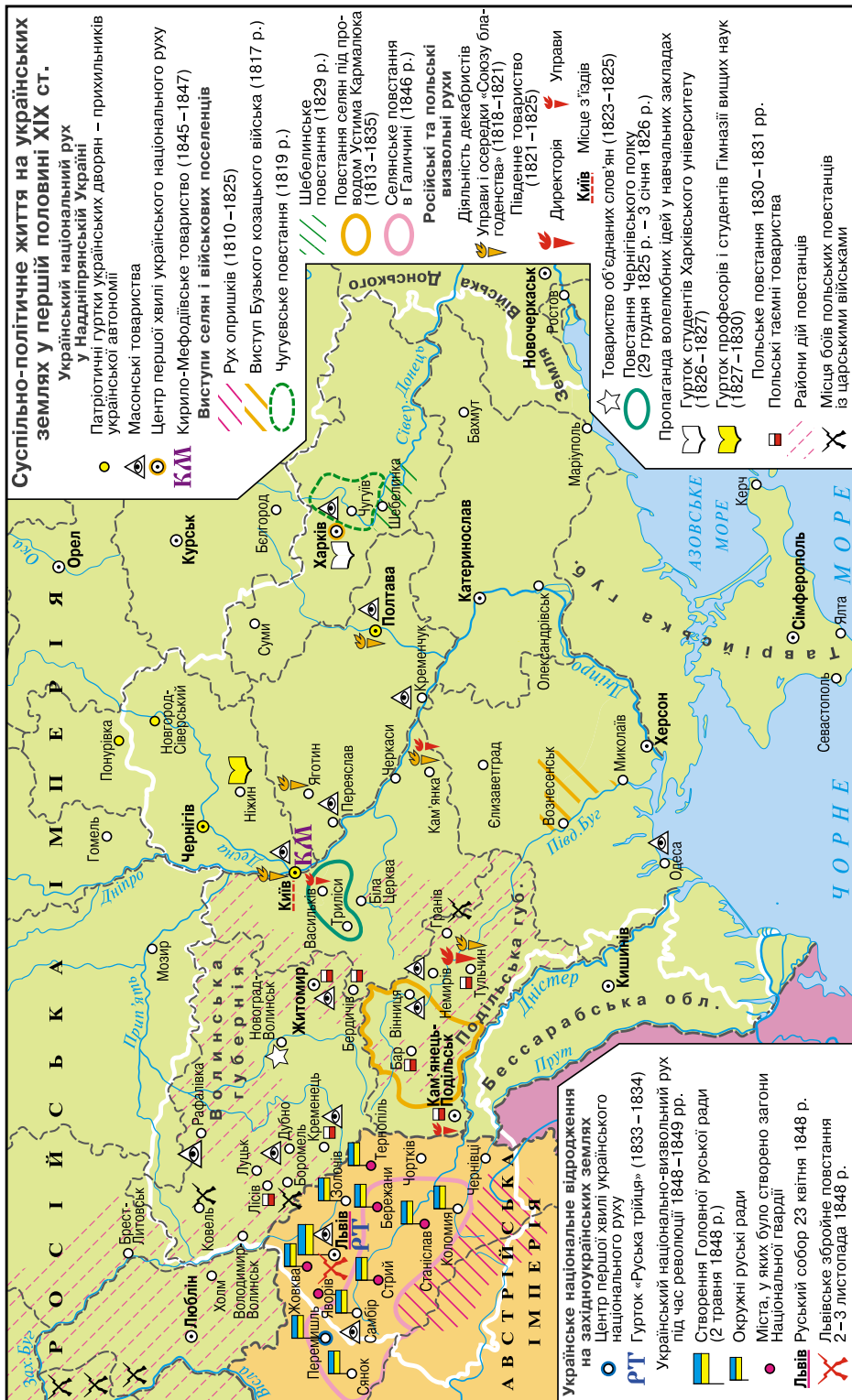

▲ Перше засідання Головної руської ради.
Художник Е. Блотницький. 1856 р.

З ініціативи Головної руської ради за національну символіку галицьких українців було прийнято синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого лева на синьому тлі. У містах, містечках і селах Східної Галичини виникло близько 50 місцевих руських рад, до складу яких обирали здебільшого представників духовництва та світської інтелігенції (вчителів, шкільну молодь), а також селян і містян. У 1849 р. Головна руська рада ініціювала створення батальйону руських гірських стрільців – своєрідної національної гвардії. У підрозділ, що складався з шести сотень, записали 1400 осіб. Більшість старшин у ньому були українцями, батальйон мав свій однострій. Основне завдання військового формування полягало в охороні краю від можливого вторгнення угорських повстанців.

Діячі руських рад прагнули домогтися забезпечення вільного національного розвитку українського населення Східної Галичини. Першим кроком у досягненні цієї мети став рух за відокремлення Східної Галичини від Західної (польської) та перетворення її на окремий коронний край, тобто на національно-територіальну автономію. На підтримку своїх вимог Головна руська рада до кінця січня 1849 р. зібрала 200 тис. підписів.

Галицькі поляки вже 1848 р. намагалися нейтралізувати національно-політичні заходи Головної руської ради. З цією метою вони створили 23 травня 1848 р. окремий політичний комітет – *Руський собор*, до якого увійшли представники польських магнатів і шляхти українського походження (так звані русини польської нації). Політична мета Руського собору – зберегти цілість тодішніх кордонів Галичини, а в ній і польське верховенство, щоб у майбутньому передати відновленій Польщі й українців. Руський собор почав видавати свій орган «Дневник Рускій», редагований колишнім трійчанином І. Вагилевичем. Після придушення повстання у Львові проти Австрії, що відбулося 1 листопада 1848 р., Собор заборонила австрійська влада. Тоді також заборонено і Центральну раду народову.

Революція пожвавила громадські рухи в *Північній Буковині*. У краї спалахнуло селянське повстання під проводом Л. Кобилиці. Посилився рух за збереження адміністративно-політичної єдності Буковини з Галичиною. Щоправда, він не досяг мети: за конституцією 1849 р. Буковину було проголошено окремим коронним краєм зі своїм сеймом та адміністрацією.

Український національно-визвольний рух став активнішим і в *Закарпатті*. Частина закарпатської інтелігенції на чолі з О. Духновичем і А. Добрянським висунула ідею об'єднання Закарпаття зі Східною Галичиною. Її підтримала Головна руська рада у Львові. У квітні 1849 р. А. Добрянський на чолі делегації угорських русинів особисто виклав у Відні перед цісарем Францом-Йосифом I цю вимогу. Проте вже у жовтні під час нової зустрічі з імператором питання про об'єднання угорських і галицьких русинів не стояло: його на прохання самих галичан було вилучено як політично невчасне.

Які зміни відбулися в Австрійській імперії на хвилі революції 1848 р.? Як події «Весни народів» позначилися на соціально-політичному становищі українців? За яких обставин було створено Головну руську раду? Які факти свідчать про політизацію українського національного руху в Галичині? Скориставшись історичною картою, назвіть міста, де було створено загони національної гвардії руських гірських стрільців.

Прочитайте уривки з джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Яку основну ідею проголошувала Головна руська рада в маніфесті? 2. Які першочергові завдання в національно-політичній, культурній, соціально-політичній сферах вона ставила? 3. Якими, на вашу думку, були можливості для конституційного шляху поліпшення становища українців? Чи давали змогу тогочасні політичні умови досягти мети, яку проголошувала Головна руська рада? Відповідь обґрунтуйте, спираючись на факти.

Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, який розмовляє однією мовою і налічує 15 мільйонів, з якого третина мільйона заселяє галицьку землю. Той народ був колись самостійний, дорівнював у славі найвпливовішим народам Європи, мав свою літературну мову, свої власні закони, своїх власних князів; словом, був у добробуті, заможним і сильним...

Вставайте ж, браття, вставайте з тривалого сну вашого, бо вже час! Вставайте, але не до колотнечі і незгоди! Але виступимо разом, щоб піднести народ наш і здобути дані нам права. Живімо з іншими народами в любові і злагоді. Будьмо тим, чим бути можемо і повинні, – будьмо народом!..

1. Першим нашим завданням є зробити все для збереження віри і добитися для нашої конфесії, Церкви і священників прав, рівних з іншими конфесіями.

2. Розвивати і підносити наш народ через плекання нашої мови, запровадження її в початкових і вищих школах, заснування періодичних видань, підтримування листування з письменниками як нашими, так і чужими, які належать до слов'янської гілки, розповсюдження корисних і повчальних книжок руською мовою,

докладання всіх можливих зусиль для впровадження її на рівні з іншими в публічних установах.

3. Будемо дбати про дотримання наших конституційних прав, розпізнавати потреби нашого народу і шукати способів зміни нашого становища конституційним шляхом, а права наші від усякої напасті і попирання постійно й потужно обороняти (*З відозви Головної руської ради до галицьких русинів, 10 травня 1848 р.*).

Григорій Яхимович привітав Головну руську раду на її першому засіданні притчею про женця Русина, що став пізно до роботи на полі, а як став опісля жати, то порівнявся з сусідами і, поки сонце заходило, перегнав усіх женців. «Таких Русинів нам треба, – казав він, – бо сонце високо та сусіди давно в полі, а що довше ми заспали, то пильніше беремося до роботи, щоб вони не насміхалися з нас і щоб ми порівнялися з ними». Як ви зрозуміли притчу, розказану Г. Яхимовичем? У чому «запізнилися» галицькі українці? Як сподівалися наздогнати сусідів? Кого мав на увазі Г. Яхимович?

Прочитайте замітку. Якими були результати діяльності Головної руської ради в громадсько-культурному житті? Що передбачала програма просвітницької діяльності Народного дому?

Діяльність Головної руської ради сприяла пожвавленню громадсько-культурного життя. Панівні кола Австрії погодилися на впровадження 1848 р. української мови в народних школах і на її викладання як обов'язкового предмета в гімназіях. Незабаром уряд пішов на ще одну поступку: на початку 1849 р. було відкрито кафедру української мови та літератури у Львівському університеті, яку очолив Я. Головацький.

Використовуючи досвід інших слов'янських народів, Головна руська рада ухвалила рішення про заснування *Галицько-руської матиці* – культурно-освітньої організації, яка мала завданням публікувати популярні книжки для народу [до 1885 р. світ побачило понад 80 книжок, серед яких «Читанка для малих дітей» М. Шашкевича (1850, 1853)]. У червні було схвалено статут, за яким «Матиця» повинна була «друкувати і давати народові за найнижчими цінами добрі і корисні книги для утвердження віри і звичаїв, поширення знань, розвитку красномовства, краснописання, техніки (ремесла), економіки і педагогіки або доброго виховання».

З ініціативи письменника М. Устияновича організовано перший з'їзд діячів української культури, науки та освіти у Львові (жовтень 1848 р.). З усієї Галичини з'їхалися 118 учасників, серед яких письменники, учені, учителі, журналісти, дрібні службовці, юристи,

▲ Перший номер газети «Зоря Галицька», 10 травня 1848 р.

студенти, а також духівництво. Протягом тижня роботи в дев'яти секціях учасники зібрання випрацювали пропозиції щодо створення господарського й історичного товариств, видання популярного підручника з історії України (пропонувалося перевидати «Історію Малої Росії» М. Маркевича). Секція шкіл накреслила програму розвитку українського шкільництва. У секції мови й літератури виникла дискусія про мову письменства, адже від перших практичних заходів діячі «Матиці» гостро відчували проблему невнормованості українського правопису. Більшість учасників обговорення висловилися за літературну мову, близьку до народної, «гражданський» шрифт і фонетичний правопис.

Визначними подіями стали відкриття 1848 р. першої в Галичині української читальні (у Коломиї) та заснування 1849 р. Народного дому у Львові. Нова громадсько-культурна установа ставила за мету піднесення національної свідомості народу засобами просвіти – заснуванням бібліотек, читалень, музеїв, друкарень, створенням стипендійних фондів тощо.

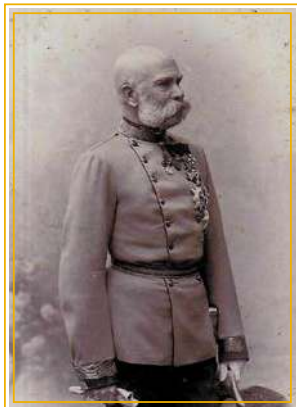

▲ Будівля Народного дому у Львові. 1894 р.

2. Що обстоювали представники західноукраїнських земель в австрійському парламенті?

У липні 1848 р. у Відні відкрилося засідання вперше обраного загальноімперського парламенту (рейхстагу). Із 383 депутатів було 39 українців від Галичини (серед яких 27 селян) та 5 від Буковини. Очолював українську делегацію першого австрійського парламенту єпископ, голова Головної руської ради Г. Яхимович.

Метою австрійського парламенту було ухвалення конституції, тож українські та польські депутати прагнули узаконити свої національні вимоги. Дебати в австрійському парламенті стосувалися проблеми

▲ Франц-Йосиф I.
1885 р.

▲ В'їзд Франца-Йосифа I до Львова 16 жовтня 1851 р.
Художник І. Голембійовський. Друга половина XIX ст.

адміністративного поділу Галичини на східну (українську) і західну (польську) частини, умов ліквідації панщини та забезпечення мовних прав галицьких українців.

Стосовно поділу Галичини за етнічною ознакою конституційна комісія вирішила, що частина Галичини, заселена українцями, не є самостійним утворенням, ніколи не була окремим краєм в Австрійській імперії і не мала окремої конституції, через це не підлягала відокремленню.

Жваві дискусії виникли щодо умов скасування панщини. Депутати від селян Галичини та Буковини Іван Капушак і Лук'ян Кобилиця разом з іншими депутатами парламенту виступали з вимогою скасувати панщину без виплати викупу поміщикам. Резонанс мала промова І. Капушак: «Батоги і канчуки, що обвивалися довкола наших голів і нашого струженого тіла, – казав він, – се нехай вистачає їм, се нехай буде їм відшкодуванням». У серпні 1848 р. рейхстаг схвалив постанову про звільнення селян від панщини з викупом (частково державним коштом).

У березні 1849 р. новий імператор (цар) Австрії Франц-Йосиф I оприлюднив власну конституцію для країни і поклав край діяльності парламенту. У грудні 1851 р. було скасовано конституцію 1849 р., і Австрійська імперія знову повернулася до абсолютистського режиму.

Підтримка галицькими поляками австрійської влади під час подій 1848–1849 рр. відкрила шлях до перетворення Галичини на польську автономію. Незабаром поляки посіли всі вищі адміністративні посади у провінції, а польській мові надали офіційного статусу в адміністрації та судочинстві.

Від 1849 р. Буковину відокремлено від Галичини й визнано автономним краєм – герцогством.

Оцініть значення парламентської діяльності депутатів-українців для розгортання національного руху. Чому не всі завдання, які ставили перед собою його провідники, вдалося реалізувати?

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/kr0XI0sC> або кодом, перегляньте документальний фільм про впорядкування й підготування до друку протоколів засідань Головної руської ради. На підставі фактів, про які йдеться в сюжеті, підготуйте повідомлення за темою «Діяльність Головної руської ради у цифрах». Який факт видався вам найцікавішим? Що довідалися з розповіді дослідника про стан розвитку ділової української мови того періоду? Чому діловодство першої української легальної політичної організації стало важливим чинником для розвитку стилів сучасної української літературної мови? Утвердженню української мови у яких інших царинах суспільного життя посприяла діяльність ГРР? (Відповідь підтвердіть фактами.)

Які з демократичних перетворень, що відбувалися під час «Весни народів» (скасування панщини, ухвалення конституції, скликання парламенту, декларування свободи преси, зборів, організацій тощо), на вашу думку, найбільшою мірою посприяли піднесенню українського національного руху в Галичині?

1. Сформулюйте твердження з поданими назвами, поняттями і термінами, що стосуються подій 1848–1849 рр.: а) «Весна народів»; б) «Зоря Галицька»; в) Головна руська рада; г) Центральна рада народова; ґ) Собор руський; д) національно-територіальна автономія.

2. Укладіть хронологію подій української «Весни народів».

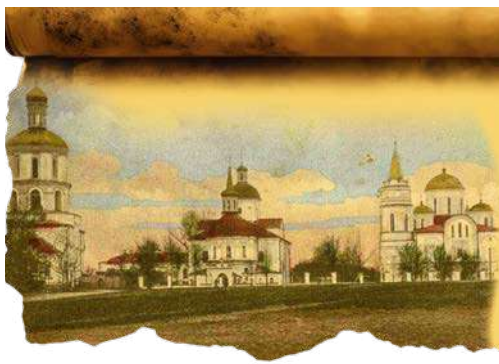
3. Стисло схарактеризуйте діячів української «Весни народів»: а) Г. Яхимова; б) М. Устияновича; в) А. Добрянського; г) Л. Кобилицю; ґ) І. Капушчака.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/xrCRjkXQ> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Щоб перевірити, як засвоїли матеріал теми, виконайте завдання, перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/ar4uUsJ4>.

Розділ 3

Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

§ 13. Повсякденне життя, освіта й наука в першій половині XIX ст.

Прочитайте уривок з оповідання Григорія Квітки-Основ'яненка та дайте відповіді на запитання. 1. Коли написано цитований твір і про які українські терени в ньому йдеться? 2. На підставі яких деталей можна зробити висновок про реалістичність наведеного опису? 3. Що вас вразило в переліку товарів, якими торгували на ярмарках? Як цей перелік свідчить про побут і українську традиційну кухню? 4. Які історичні умови сприяли розвиткові ярмаркової торгівлі в Україні? Що змінилося в ній наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.? Як ці зміни засвідчено в уривкові з оповідання? Якою була роль ярмарків у повсякденному житті українців XIX ст.?

А тим часом позісходилося народу вже чимало! Таки куди оком не глянеш, то усе люди, усе люди... І чого то туди не понаносили або не понавозили! Таки такий ярмарок, що неначе у Харкові об Пречистій: усякого товару, якого тільки подумаєш, усе є. Чи груш? Та і на возах груші, і в мішках груші, і купами груші. А там Москва з лаптями та з ликами; були в них і миски, ложки і тарілки розмальовані; були й решета, і ночовки, діжі, лопати, сівці, черевики, чоботи з підковами й німецькі, тільки гвіздочками попідбивані. Тут же... продавалася терта кабака і тютюн у папушах; а там – залізний товар: підкови, гвіздочки, сокири, підіски, ухналі й усе, чого треба. А тут вже – лавки з красним товаром для панів; струковатий перець на нитках, родзинки, хвиги, цибуля, усякії сливи, горіхи, мило, медянички, свічки, тараня, ще по весні з Дону навезеная, і суха, і солона; кав'яр, оселедці, яловичина, ніжки, шпильки, голки, гап-лики і для нашого брата свинина. Дьоготь і в шерітвасах, і в мазни-цях; продавались і самі квачі; а побіля їх стояли бублики, буханці, горохвяники, гречаники; носили у ночовочках печеню, шматками покраяну: на скільки тобі треба, на стільки й бери. А там купами капуста, буряки, морква огородня. Тут же був хрін, ріпа, картохлі, що вже швидко хліб святий з світу божого зженуть. А тут з Водо-лаги горшки, кахлі, миски, покришки, глечики, кухлики... Були й свити; були кожухи, усякі пояси, шапки, і козацькі, і каплоухі. Був і дівчачий товар: стрічки, скиндячки, серги, баєві юпки, плахти, шиті рукава і хустки; жіноцькі очіпки, серпанки, запаски, корабли-ки, рушники, і шиті, і з мережками, щітки, гребні, днища, верете-на, сіль товчена, глина жовта, запанки голов'яні; персні, черевики... аж утомишся, розказуючи. Чого-то там не було!

А промеж такої пропасті товару що то народу було! Той купує, той торгує, той божиться, той прицінюється, той спорить, той товариство склика; той на жінку гука, ті лаються, ті йдуть могоричі запивати; жіноцтво щебече, усі разом розказують і ні одна не слуха, старці співають Лазаря, кобили ржуть, колеса скриплять; діти, погубивши матерів, пищать; там скавучить собака, там придушили порося: вижчить на весь базар, а свиня, хрюкаючи, пробирається промеж народом (*Квітка-Основ'яненко Г. «Салдацький патрет», 1833 р.*).

1. Як змінилося повсякденне життя та становище різних суспільних груп на українських теренах у першій половині XIX ст.?

Попри подібність загальних умов історичного розвитку українських земель у першій половині XIX ст. повсякдення представників різних суспільних груп істотно відрізнялося. Характеризуючи його, варто брати до уваги і суспільно-політичні умови життя мешканців українських регіонів у складі Російської та Австрійської імперій, належність до етнічних та релігійних груп, вищих чи нижчих верств, гендерні й вікові ознаки.

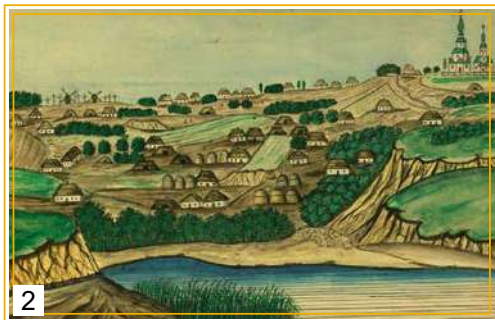
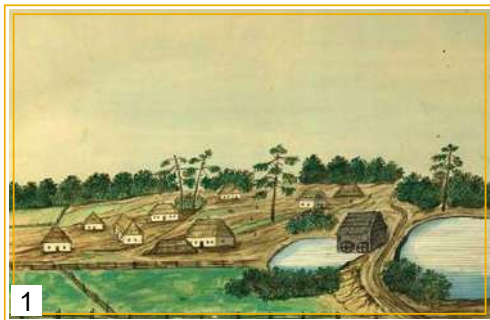
Гендер (від англ. gender – *стать, рід, сорт*) – соціальна характеристика, що визначає набір поведінкових норм, уявлень, ролей, які асоціюються з особами жіночої чи чоловічої статі в певному суспільстві; соціальна стать.

Із параграфів, присвячених соціальній і національній структурі населення України, умовам господарського життя, ви довідалися чимало фактів, які дають уявлення про побут, традиції та звичаї мешканців українських міст і сіл. Зміни в побуті пришвидшилися під впливом промислового перевороту, освітніх реформ, унаслідок колоніальної політики, відповідно до якої українські землі стали частиною адміністративних та політичних систем держав, до складу яких вони належали. Водночас збереженню національної самобутності українців сприяла традиційна побутова культура, сформовані впродовж віків звичаї, багата уснопоетична творчість, мова та історична пам'ять. Основним середовищем збереження цих чинників було українське село, адже селяни в першій половині XIX ст. лишалися найчисленнішою верствою населення.

Домінік П'єр де ля Фліз, француз за походженням, який від 20-х років XIX ст. був лікарем на Київщині, так розповідав про побут українських селян: «Селянські житла в Київській губернії скрізь збудовані з дерева, вони здебільшого теплі взимку. Їх зовнішнє і внутрішнє планування всюди майже однакове. У Київському повіті майже всі хати вкриті соломою, і якщо покрівля не стара, вона не протікає, краще захищає від холоду і спекотного сонця, ніж покрівлі з дощок, черепиці чи металевих листів.

У деяких місцевостях, де бракує лісу, стіни будинку виплітають з лози або соломи, обмазують глиною і білять. Загалом у селах будинки невеликі, у них рідко буває більше однієї кімнати, перед якою є сіни, з другого боку від сіней роблять комору без вікон. У кімнаті завжди

є піч, димар якої рідко роблять із цегли, звичайно його плетуть із лози й обмазують глиною зсередини і зовні. Цей димар виводить дим на дах. Піч топиться весь час, бо вона слугує не лише для випікання хліба, а й для щоденного приготування їжі. Хати заможніших селян часом просторіші, кімнати не такі тісні, у них більше порядку і чисто-ти, досить часто вони побілені всередині і зовні.

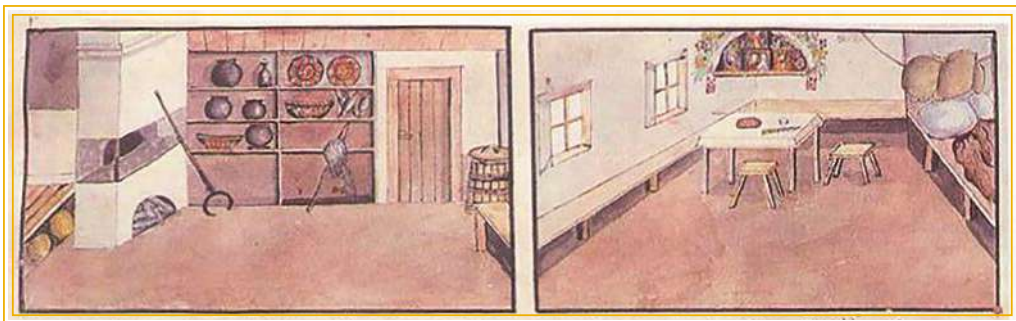

▲ Мощун (1) та Обухів (2) на Київщині.
Художник Д. П. де ля Фліз. 1854 р.

Внутрішнє впорядкування кожної хати майже скрізь однакове. В усіх помешканнях завжди можна бачити в кутку кімнати напроти дверей грубо намальовані образи святих (ікони. – *Авт.*) у більшій чи меншій кількості, прикрашені натуральними висušеними квітами та білими рушниками, вишитими червоними узорами. Селяни моляться перед ними, особливо після їди; перед іконами стоїть обідній стіл, роль якого подекуди виконує скриня, де зберігаються їхні речі, оточена лавами. Вона накрита грубою, але чистою скатертиною, на ній лежать ніж, хліб і сіль, які щиро пропонують кожному чужинцю, бо жителі цих місць дуже гостинні.

У їхніх помешканнях зовсім немає меблів, хіба що іноді шафа і декілька простих стільців. Для їжі вони користуються простим мальованим глиняним посудом.

Селяни Київського і Васильківського повітів носять досить високі шапки круглої форми з чорного або сірого смушку. Всі вони одягають

▲ Інтер'єр селянських помешкань на Київщині.
Художник Д. П. де ля Фліз. 1854 р.

свитки, які пошиті з грубого темно-коричневого, іноді сірого чи білого сукна, виготовленого ними самими з вовни своїх овець. Свитки досить добре захищають від дощу, вони широкі, звичайно довгі. Взимку вони одягають під цю свиту кожух з цегейки, потрібний у цьому кліматі. Селяни Київської губернії майже всі носять чоботи, рідко і лише в період польових робіт вони взувають сандалі, зроблені з лубу або шматочків шкіри, які називаються личаками або постолами.

Головний убір жінок дуже різний. У святкові дні та коли йдуть до церкви, у багатьох місцевостях майже всі пов'язують голову довгим шматком простого мусліну (бавовняна або шовкова тканина. – *Авт.*), зав'язують його ззаду великими вузлами, кінці яких спадають аж до середини литки. В інших громадах вони зав'язують по-різному ситцеві квітчасті хустки; так само роблять і дівчата, хоча й зав'язують трохи інакше, але майже скрізь вони ходять з непокритими головами, волосся заплітають у коси й укладають довкола голови з довгими шовковими стрічками різних яскравих кольорів, кінці яких спадають. Обов'язковою прикрасою для цих дівчат є квіти, особливо у святкові дні, а якщо, залежно від пори року, їх ніде взяти, то їх замінюють гілочками завжди зеленого барвінку та червоними ягодами калини, спеціально залишеними з осені, або штучними квітами, які вони самі роблять із пофарбованого пір'я та кольорового й золотистого паперу. Дівчата, як і жінки, носять на шиї багато разків намиста, найбагатші мають червоне коралове намисто.

Їжа селян майже однакова як улітку, так і взимку. Вони харчуються такими стравами: хліб житній, гречаний або ячмінний, зрідка пшеничний, за винятком свят та місцевостей, де пшениця родить. Борщ готують із салом або зі свининою, капустою, буряками, щавлем влітку та з іншими овочами. Зрідка селяни їдять яловичину, частіше свинину, баранину або птицю, але лише на свято або в неділю. Взагалі вони споживають багато картоплі, яку вирощують усюди, особливо на піщаних ґрунтах, а також ячмінну, гречану, пшоняну кашу та галушки, які готують із житнього, пшеничного або іншого борошна, яйця, молоко і сир».

▲ Селяни Київщини. Художник Д. П. де ля Фліз. 1854 р.

Крім документальних історичних джерел (свідчень очевидців, подарських документів, етнографічних праць тощо), цінним джерелом для з'ясування умов життя населення України в першій половині XIX ст. стала художня література. Уже перші твори нової української літератури в усьому багатстві деталей змальовували українську буденність і становище представників різних суспільних груп. Прикметними є, зокрема, п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник», байки П. Гулака-Артемовського, оповідання та повісті Г. Квітки-Основ'яненка.

Про трагічні умови життя жінок та дітей за того періоду довідуємося з поезії Т. Шевченка, для якого доля української жінки-кріпачки та її дитини була однією з наскрізних. (Цій темі присвячено, зокрема, поеми «Катерина», «Наймичка», ліричні поезії «Мені тринадцятий минало», «І золотої, і дорогої» та ін.). Поетичні образи Т. Шевченка привертають увагу до проблеми гендерної нерівності і у зв'язку з традиціями патріархального селянського побуту, і як наслідок соціальної та національної неволі, у якій опинилася Україна під владою Російської імперії.

▲ Тарас Шевченко – пастух. Художник І. Їжакевич. 1935 р.

Гендерна нерівність – соціальні умови, за яких жінки й чоловіки мають неоднакові можливості, обов'язки та ставлення в суспільстві, тобто є нерівними за правами.

Патріархат (у гендерних дослідженнях) – система суспільних відношень, що має наслідком сімейну, соціальну, ідеологічну, економічну підпорядкованість жінки чоловікові.

На підставі опрацьованих параграфів розділів 1, 2 наведіть факти, що свідчать про відмінності повсякденного життя представників різних суспільних груп на українських теренах під владою Австрійської та Російської імперій. Які суспільні групи мали найменше прав? Із чим це було пов'язано? Про які явища повсякденного життя українських селян свідчить джерело, наведене в тексті підпараграфу? На які риси національного характеру українців вони вказують? Які прояви повсякденного життя, засвідчені де ля Флізом, збереглися донині?

Пригадайте твори Т. Шевченка, згадані в тексті параграфа, або ознайомтеся з кількома (за власним вибором). Сформулюйте твердження, що характеризують становище жінок та дітей на українських землях у складі Російської імперії в першій половині XIX ст. Як змінилися права жінок і дітей у порівнянні з ранньомодерним періодом? На підставі яких фактів дійшли такого висновку?

2. Що визначало розвиток освіти та науки?

Мережа закладів освіти в підросійській Україні в першій половині XIX ст. складалася з парафіяльних шкіл, повітових училищ, гімназій, ліцеїв та університетів. Парафіяльні школи призначалися для дітей «найнижчих станів», повітові училища – для дворян, купців, урядових службовців, ремісників та інших заможних жителів міст; гімназії, ліцеї та університети – здебільшого для дітей дворян. Початкову освіту надавали парафіяльні школи й повітові училища. У 1856 р. на українських землях під владою Російської імперії діяло 1320 парафіяльних та повітових шкіл і училищ. У парафіяльних школах навчання тривало від 4 до 6 місяців у селах і до одного року в містах. Дітей тут навчали (російською мовою) читати, писати, перших дій арифметики, основ православної віри. Середню освіту давали гімназії, що діяли в усіх губернських і окремих повітових містах. Першою в Україні в 1804 р. відкрилася Одеська комерційна гімназія.

За реформою освіти 1774 р. на західноукраїнських землях діяли дво- або трикласні «тривіальні» (у містечках і великих селах) та чотирікласні «головні» й «нормальні» (неповносередні) школи (в окружних і великих містах). Крім того, громади мали право утримувати власним коштом парафіяльні школи, так звані дяківки. Це єдині школи, у яких навчання відбувалося українською мовою. Освіта в цих школах зводилася до читання церковних книг, часом до письма, якщо сам дяк умів писати. Першу так звану академічну гімназію засновано у Львові 1784 р. Вона стала підготовчою школою для Львівського університету.

▲ Братський монастир і Київська духовна академія. 1911 р.

На початку XIX ст. єдиним вищим навчальним закладом на підросійській Україні лишалася Київська академія. Проте від другої половини XVIII ст. заходами імперського уряду її було перетворено на становий духовний навчальний заклад, а 1817 р. взагалі закрито; через два роки відкрито Київську духовну академію. У Харкові зусиллями В. Каразіна й коштом місцевого дворянства, купецтва та містян у 1805 р. засновано університет (тепер Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна). У 1834 р. відкрито університет у Києві (з офіційною назвою «Університет Святого Володимира», нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Першим ректором університету став Михайло Максимович.

На західноукраїнських землях від 1784 р. працював університет у Львові. Доступ до навчання мали вихідці зі шляхетних родин, діти духовництва і чиновників. Викладання відбувалося латинською, німецькою та частково польською мовами.

У першій чверті XIX ст. на українських землях у складі Російської імперії з'явилися вищі навчальні заклади, що об'єднували гімназійний та університетський курси: Кременецький ліцей, Рішельєвський ліцей в Одесі, Гімназія вищих наук у Ніжині. Згодом Рішельєвський ліцей реорганізовано в Новоросійський університет (1865).

▲ Гімназія вищих наук у Ніжині. XIX ст.

У 1817 р. у Львові відкрито реальну (торговельну), а 1844 р. – технічну академію. Тут готували спеціалістів для промисловості й торгівлі. У Чернівцях від 1826 р. працював ліцей. На Закарпатті не існувало жодного вищого чи спеціального навчального закладу.

Осередками наукових досліджень були університети і ліцеї. Активно розвивалися в Україні природничі й математичні науки. Велику роль у розвитку математики, фізики й астрономії в першій половині XIX ст. відіграв *Тимофій Осиповський* – професор Харківського університету. Він підготував тритомний курс математики, який тривалий час був основним вітчизняним підручником. Вагомий внесок у розвиток математичної науки належить *Михайлу Остроградському*. У 1810 р. *Василь Каразін* висунув проєкт формування мережі метеорологічних станцій і використання їхніх спостережень (передбачення посух, похолодань, бур тощо).

▲ Михайло
Остроградський

▲ Микола
Маркевич

▲ Аполлон
Скальковський

Слава основоположника вітчизняної ботаніки належить *М. Максимовичу*, авторові двотомної книжки «Основи ботаніки». Крім того, цей видатний учений-енциклопедист підготував понад 100 наукових праць із різних галузей знань – фольклористики, етнографії, мовознавства, історії та археології.

Значний поступ зробила історична наука. Справу Д. Бантиша-Каменського продовжив *Микола Маркевич* – автор однієї з узагальнювальних праць з історії України, п'ятитомної «Історії Малоросії», у якій історію України висвітлено від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Вона вийшла друком у 1842–1843 рр.

Наприкінці 30-х – у 40-х рр. розпочав наукову діяльність як історик *Микола Костомаров*. Загалом його наукова спадщина складається з 21 тому історичних досліджень. В Одесі зусиллями *Аполлона Скальковського* створено перше дослідження з історії запорозького козацтва («Історія Нової Січі»), яке побачило світ у 1841 р.

У 1835 р. з ініціативи М. Максимовича в Києві було створено *Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей*, який координував і спрямовував археологічні дослідження. У 1843 р. його функції передано новій установі – *Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів* (неофіційна назва – Київська археографічна комісія), яка збирала неоціненний документальний матеріал з історії України. У цій комісії працював, зокрема, Т. Шевченко, запрошений до неї як художник для зарисовування археологічних пам'яток. Київська археографічна комісія проводила пошукову діяльність в архівах державних установ і монастирів, приватних архівах, у бібліотеках Правобережної України, а також у Москві, Петербурзі, Варшаві тощо.

У заснованому в 1839 р. в Одесі *Товаристві історії та старожитностей* цінними для української науки виявилися дослідження грецької колонізації Причорномор'я та Криму, історії Запорозжя.

Що мала спільного, а чим відрізнялася система освіти в Австрійській та Російській імперіях? Чи забезпечували ці системи рівний доступ до освіти для всіх суспільних груп? Які можливості мали українські діти для реалізації національних прав, розвитку здібностей і талантів? Кому завдячує своїм становленням українська наука?

Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться в уривках із джерел. У чому їхнє історичне значення?

1. У Львові як столиці Галичини вже існуючі і ті, що будуть відкриті в майбутньому, наукові інститути творитимуть разом університет з такими факультетами: богословським, правничим, філософським і медицини (*З указу імператора Йосифа II*).

2. Заснування університету найтіснішим чином пов'язане з особистістю... Каразіна. Він є справжнім винуватцем його існування: ...він спонукав харківське дворянство на пожертвування; він мав перебороти силу ускладнень, аби добитися височайшого соізволення на заснування університету в Харкові; він же, зрештою, разом з іншими особами... немало попрацював і в нелегкій справі початкового його облаштування (*Багалій Д.*).

Прочитайте уривок з оповідання Івана Франка, який присвятив темі дитинства в Галичині чимало творів – зокрема, оповідання «Грицева шкільна наука», «Олівець», «Малий Мирон». Які обставини історичного розвитку Галичини в XIX ст. спонукали письменника до сумних роздумів про життя дітей за тих часів? Поділіться припущеннями, чому І. Франко співчуває своєму героєві, завершуючи розповідь фразою «Бідний малий Мирон!». Чи лише підневільне становище України, переділеної кордоном двох імперій, перешкоджало щасливому дитинству? Як про це сказано в тексті? Поділіться припущеннями, що могло поліпшити становище дітей в історичній перспективі. Які суспільні сили і за допомогою яких заходів були здатні цього досягти?

Лучаються по наших селах доволі часто такі дивовижні появи. Все у них змаленьку не так, як у людей: і хід, і обличчя, і волосся, і слова, і вчинки. А коли прийдеться такій дитині вік жити під тісною сільською стріхою, без ширшого досвіду, без яснішого знання, коли відмалку нетямучі родичі почнуть натовкати в неї все на такий спосіб, «як звичайно у людей», то їм і вдасться придавити вроджений нахилок до своєрідного; всі невживані і приголомшені здібності дитини заніміють і занидіють у зав'язку, і з малого Мирона вийде кепський господар або, що гірше, не доразу приголомшена живість та прудкість характеру попре його до злого, не можучи розвинути на добро, – стане він забіякою, ворожбитом, що віритиме у власні привиди, і буде туманити людей із щирого серця.

Але коли така дитина натрапить на люблячого і, що головне, не дуже вбогого вітця, котрий схоче і зможе потягнутися з остатнього, щоб своїй дитині створити очі у світ, то тоді – що ж тоді? Чи ви думаєте, що доля дитини стане кращою, так, як звичайно розуміють люди кращу долю? Коби не так! У школі дитина хапатися буде науки на диво, впиватися буде нею, як недужий свіжим повітрям, і скінчить на тім, що перейметься правдами науки і забажає перевести їх у життя. І стане малий Мирон гарячим проповідником тих правд, понесе їх між темних і пригноблених, під рідні сільські стріхи...

Ну і незавидна чекає його доля! Навістить він і стіни тюремні, і всякі нори муки та насилля людей над людьми, а скінчить тим,

що або згине десь у бідності, самоті та опущенні на якімось піддашші, або з тюремних стін винесе зароди смертельної недуги, котра перед часом зажене його в могилу, або, стративши віру в святу, високу правду, почне заливати черв'яка горілкою аж до цілковитої нестями. Бідний малий Мирон!.. (Франко І. «Малий Мирон»)

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/dr039P7n> або кодом, перегляньте фрагмент відеосюжету про Ніжинську гімназію вищих наук. Поділіться в загальному колі інформацією про навчальний заклад за планом: 1) історія створення гімназії; 2) архітектурні принади будівлі; 3) видатні випускники. Подискутуйте з приводу думки історика про гімназію як соціальний ліфт для нащадків козацької старшини: кому мали служити її випускники, чи сприяли їхні знання й таланти розвитку України, чому вони нерідко ставали носіями мало-російської ідентичності.

Яку з обговорюваних на уроці проблем вважаєте найважливішою з погляду розгортання процесів національного відродження в Україні в XIX ст.? Укладіть перелік умов, що визначали розвиток культури на українських теренах за того періоду.

1. Назвіть основні типи навчальних закладів на українських теренах під владою Австрійської та Російської імперій. Коротко схарактеризуйте їхнє призначення та рівень освіти, який вони надавали.

2. Покажіть на карті основні освітні осередки на українських землях у першій половині XIX ст.

3. Серед прізвищ діячів української науки та культури кінця XVIII – першої половини XIX ст. виберіть учених, які працювали в галузі математичних, природничих та історичних наук: а) В. Каразін; б) М. Маркевич; в) Я. Головацький; г) І. Котляревський; ґ) М. Костомаров; д) Г. Квітка-Основ'яненко; е) М. Остроградський; є) М. Максимович; ж) А. Скальковський; з) С. Гулак-Артемівський.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/RrVnnhvY> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 14. Розвиток української мови, літератури, театрального та музичного мистецтва

Прочитайте уривок зі статті Г. Квітки-Основ'яненка, написаної у формі клопотання (супліки, як тоді визначали цей жанр) й адресованої видавцеві, та дайте відповіді на запитання. 1. Про які явища тогочасного суспільно-політичного та культурного життя йдеться? 2. З якими процесами, що свідчили про українське відродження, вони пов'язані? 3. У чому виявляється полемічний характер тексту? Навколо якого питання точилася дискусія? Чому вона вказує на колоніальний характер політики російської імперії щодо українських земель? 4. Чому розвиток нової української літератури був важливим проявом розгортання національного руху?

Любезний мій приятелю!.. Дойшла до мене чутка, що ти хочеш і в нас, по московській моді, збити книжечку, а як її по-нашому назвати? – не вмію; ...так нехай же по-нашому буде: збірник. Спасибі тобі за сюю працю. Через тебе будемо знати, хто з наших слобожан та й з гетьманців що і як komponує.

Ще ж я чув, буцімто хочеш тут же притулити дещо і по-нашому писаного. За сюю вигадку аж тричі тобі дякую. Нехай же знають і наших! Бо є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне, і що, стало бить, по-нашому, опріч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна й написати.

О бодай їх вже з такою думкою! Хіба ж не живо вчистив пан Котляревський «Енея»? Еге! об нім і досі Москва товче й перетовкує; і з якого боку не зайде, сплесне руками та й каже: «Ну так, славно!». А пан Артемовський-Гулак мало понаписував про «Твардовського», про «Солопія», про «Собаку», або «Гараськові оди» не мудро розказав по-нашому? Що, може, у іншого, хто читав, так і досі кишки болять від сміху, а в іншого – як там кажуть – трохи лишень шапка не загорілась (Із «Супліки до пана іздателя» Григорія Квітки-Основ'яненка).

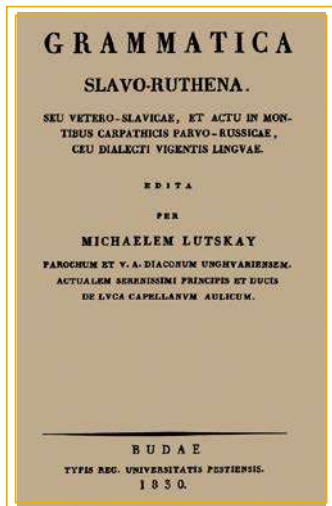
1. Що визначало розвиток української мови та літератури в першій половині XIX ст.?

Ви вже знаєте, що публікацією перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського 1798 р. започатковано історію нової української літератури й засвідчено появу сучасної української літературної мови, адже вперше для написання літературного твору автор звернувся до живого усного мовлення народу.

На 20–40-ві рр. XIX ст. припадають перші спроби наукового вивчення української мови. Першою граматикою народнорозмовної української мови, як ви довідалися на попередніх уроках, була видрукувана 1818 р. «Граматика малоросійського наріччя» О. Павловського. У ній уперше описано фонетичну систему й морфологічну будову живої української мови. З'явилися граматики української мови в Галичині та на Закарпатті. У 1830 р. видано латинською мовою працю «Граматика слов'яно-українська» М. Лучкая, у якій граматику української мови порівняно зі старослов'янською. Мовознавчі студії поглиблювала «Граматика руської мови» Я. Головацького, опублікована 1849 р.

Новим етапом у розвитку сучасної літературної мови стала творчість Т. Шевченка. Поет не обмежувався якимсь одним діалектом, джерело мови його віршів – увесь українськомовний територіальний та історичний обшир.

Т. Шевченко спирався на фольклорну і книжну традиції, майстерно вживав церковнослов'янізми й лексичні запозичення, чим істотно розширив тематичні та стильові межі українського слова.

▲ Титульна сторінка
«Граматики
слов'яно-руської»
М. Лучкая. 1830 р.

▲ Григорій Квітка-Основ'яненко

▲ Петро Гулак-Артемівський

Використання живої народної мови в літературній творчості стало потужним стимулом для розвитку красного письменства. Порівняно з давньою нова українська література – це література не лише нового мовного втілення, а й нової тематики та нових героїв. Основні творчі методи в літературі того періоду – просвітницький реалізм і романтизм; популярні жанри – бурлескно-травестійна поема, байка, балада, соціально-побутова п'єса, сентиментальна повість, про які ви знаєте з уроків української літератури. Найяскравіші представники літератури кінця XVIII ст. – 40-х рр. XIX ст. – І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемівський, поети-романтики Михайло Петренко, Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський, Віктор Забіла, Євген Гребінка. Романтичні літературні твори писав і М. Костомаров.

Слава основоположника художньої прози в новій українській літературі належить *Григорію Квітці-Основ'яненку*. Йому належать дві збірки «Малоросійських повістей» (1834, 1836–1837), до яких увійшли найвідоміші повісті «Конотопська відьма» і «Маруся». Г. Квітка-Основ'яненко був також одним із засновників жанру соціально-побутової комедії. *Петро Гулак-Артемівський* як письменник уславився байками і романтичними баладами, започаткувавши в новій українській літературі відповідні жанри. Зокрема, хрестоматійною є його байка-казка «Пан та собака» (1818), що має яскраве антикріпосницьке, гуманістичне і просвітницьке спрямування.

Початок нової української літератури в західноукраїнських землях пов'язують із діяльністю учасників гуртка «Руська трійця» М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича, зокрема з виходом друком альманаху «Русалка Дністрова».

Розвиток художньої літератури живою українською мовою сприяв удосконаленню українського правопису. Одним з авторів правописних норм був М. Максимович: розроблений ним правопис називали *максимовичівкою* й уживали майже впродовж століття (особливо активно в Галичині, Буковині та Закарпатті).

У 40–60-х рр. XIX ст. тематика літературних творів пов'язана з найгострішою суспільно-політичною проблемою тих років – кріпацтвом і пошуком шляхів боротьби з ним. Розширювалася ідейно-художня

й жанрова палітра літератури. Утверджувався принцип художньої правди, відповідно до якого література мала відбивати реальне життя. Основним творчим методом став реалізм, який у творчості Т. Шевченка набув гостро-викривального спрямування. Утім, не втрачав позицій і романтизм. Рисами новаторства позначена творчість П. Куліша та Марка Вовчка (Марії Вілінської).

Найяскравішим літературним явищем того періоду стала поетична творчість Т. Шевченка. Оцінюючи вихід у світ 1840 р. Шевченкового «Кобзаря», І. Франко писав: «Ся маленька книжечка відразу відкрила новий світ поезії, вибухла, мов джерело чистої, холодної води, заясніла невідомою досі в українським письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову». Уперше збірку було надруковано в Петербурзі. До неї входило вісім творів: «Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка (Нащо мені чорні брови)», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Наклад «Кобзаря» становив 1000 примірників, кожний вартістю один карбованець сріблом. Єдина ілюстрація до всього видання – офортне зображення сліпого кобзаря з хлопчиком-поводирем на фронтиспісі, яке виконав друг поета – художник Василь Штернберг.

▲ Фронтиспіс і титульна сторінка «Кобзаря». 1840 р.

«Кобзар» 1840 р. став раритетом уже невдовзі після публікації, а після арешту поета в 1847 р. його заборонили. На сьогодні відомі лише кілька примірників цього видання. За життя Т. Шевченка його твори під назвою «Кобзар» виходили ще й 1844 р. та 1860 р. «Кобзар» 1860 р. було надруковано в друкарні П. Куліша тиражем 6050 примірників коштом Платона Симиценка. Портрет поета намалював Михайло Микешин – згодом автор пам'ятника Б. Хмельницькому в Києві. У цьому виданні було вміщено 17 творів, раніше опублікованих на сторінках різних журналів і газет.

Реалізм – художній напрям і метод, в основі якого лежить настанова на правдиве змалювання дійсності задля розкриття відношень між людиною і суспільством, художнього дослідження впливу соціально-історичних обставин на формування духовного світу, характеру особистості.

Кого вважають першими класиками нової української літератури? У чому полягає літературне новаторство кожного? Чому утвердження сучасної української літературної мови пов'язують із творчістю Т. Шевченка?

Прочитайте фрагменти зі спогадів про Т. Шевченка та виконайте завдання.

1. Підготуйте короткі повідомлення про таланти, уподобання, риси вдачі Т. Шевченка, доповнюючи речення: *За визнанням сучасників, Т. Шевченко був... про що свідчить його характеристика...* 2. Що довідалися про життя Т. Шевченка на засланні? Чому батальйонне начальство не любило українського поета? 3. Складіть коротку біографічну довідку про Т. Шевченка за планом: 1) роки життя; 2) основні віхи життя; 3) участь у суспільно-політичному житті України; 4) мистецька спадщина; 5) роль у розгортанні національного руху. (Спирайтеся на відомості, які отримали на попередніх уроках історії України та на уроках української літератури.)

1. У 1847 р., у зв'язку з відомою всім історією, він був засланий рядовим в Оренбурзький корпус... Батальйонний командир перевів його в казарми, де Шевченко спав і проводив цілі дні на брудному своєму ліжку, яке було в казармі серед інших 50. Товариство п'яних і солдатів-гультьїв, нестерпне повітря, бруд, постійний крик – усе це дуже обурювало Шевченка, але він не наважувався клопотатися про полегшення своєї долі. Тим часом батальйонного командира багато хто просив про дозвіл для Шевченка жити на окремій квартирі; але він не любив Шевченка за його незламний характер, за те, що він не вмів і не хотів нікому вклонятися, і водив його кожний день разом з іншими на навчання, де Шевченко вчився маршировки і рушничних прийомів (*Зі спогадів М. Лазаревського, сучасника Т. Шевченка*).

2. Брак освіти помітний був у нього, але це завжди компенсувалося свіжим і багатим природним розумом, так що розмова з Шевченком ніколи не могла викликати нудьги і була надзвичайно приємною: він умів доречно жартувати, гострословити, потішити співрозмовників веселими розповідями і майже ніколи в товаристві знайомих не виявляв того меланхолійного настрою, яким пройнято багато його віршів (*Костомаров М. «Споминки про Шевченка»*).

3. ...Знали Шевченка по його творах та його любій, то жартівливій, то поважній або сумній розмові. Ніхто ще не знав, що він предивний, може, найлуччий співака народних пісень на всій Україні обох дніпровських берегів... Позакладавши назад руки, почав ходити по залі, мов по гаю, і заспівав: «Ой зійди, зійди, / Ти, зіронько та вечірняя; / Ой виydi, виydi, / Дівчинонько моя вірная...» (*Куліш П. «Історичне оповідання»*).

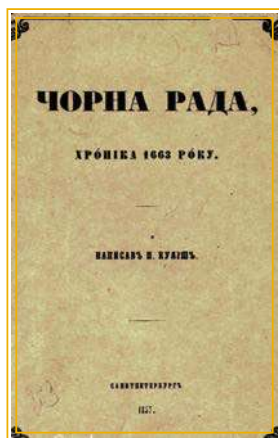
4. Гуманність його виявлялася в кожному вчинку, в кожному рухові; навіть на тварин поширювалась його голубляча ніжність. Не раз захищав він кошенят і цуценят від злих намірів вуличних хлопчаків, а пташок, прив'язаних на шворці, купував іноді у дітей і випускав на волю... Велику втіху приносили Шевченкові селянські діти, які в селах звичайно цілі дні проводять на вулиці. Тарас Григорович не раз сідав з ними в коло і, підбадьоривши похливе товариство, розповідав їм казки, співав дитячих пісень, яких знав

безліч, із серйозним виглядом робив пищики (дудочка, свистілка. – *Авт.*) і невдовзі завойовував прихильність усіх дітлахів (*Зі спогадів О. Афанасьєва-Чужбинського*).

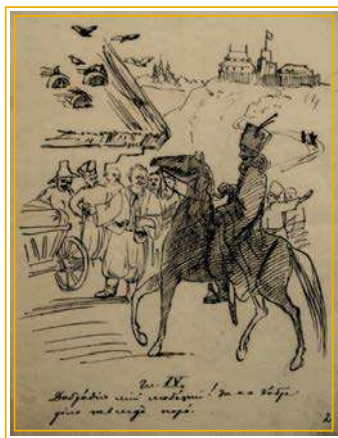
i Прочитайте замітку та дайте відповіді на запитання. Доведіть на прикладі робку П. Куліша багатогранність наукової, мистецької та громадсько-політичної діяльності представників національного відродження того періоду. Поділіться припущеннями, із чим це було пов'язане.

99 Особливе місце в літературі тієї доби належало Пантелеймонові Кулішу. Він зажив слави першого професійного українського літературного критика й творця українського правопису, чимало правил якого діють і нині, – так званої кулішівки. У 1857 р. П. Куліш видрукував український буквар – «Граматку» – перший підручник для навчання письма й читання живою українською мовою в Російській імперії. Непроминальне значення мали його переклади українською мовою творів Шекспіра, Байрона, Гете. Разом з І. Пулюєм П. Куліш є автором першого повного перекладу Святого Письма. Тож цілком заслужено П. Куліша називають ще й батьком українського художнього перекладу.

Проте в історію української літератури П. Куліш увійшов насамперед як автор першого в українській літературі історичного роману «Чорна рада. Хроніка 1663 року». Задум написати роман виник у П. Куліша ще в 1843 р. Твір опублікований у 1857 р. Джерелом роману називають «Літопис Самовидця», у якому є розповідь про зазначену подію. Т. Шевченко захоплено писав Кулішеві: «Спасибі тобі, Богу милий, друже мій великий... за “Чорну раду”. Я вже її двічі прочитав, прочитав і третій раз, і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре ти зробив, що подарував “Чорну раду” по-нашому».

▲ Обкладинка першого видання роману П. Куліша «Чорна рада». 1857 р.

▲ Ескіз малюнків П. Куліша до роману «Чорна рада». 1855–1856 рр.

2. Як відбувалося становлення національного театру і музики?

Центрами театрального життя в Україні в перші десятиліття XIX ст. були Харків і Полтава. Харківський театр складався з професійної трупи, у якій грав, зокрема, талановитий актор з кріпаків *Михайло Щепкін*. У 1812–1821 рр. організатором і керівником Харківського професійного театру був Г. Квітка-Основ'яненко. Для театральних постановок він написав твори «Сватання на Гончарівці» (1835) і «Шельменко-денщик» (1838).

У 1818 р. театральна труппа Харкова переїхала до Полтави, де розпочав свою діяльність театр, керівником якого було призначено І. Котляревського. Для постановки на сцені він створив музичну драму «Наталка Полтавка» – п'єсу, якій судилося стати першим твором нової української драматургії. В основі п'єси лежав принцип чергування розмовних діалогів з музичними (а точніше – пісennими) номерами – загалом у творі 22 пісенні партії, серед яких популярні народні пісні та пісні літературного походження, зокрема й славнозвісна пісня Г. Сковороди «Всякому городу нрав і права». Прем'єра «Наталки Полтавки» з успіхом відбулася у 1819 р. Того самого року глядачі вперше побачили ще одну п'єсу І. Котляревського – «Москаль-чарівник». Ці постановки започаткували історію професійного українського театру.

Провідним актором полтавської трупи і першим українським професійним актором, для якого І. Котляревський спеціально написав роль виборного Макогоненка («Наталка Полтавка») та козака Чупруна («Москаль-чарівник»), був М. Щепкін. Саме в Полтаві І. Котляревський ініціював викуп видатного актора з кріпацтва.

Основи українського професійного театру на теренах півдавстрійської України започаткував священник *Іван Озаркевич*. У травні 1848 р. аматорський театр у Коломиї, співзасновником і керівником якого він був, поставив першу в Галичині українську виставу – «Наталку Полтавку». І. Озаркевич адаптував п'єсу до життя покутських українців під назвою «На милування нема силування». У жовтні того самого року І. Озаркевич повторив цю виставу у Львові на З'їзді руських учених.

Перша половина XIX ст. – період формування національної музики. Її джерелом була народна пісенна творчість. Різноманітні обробки українських народних пісень стають у цей час одним з основних жанрів. Зокрема, у перші десятиліття XIX ст. відбулося становлення *пісні-романсу*. Найяскравішим її зразком, що набув особливої популярності, є пісня «Віють вітри» Наталки Полтавки з однойменного твору І. Котляревського. Високого рівня досягла майстерність *хорового партесного* (багатоголосного) співу, який поступово виходить за межі суто культового призначення. Його світська тематика насамперед виявлялася в хорових обробках народних пісень.

▲ Михайло Щепкін.
Художник
Т. Шевченко.
1858 р.

▲ Іван Озаркевич.
Невідомий художник.
Середина XIX ст.

▲ Театр Станіслава Скарбека
у Львові. Художник К. Ауер.
До 1859 р.

Якщо в попередні періоди у професійній музиці переважали церковні твори, то в XIX ст. провідними стають світські жанри, що були популярними тоді в європейському музичному мистецтві.

Початок XIX ст. – час появи в українській музиці симфонічних і камерно-інструментальних творів (перші виконують великі оркестри, а другі – камерні ансамблі). У 1809 р. вперше прозвучала симфонія невідомого автора, написана з нагоди відкриття театру в Одесі. Вона була побудована на мелодіях українських народних пісень, майстерно оброблених композитором.

▲ Михайло
Вербицький

У той період зароджується українське національне *оперне мистецтво*. Перша українська національна опера – «Запорожець за Дунаєм» (1862) С. Гулака-Артемовського.

Від середини XIX ст. активно формувалася українська національна *композиторська школа*. Одним із перших українських професійних композиторів був *Михайло Вербицький*, автор музики Державного Гімну «Ще не вмерла України...». М. Вербицькому належать понад сорок духовних композицій. Він створив музику до більш ніж двадцяти театральних п'єс, є автором дванадцятьох симфонічних увертюр-симфоній, музика яких утверджувала національний стиль.

Укладіть хронологію подій, які стосуються українського театрального та музичного мистецтва у першій половині XIX ст. Які факти свідчать про взаємозв'язок розвитку драматургії, театрального мистецтва та музики? Назвіть жанри та напрями, що були провідними в музичному мистецтві того періоду. Які факти свідчать про мистецьке життя як про об'єднувальний чинник української нації?

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Чому видатний письменник та актор називає «Наталку Полтавку» «праматір'ю нашого народного театру»? 2. Чому ця п'єса, на вашу думку, мала великий успіх? 3. Що мав на увазі автор спогадів, коли писав, що п'єса «жде свого справжнього слухача – селянина...»? 4. Скориставшись додатковими джерелами інформації, дослідіть мистецьку долю «Наталки Полтавки» в сучасній Україні. Чи доводилося вам бути на якійсь із вистав «Наталки Полтавки»? Що справило на вас найбільше враження?

Хто не знає цієї праматері нашого народного театру! 80 літ «Наталку» грають на сцені, 80 літ вона молода, приємна і мила серцеві кожного освіченого і неосвіченого слухача... 80 літ!.. Мало не століття «Наталку» виставляють на сцені і любителі, і актори... Багато води утекло в море забуття; протягом такого довгого часу тисячі драматичних п'єс спочивають вічним сном, забуті навіки, а «Наталку» вивчили напам'ять мало не всі слухачі, і часто мені приходилось чути, як в театрі, перше ніж актор скаже слова із своєї ролі, хто-небудь нервово йому проказує далі, ніби суфлірує!.. Здавалось би, й «Наталці» пора спочити, а вона невгамовно лунає на сцені дивно милими піснями і буде лунати довго, довго, бо вона ще жде свого справжнього слухача – селянина, для якого й написана...

«Наталка» гралась мало не в кожній трупі. Актори звали «Наталку» «кормилицею»... В чім же ця сила п'єси, в чім її чаруюча душу краса? В простоті, в правді і, найголовніше, – в любові автора до свого народу, в любові, котра із серця Івана Петровича Котляревського перейшла на його твір! (*Зі спогадів Івана Тобілевича, відомого за мистецьким псевдонімом Карпенко-Карий*)

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/Ar08b4KZ> або кодом, перегляньте фрагмент документального фільму «Кобзар». Історія однієї книги». Яку роль у звільненні поета з кріпацтва та опублікуванні збірки «Кобзар» відіграв випускник Ніжинської гімназії вищих наук, поет-романтик Є. Гребінка? Що найбільше вразило в розповіді про петербурзький період життя Т. Шевченка? Запропонуйте ідею для короткого відео про цікавий факт із життя когось із видатних діячів культури першої половини XIX ст. Наскільки важливими є для вас відомості про приватне життя історичних постатей? Чи має, на вашу думку, оприлюднення таких фактів етичні застереження?

Спираючись на поданий нижче уривок та інші відомі вам документальні свідчення, порівняйте умови розвитку української мови в різних частинах України. Які факти доводять розуміння провідниками українського національного руху мовно-культурної єдності народу як визначального чинника в боротьбі за національне визволення?

Ми, русини, особливо в Галичині, з давен-давна були хлопська нація. Майже все, що піднеслося понад хлопа, – чи то шляхта, чи міщани, – все те за польських часів зробилося поляком, а за Австрії зразу німцем, а пізніше знов поляком. При руській мові, при руській народності лишалися тільки прості чорні хлопці і вбогі та маловчені сільські священники. Вищі духовні [особи], єпископи та каноніки говорили й писали по-польськи або по-латині. Цікава річ,

що в перших 50 літах австрійського панування польська мова серед галицького духовенства, навіть у менших містах і по селах, була розширена далеко більше, ніж за часів польської держави. Так само й ті міщанські родини, що в початку австрійського панування ще були лишилися при русині, до 1820 року майже зовсім спольщилися (Франко І. «Панищина і її скасування в 1848 р.»).

1. Укладіть перелік понять за змістом параграфа, усно витлумачте їх.
2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) вихід у Петербурзі першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка; б) прем'єри п'єс «Наталка Полтавка» й «Москаль-чарівник»; в) вихід друком роману «Чорна рада» П. Куліша; г) вихід перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського.
3. Що характерне для української літератури першої половини ХІХ ст.? Які мітці її уособлювали?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/WrVnWDcL> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 15. Архітектура та образотворче мистецтво

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Які архітектурні деталі дерев'яних будівель західноукраїнських церков викликали захоплення в чеського письменника? Хто зазвичай будував такі храми? 2. Що знаєте про традиції дерев'яного будівництва на українських теренах? 3. Поділіться припущеннями, у якій частині українських земель ці традиції почали стрімко занепадати й у зв'язку з чим.

Архітектурний стиль русинських селянських церков, найчастіше дерев'яних, є оригінальний і дуже мальовничий. Рідко яка не має прегарної бані; часто триповерхові бані, з яких середня вища й гарніша. Коло церкви стоїть дерев'яна дзвіниця, скрізь одного взірця, звичайно трохи привітніша, ніж більшість дерев'яних дзвіниць старих костьолів у чехів. Усі ці дерев'яні церкви бувають творінням простих теслярів, які також чимало прикладають рук до різьбярського мистецтва прикрас Храму Божого. Внутрішній вигляд такої церкви буває кращий за всі сподівання; спеціально на іконостасі розташована мистецька різьба, ясного кольору, позолочена і пофарбована (З опису подорожі 1844 р. Галичиною чеського письменника Карела Запа).

1. Що характерне для архітектури класицизму та в яких пам'яток на українських теренах утілено риси цього стилю?

Із курсу історії 8 класу ви вже знаєте, що в останні десятиліття ХVІІІ ст. в українській архітектурі почав поширюватися стиль класицизму. Його утвердження пов'язують із поживавленням містобудування, палацово-садибного будівництва. Якщо раніше з-поміж монументальних споруд переважали церкви, то тепер – ансамблі міських урядових центрів, поміщицькі палаци й парки, будівлі громадського призначення – театри, лікарні, навчальні заклади, військові установи тощо. Прикметно, що ці споруди мали уособлювати велич імперії, тому в будівництві запанували загальноімперські стандарти.

▲ Кругла (Олександрівська) площа в Полтаві. Проєкт 1809 р.

Наприкінці XVIII ст. почали складати генеральні плани міст Російської імперії. В основу їх було покладено класицистичне регулярне планування. Воно передбачало, зокрема, розташування урядових установ у середмісті навколо центральної площі, яка уособлювала адміністративний центр. Квартали мали бути прямокутними. Прикладом класицистичної забудови став центр Полтави, що отримала губернський статус. За керівництва архітектора Михайла Амвросимова в 1805–1811 рр. тут збудовано *Круглу площу* (стара назва – Олександрівська) – один з найкращих ансамблів класицизму в Україні. До площі радіально сходяться вісім вулиць. По периметру вона забудована адміністративними спорудами – будинком губернських присутствених місць, будинками генерал-губернатора, дворянського зібрання, поштамту. У центрі площі споруджено пам'ятник на зразок тріумфальних колон у Римі – «Монумент Слави» на честь 100-річчя Полтавської битви (1811 р., архітектори М. Амвросимов та Жан Франсуа Тома де Томон).

Цілісні архітектурні ансамблі з класицистичною забудовою постали і в містах Південної України, що активно розбудовувалися в першій половині XIX ст. Таким є, наприклад, адміністративно-культурний центр Одеси – група площ, пов'язаних із *Приморським бульваром*. Приморський бульвар – своєрідний фасад міста. Він з'єднує центральну частину Одеси з морем велетенськими сходами (тоді 199, нині 192 сходинки). Композиційним центром бульвару стала напівкругла площа з пам'ятником градоначальникові та генерал-губернатору Арману Еммануелю де Рішельє.

▲ Приморський бульвар в Одесі. Сучасна світлина

Класицистичною окрасою Києва є споруди Андрія Меленського. Найвідомішими з тих, що збереглися, є *Микільська церква-ротонда на Аскольдовій могилі* (1810) та *пам'ятник на честь повернення Києву магдебурзького права* (1802) на березі Дніпра – колона тосканського ордера заввишки 18 м з п'єдесталом у формі арки.

Класицистичну забудову Львова уособлюють споруди Театру Станіслава Скарбека (нині Національний академічний український драматичний театр ім. Марії Заньковецької), Оссолінеуму (польської наукової установи; нині Національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника), Нової ратуші.

▲ Микільська церква-ротонда
на Аскольдовій могилі в Києві.
Сучасна світлина

▲ Львівський Оссолінеум.
Сучасна світлина

Творцями архітектури класицизму були переважно майстри-іноземці. Група архітекторів (здебільшого італійського походження) розбудовувала Одесу. У Батурині шотланець *Чарлз Камерон* керував будівництвом у 1799–1803 рр. триповерхового палацу для Кирила Розумовського. На початку століття в Одесі працював француз *Тома де Томон*, а в Києві – прибулий із Петербурга *Вікентій Беретті* (італієць за походженням). За його проєктом у 1837–1842 рр. споруджено будівлю Київського університету Святого Володимира (нині Київський національний університет України імені Тараса Шевченка), яка була найбільшою спорудою міста XIX ст. Будівля має форму квадрата. Головний вхід із Володимирської вулиці оздоблений восьмиколонним іонійським портиком. Університет, на відміну від інших пам'яток класицизму, опоряджених у білому або біло-жовтому кольорах, має червоний колір стін, а бази колон, капітелі й карнизи, відлиті з чавуну, – чорний.

Для класицизму характерне будівництво палаців і парків. Одним з перших (і водночас найвідоміших) класицистичних палацових комплексів з парком був палац і парк у Качанівці на Чернігівщині. Цей комплекс закладено і збудовано у 70-х рр. XVIII ст. на замовлення власника, П. Рум'янцева-Задунайського. Своєю красою уславилися два великі пейзажні парки Правобережжя – «Олександрія» в Білій Церкві та «Софіївка» в Умані.

▲ Київський університет Святого Володимира. Сучасна світлина

▲ Палац у Качанівці. Сучасна світлина

Класицизм в архітектурі характеризується світлими барвами, строгими й чіткими архітектурними формами, відмовою від пишного оздоблення. В основі стилю – регулярна система міської забудови, стриманість і простота форм, наслідування художніх зразків античності.

Як позначився перехід до класицизму в архітектурі на плануванні міст? Які пам'ятки на українських теренах найяскравіше втілюють риси цього стилю? Чому пам'ятники, які часто ставали архітектурною домінантою класицистичних ансамблів, були засобами імперського маркування міського простору? Як, по-вашому, треба ставитися до таких монументів і якою має бути їхня історична доля? Якою, на вашу думку, є роль історичних знань для подолання колоніального минулого?

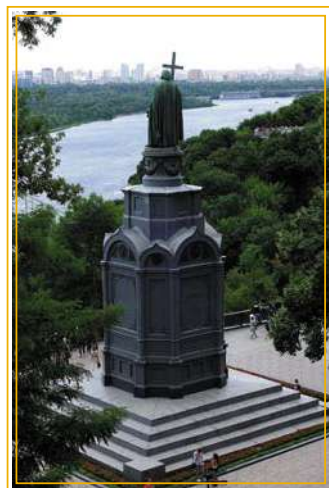
Прочитайте замітку та роздивіться ілюстрації на с. 108. У чому своєрідність тогочасного мистецтва скульптури? На підставі зображень узагальніть визначальні риси класицистичних монументів.

” У зв’язку з архітектурою розвивалася і монументальна скульптура. Найвизначнішим скульптором російського класицизму є нащадок козацької старшини Іван Мартос із Ічні на Чернігівщині. Для України він створив кілька пам’ятників, серед яких найвідоміший – пам’ятник градоначальникові та генерал-губернатору Арману Еммануелю де Рішельє в Одесі (1828).

Пам’ятник князеві Володимиру в Києві (скульптори Василь Демут-Малиновський і Петро Клодт, архітектор Олександр Тон) установлено 1853 р. на нижній (штучній) терасі гірки, яка отримала назву Володимирської. Загальна висота пам’ятника – 20,4 м, висота бронзової статуї – 4,4 м, висота постаменту – 16 м. На постаменті на повний зріст установлено статую князя, зображеного в парадному плащі, з хрестом у правій руці та оздоблений хутром шапці – у лівій. Скульптурне оформлення постаменту складається з горельєфа «Хрещення Руси»; барельєфа з гербом Києва (архистратиг Михаїл на повний зріст); зірки ордена Святого Володимира.

▲ Пам’ятник
Арману Еммануелю де Рішельє
в Одесі. Сучасна світлина

▲ Пам’ятник
князеві Володимиру в Києві.
Сучасна світлина

2. Які особливості мало українське малярство доби?

У першій половині XIX ст. високого рівня сягнуло українське малярство. Саме в цей час у ньому відбулися істотні зміни, пов’язані із занепадом традиційного релігійного малярства – *іконопису*. Тому кінець XVIII – початок XIX ст. вважають часом становлення світського живопису.

Образотворче мистецтво того періоду зазнавало відчутного впливу європейського романтизму. Художники зверталися до тем і образів, пов’язаних із життям народу, виявляли інтерес до людської особистості, її внутрішнього світу. Риси романтизму простежуються, зокрема, в українському портретному живописі. Яскравими представниками

цього жанру були вихідці з України *Дмитро Левицький* і *Володимир Боровиковський*, росіянин *Василь Тропінін* (в Україні Тропінін прожив близько 20 років, був кріпаком). Найдовершенішими творами митця є портрети подільських селян-кріпаків – чи не перші образи людей із простого народу. До шедеврів портретного мистецтва належить картина В. Тропініна «Дівчина з Поділля».

У першій половині XIX ст. в українському малярстві започатковано пейзажний жанр. Найкращими зразками пейзажу є картини *Василя Штернберга* – «Садба Г. Тарновського в Качанівці», «Переправа через Дніпро під Києвом», «Вітряки в степу».

У пейзажному, портретному та інших жанрах працював *Іван Сошенко*. Особливо вдалим вважають ті картини митця, на яких зображено сцени буденного життя на тлі української природи.

У Львові пейзажеві майже цілком присвятив свою творчість вихованець Віденської академії мистецтв німець *Антон Лянге*. Неабиякою майстерністю вирізнялися живописні полотна ще одного вихованця Віденської академії мистецтв – *Луки Долинського*. Цей львівський митець (родом з Білої Церкви) вдало поєднував релігійний і світський живопис, зокрема портрет.

▲ Дівчина з Поділля.
Художник В. Тропінін.
1821 р.

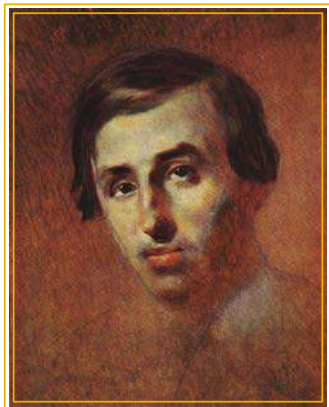

▲ Садба
Г. Тарновського в Качанівці.
Художник В. Штернберг. 1837 р.

▲ Замок у Підгірцях.
Художник А. Лянге. 1823 р.

Найвищим досягненням мистецької культури XIX ст. є творчість *Тараса Шевченка*. Його художня спадщина величезна: збереглося 835 творів – картин, портретів, гравюр на різні теми. Митець активно працював у портретному жанрі, про що свідчать, зокрема, автопортрети 1840–1841 рр., портрети Т. Маєвської, П. Куліша, княгині Кейкуатової. Автопортрет, написаний узимку 1840 р. в Петербурзі, є одним з найкращих творів цього жанру в українському образотворчому мистецтві.

▲ Пантелеймон Куліш.
Художник Т. Шевченко.
До 1847 р.

творчому мистецтві першої половини XIX ст. Цікаво, що це одна з перших спроб Шевченка малювати олійними фарбами. Митець продемонстрував не лише вміння чудово володіти пензлем, високий хист рисувальника та колориста, а й вишукану майстерність у переданні форми засобами світлотіні. Помітне місце в малярській спадщині Т. Шевченка належить картинам жанрового характеру на українську тематику, серед яких привертають увагу «Селянська родина» та «Катерина». Творчість Т. Шевченка стала новою сторінкою в історії національного пейзажу. До цього жанру митець звертався здебільшого в графічних техніках.

Чому кінець XVIII – початок XIX ст. вважають часом появи нового малярства? Якими жанрами започатковано світський живопис? У творчості яких художників? Чим уславився Тарас Шевченко як художник?

Прочитайте замітку та, перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/or03XfvO>, роздивіться офорти з альбому, про який ідеться. Визначте тематичне спрямування кожної з гравюр. Пригадайте, якому історичному сюжетові присвячено офорт «Дари в Чигирині 1649 року». У чому цінність цього твору? Поділіться враженнями про гравюру з альбому, яка вам сподобалася найбільше. Пригадайте твори видатних майстрів гравюри, про яких довідалися на уроках у 8 класі. Спробуйте узагальнити, у чому полягало новаторство Т. Шевченка як художника-графіка.

◀ Судня рада.
Художник Т. Шевченко.
1844 р.

Шевченко-художник творив у різних жанрах, досконало володів різними техніками. Був відомий, зокрема, як майстер гравюри. Першу свою гравюру, ілюстрацію до трагедії Шекспіра «Король Лір», він створив 1843 р. Після відвідання України в 1843 р. Т. Шевченко задумав започаткувати періодичне видання, аби розповісти в ньому

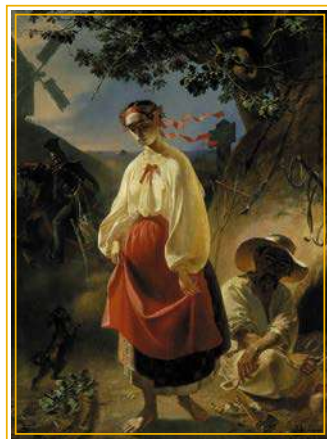
про Україну, красу її природи, про звичаї українського народу, архітектурні пам'ятки, історію. У 1844 р. в Петербурзі вийшов перший (і єдиний) випуск альбому «Живописна Україна». Він складається із 6 офортів: «У Києві», «Видубицький монастир», «Судня рада», «Старости», «Дари в Чигирині 1649 року», «Казка» (інша назва «Солдат і смерть»). Історичній тематиці присвячено офорт «Дари в Чигирині 1649 року». Цей офорт став першим в українському образотворчому мистецтві твором, на якому відображено одну зі сторінок боротьби українців за національне визволення.

Роздивіться ілюстрацію та поділіться враженнями про картину. Якою, на вашу думку, зображено Катерину? Як ставиться Т. Шевченко до своєї героїні? Чому так уважаєте? На підставі яких образів та деталей картини можна зробити висновок про символізм постаті зганьбленої дівчини? Що, по-вашому, вона уособлює?

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/7r03CiJO> або кодом, перегляньте відео, присвячене церкві Святого Архангела Михаїла в с. Ужок на Закарпатті, яку занесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Що в сюжеті підтверджує свідчення чеського письменника Карела Запа, наведене на початку параграфа? Яку з метафор, ужитих авторами відео для опису пам'ятки, вважаєте найбільш суголосною вашим враженням? Складіть запрошення для туристів із пропозицією відвідати пам'ятку та оздобте його малюнком (за бажання). Які архітектурні деталі храму вразили вас найбільше?

▲ Катерина. Художник Т. Шевченко. 1842 р. Живописний твір суголосний з однойменною поемою

Конкретизуйте й уточніть подане загальне твердження фактами, про які довідалися на уроці: «Українське образотворче мистецтво першої половини XIX ст. оновилося змістом, жанрами і засобами виразності».

1. Складіть речення, використавши поняття і терміни: *класицизм, класицистичне регулярне планування, класицистичні палацово-паркові комплекси, пейзажний жанр, офорт*.

2. Складіть синхронізовану таблицю створення найвизначніших пам'яток архітектури, образотворчого мистецтва на українських теренах під владою Австрійської та Російської імперій.

3. Наведіть прізвища найвидатніших архітекторів, скульпторів і художників доби та їхні найвідоміші твори. Чий творчості був притаманний яскравий український національний характер? У чому це виявлялося? Чому попри пришвидшення соціально-економічного розвитку українських земель у першій половині XIX ст. таких митців, українців за походженням, було небагато?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/lrVnTSxf> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Щоб перевірити, як засвоїли матеріал теми, виконайте завдання, перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/rr4uU7h6>.

Проект «Історія, яка захоплює: це варто побачити»

Упродовж семестру на кожному уроці ви переглядали відеосюжети, які розширювали можливості для аналізу й оцінки важливих історичних фактів, спонукали до роздумів та дискусій, справляли враження несподіваним ракурсом обговорюваних під час занять тем. Напевно, ви помітили, що запропоновані для перегляду й обговорення відеоматеріали напрочуд різноманітні за формою: це і фрагменти розмов з дослідниками, уривки з документальних фільмів, інтерв'ю, репортажі, відеосюжети з новинних телевізійних програм, підготовлені професійними медійниками. Проте в сучасному цифровому світі знімання й оприлюднення відео у форматі повідомлення доступне будь-кому, адже сьогодні це засіб комунікації, який використовують для інформування, самопрезентації, переконання або розваги в мережевому спілкуванні. Такі відеоповідомлення поєднують зображення, мовлення, музику, шумові ефекти, текстові вставки (титри, субтитри, хештеги). Їх поширюють через платформи «Ютуб», «Тикток», «Інстаграм», «Фейсбук» тощо. Вони орієнтовані на швидке сприйняття й алгоритмічне просування контенту, передбачають реакції аудиторії (коментарі, вподобайки, поширення, ремікси), що впливають на подальше функціонування відео. Як проектне завдання створіть відео за матеріалами уроків, призначене для поширення в соціальних мережах.

Передусім оберіть тему для короткого пізнавального відео. Це може бути історичний факт, що зацікавив вас на уроках і спонукав до пошуку додаткової інформації; подія, що істотно вплинула на розвиток історичного процесу; постать, доля і покликання якої справили на вас особливе враження. З'ясуйте, як і з ким зніматимете відео (за групової роботи чітко розподіліть завдання для кожного з учасників проекту). Обміркуйте формат відео та його сюжет, напишіть короткий сценарій, визначтеся з локацією та візуальними образами. Перевірте інформацію, якою вирішили поділитися (за потреби порадьтеся з учителем, батьками, іншими дорослими).

У загальному колі оберіть платформу, де поширюватимете відео, та домовтеся про дату його оприлюднення, сплануйте час для обговорення.

Для підведення підсумків проектного завдання напишіть короткий звіт, у якому поділіться враженнями про те, що було для вас найцікавішим під час роботи, що довідалися нового, про що замислилися, який новий досвід здобули. Дотримуйтеся такої структури звіту.

1. Якій темі присвятили відео і чому обрали саме її?
2. Підготуйте стислий опис свого відео, зазначивши в ньому основні проблеми, які розглянули, провідну ідею, а також коротко схарактеризуйте, у чому пізнавальна цінність запропонованого матеріалу.
3. Схарактеризуйте основні джерела інформації, на які спиралися.
4. Поясніть, як робота над відео посприяла засвоєнню програмного матеріалу та розширила ваші уявлення про історичну проблему, з якою працювали.

Обговоріть у загальному колі презентовані матеріали, поділіться враженнями про найцікавіші відео.

Розділ 4

Українські землі у складі Російської імперії у другій половині XIX ст.

§ 16. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. Ліквідація кріпацтва та реформи 60–70-х рр. XIX ст.

Прочитайте вірш Т. Шевченка, створений 1858 р., і дайте відповіді на запитання. 1. Що в тексті вказує на соціально зумовлений характер поезії? 2. Що знаєте про життя та творчість Т. Шевченка після заслання? Чи послабшав у його творчості громадянський пафос? (Відповідь підтвердіть словами з вірша). 3. Поділіться припущеннями, із чим пов'язані тривожні передчуття поета. 4. До чого закликає Т. Шевченко? Кого і за що критикує? 5. Чому, попри антикріпосницькі настрої, що визначали напрям громадської думки в першій половині XIX ст., кріпацтво не було скасоване і на час написання твору? Що, на вашу думку, могло підштовхнути імперську владу до ліквідації кріпацтва?

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить.
Болить, і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі –
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,

Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру –
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі, небога,
До суду божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати мурувать,
Любить царя свого п'яного
Та візантіїство прославлять.
Та й більше, бачиться, нічого.

1. Як Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. підштовхнула до селянської реформи в Російській імперії?

У 1853 р. розпочалася війна Росії з Османською імперією. У *Східній (Кримській) війні 1853–1856 рр.* проти Росії виступили союзники Туреччини – Англія, Франція і Сардинське королівство. Хоча воєнні дії велися на Балтійському та Білому морях, у Тихому океані, на Кавказі, однак основним театром війни став Кримський півострів.

У листопаді 1853 р. російська ескадра знищила турецький флот, що стояв у Синопі. Стривожені поразкою турків, союзники висадили десант під Євпаторією і почали просуватися на Севастополь. Російська армія програла генеральну битву на річці Альма і відступила до Бахчисарая. Відтоді основні події розгорталися під Севастополем, який союзники тримали в облозі майже рік. Спроба російської армії прорвати блокаду Севастополя ззовні (битва на Чорній річці) провали-

лася, а після взяття союзниками Малахового кургану доля Севастополя, а разом і всієї війни, була вирішена. Російській імперії довелося підписати *Паризький мирний договір* 1856 р., за яким вона втратила острови в дельті Дунаю та частину Південної Бессарабії. Було перекреслено й завоюницькі плани, що підштовхнули російську владу до розв'язання Східної війни, – захоплення проток Босфор і Дарданелли та перетворення Чорного моря на закритий, контрольований внутрішній басейн Російської імперії.

▲ Роздвоєна ворона у Криму. «Їй добряче дісталось! Слідуймо за нею!»
Карикатура з лондонського журналу «Punch». 29 вересня 1855 р.

Поразка у Кримській війні спричинила зростання невдоволення діями уряду. Оскільки основну причину невдач убачали у військово-технічній і соціально-економічній відсталості Російської імперії, постало питання внутрішніх змін.

Кримська війна вкрай негативно позначилася на становищі України, бо саме на українців ліг основний тягар воєнних дій. Особовий склад Чорноморського флоту Російської імперії, за винятком вищого командування та офіцерського складу, був сформований здебільшого з українців. Під час оборони Севастополя в сухопутних військах російської армії загинуло понад 25 тис. українців. Переважно в Україні збирали запаси продовольства й фуражу. На мешканців Півдня України було покладено обов'язок лікувати хворих та поранених під час бойових дій. На селян ліг тягар військових перевезень із центральних районів країни до Криму.

Невдоволення населення тягарем війни спричинило масовий антикріпосницький рух. Приводом став маніфест про створення державного ополчення. Найбільшого розмаху рух набув на Київщині, отримавши назву *Київська козаччина*. У селах поширювалися чутки, що всі, хто запишеться до ополчення, стануть козаками і будуть звільнені від кріпацтва, одержать землі й майно, стануть вільними хліборобами. Почавшись у лютому 1855 р. у Васильківському повіті, у березні – квітні

цей рух охопив 8 із 12 повітів Київської губернії (понад 500 сіл). Для придушення «козаччини» в Київську губернію уряд спрямував регулярні війська та поліцію.

Не встигло забутися повстання на Київщині, як спалахнуло нове – *Похід у Таврію по волю*. Навесні 1856 р. серед селян пішов погolos, що уряд закликає переселятися до Криму та що кріпакам-переселенцям буде надано землю і волю. Селяни знімалися цілими селами, із жінками й дітьми. Найбільших масштабів рух набув у Катеринославській і Херсонській губерніях.

Початок селянській реформі поклав маніфест Олександра II від 19 лютого 1861 р., який передбачав два основні заходи: по-перше, скасування особистої залежності селян від поміщиків та надання їм громадянських прав і свобод і, по-друге, наділення селян землею.

Надніпрянська Україна у другій половині XIX ст.

- Територія Російської імперії
- Українські міста з населенням понад 50 тис. мешканців (на 1860 р.)
- Район активних бойових дій під час Кримської війни 1853–1856 рр.
- Межа території, втраченої Російською імперією внаслідок Паризького миру 1856 р. (повернуто 1878 р.)
- Райони, охоплені польським повстанням 1863–1864 рр.

Райони промислового видобутку корисних копалин:

- кам'яного вугілля
- залізних руд
- марганцевих руд
- Порти, через які відбувався експорт зерна
- Залізнична мережа Російської імперії наприкінці століття
- Район розміщення підприємств «Цукрового синдикату» (1887)
- Кордони держав у 1878 р.
- Сучасні кордони України

За реформою 1861 р. поміщицькі селяни отримали особисту свободу (поміщики, зокрема, втратили право купувати, продавати, дарувати селян; селяни могли брати шлюб без дозволу поміщиків). Селяни отримали також право самостійно укладати договори і торговельні угоди, купувати, орендувати, дарувати, продавати землю, інше нерухоме та рухоме майно, вільно ним розпоряджатися й одержувати його у спадок. Вони могли вступати на службу або в навчальні заклади, переходити в інші верстви суспільства (містян, купців тощо). Такі зміни створювали для селян можливість займатися торгівлею та підприємницькою діяльністю. Крім того, селян не можна було покарати інакше, як за вироком суду чи за законним розпорядженням урядової та громадської влади.

Водночас юридично вільне селянство не отримало громадянської рівності з іншими верствами суспільства, оскільки для нього зберігалася низка обмежень: селяни мусили платити подушний податок, відбувати рекрутську повинність, їх могли карати різками. Не було ліквідовано селянську громаду з її круговою порукою, з обмеженням виїзду за територію волості та правом «опікунства» поміщика над нею. Власниками всіх земель юридично лишалися поміщики.

Усвідомлення того факту, що звільнення від кріпосної залежності відбувалося в інтересах поміщиків, підбурювало селян до стихійного опору реформі. У багатьох місцях вони не виконували відробітків, не платили податків, викупного тощо. Нерідко вдавалися до вирубування лісів, нищення посівів, підпалів поміщицьких садиб тощо.

Основні засади реформи 1861 р. поширилися й на інші категорії селян, зокрема державних. 1866–1867 рр. вийшли укази, відповідно до яких за державними селянами зберігалися їхні земельні угіддя. Вони могли викуповувати їх одразу або «вносити в казну визначений законом щорічний платіж під назвою державного оброчного податку». Утім, викупні платежі для державних селян були меншими, ніж для решти. Вони отримали майже вдвічі більші, ніж поміщицькі селяни, земельні наділи.

Тож унаслідок реформи 1861 р. відбувався процес розшарування селянства. Щоб поліпшити своє життя, селяни-бідняки наймалися до селян-багатіїв або до поміщицьких маєтків. Частина селян залишала рідні оселі й наймалася тимчасово або назавжди на фабрики чи заводи, що стало початком формування ринку вільнонайманої робочої сили. Реформа сприяла поширенню на селі ринкових і товарно-грошових відносин, створенню певних умов для підприємництва.

Як Кримська (Східна) війна позначилася на становищі України? Чим були спричинені та як завершилися масові селянські рухи перед реформами 60-х рр. XIX ст.? У чому суть селянської реформи 1861 р.?

Прочитайте уривок з історичної праці. Що імперська влада Росії використала як привід для початку Східної (Кримської) війни? Про що свідчить той факт, що ним стало релігійне питання? Поділіться думками про те, навіщо російському імператорові було потрібне право «покровителя всіх православних» і чому завойовницький похід російських військ розпочався без оголошення війни. Про які причини Східної (Кримської) війни свідчить окупація Росією Молдови та Валахії?

” Як привід до розв’язання війни проти Туреччини було використано конфлікт навколо святих місць у Палестині... Суть конфлікту полягала в тому, що тодішній господар на палестинській землі – уряд турецького султана – під тиском уряду французького імператора спеціальним рішенням передав ключі від Віфлеємського храму в Єрусалимі у виняткове розпорядження католицького духовництва. Звичайно, православні священники, які також тут здавна правили Божу службу, обурилися цим рішенням, а уряд Російської імперії розцінив його як виключно провокаційне. Російський цар висунув вимогу не тільки відновити права православного духовництва в Єрусалимі, а й негайно укласти угоду, за якою він би став покровителем усіх православних в Османській імперії.

Султан не погодився. І тоді російські дипломати заявили про розрив відносин між двома країнами. Без оголошення війни російські війська вирушили в черговий закордонний похід і в червні 1853 р. окупували васально залежні від султана дунайські князівства – Молдову та Валахію (*Сарбей В. «Національне відродження України»*).

i Прочитайте замітку. Що довідалися про особливості наділення селян землею? Чому селяни часто були невдоволені реформою та вдавалися до стихійних протестів проти неї? Доведіть, що селянська реформа здійснювалася в інтересах землевласників і не забезпечила селянам у повній мірі громадянських свобод та не захищала їхні майнові права.

” За реформою 1861 р. поміщики були зобов’язані надавати в постійне користування селянам наділи та угіддя – присадибні ділянки, польові наділи тощо. Викуп земельного (польового) наділу здійснювався тільки з дозволу поміщика. Селянин не мав права відмовлятися від нього протягом 9 років. До укладення викупних угод, за якими держава виплачувала поміщикам 80 % вартості землі, а селяни мали повернути державі цю суму з відсотками протягом 49 років, селяни залишалися тимчасово зобов’язаними – підкорялися владі поміщика і продовжували виконувати на його користь повинності. Цей стан тривав від 2 до 9 років, а в деяких маєтках – і понад 20 років. Селяни, які оформили угоду про викуп своїх наділів, ставали власниками й уже не мусили відбувати панщини чи платити оброк.

Присадибну ділянку селянин міг викупити будь-коли. За садибу селяни мали щороку платити оброк (грошову плату). За користування польовим наділом потрібно було платити грішми або відробляти панщину в маєтку поміщика.

Реформа позбавила селян частини польових наділів і угідь, якими вони користувалися раніше. Щоб закріпити за собою найродючіші землі, поміщики замінювали кращі селянські наділи гіршими, зносили селянські хати, господарські будівлі, ускладнювали селянам доступ до пасовиськ, сіножатей, водопоїв або взагалі позбавляли цих сільськогосподарських угідь. Збереглося чимало селянських скарг, які свідчать про реальні практики впровадження реформи. «Колишню нашу землю, – ідеться в одному з документів, – віддали в оренду, навколо нашого житла все обкопано і засіяно. Хати наші,

які от-от упадуть, забороняють ремонтувати, водопою не дають, прогону і пасовиська тим більше. Наказують переходити в місце, непридатне для поселення, і загрожують за невиконання цих вимог викликати солдатів за наш рахунок».

2. Що передбачали інші реформи 60–70-х рр. XIX ст.?

Після селянської було здійснено й інші реформи, що стосувалися різних сфер суспільного життя Російської імперії.

Реформа	Зміст реформи
Земська реформа, 1864 р.	На Лівобережжі та Півдні України запроваджено земське самоврядування: створювали земські установи – губернські й повітові земські збори та їхні управи. Повітові земські зібрання склалися з членів, яких називали гласними. Їх обирали на три роки. У виборах до земств брало участь усе населення, що мало земельну власність, але виборців поділили на три категорії: поміщиків, містян і селян. Перевагу мали поміщики. Земства опікувалися місцевими господарськими та соціальними питаннями – утриманням шкіл, лікарень, пошти, ветеринарних і санітарних служб. Через побоювання поширення антиурядових настроїв під впливом польських поміщиків на Правобережжі реформу провели лише 1911 р.
Судова реформа, 1864 р.	Запроваджено позастановий, відкритий, незалежний від чиновників суд. Судді обіймали посаду пожиттєво. Відтоді судочинство відбувалося за участю двох сторін – обвинувачення та захисту. Правову консультацію і захист забезпечували присяжні повірені (адвокати). Провину підсудного визначали присяжні засідателі, обрані з представників громадськості. Передбачено кілька судових інстанцій: мировий суд, окружний суд, судову палату.
Військова реформа, 1874 р.	Замість рекрутських наборів запроваджено загальну військову повинність, тривалість служби обмежено 6 роками в армії та 7 роками на флоті. Від служби звільняли осіб з вищою освітою, духовництво, купецтво, представників неслов'янських етнічних груп (так званих іногородців). В армії скасовували тілесні покарання. Для швидкого розгортання військ під час воєнних дій почали створювати військові округи. Країну було поділено на 15 таких округів, з яких 3 були утворені в Україні (Київський, Одеський і Харківський). Реформа передбачала відкриття низки військових та юнкерських училищ. Почалося переозброєння і переобмундирування армії.
Освітня реформа, 1864 р.	Передбачала формування єдиної системи початкової освіти. Середня освіта поділялася на класичну (чоловічі й жіночі гімназії) та реальну (училища, що готували до вступу до технічних навчальних закладів). За реформою відновлено самостійність університетів у навчальних справах, передбачено створення ради професорів.
Реформа міського самоврядування, 1870 р.	У містах створили міські думи, членів яких обирали всі платники податків міста за безстановим принципом. Міські думи та їхні виконавчі органи – міські управи – опікувалися питаннями благоустрою, торгівлі, промисловості, охорони здоров'я.

Фінансова реформа, 60-ті рр. XIX ст.	Створено Державний банк, утілено принцип гласності державного бюджету. Державний банк (в Україні діяли його контори), окрім випуску цінних паперів, приймав внески на збереження, здійснював різноманітні комерційні операції: видавав позики землевласникам, промисловцям і купцям, кредитував «під товар».
Реформа цензури, 1865 р.	Передбачала переведення цензурних установ з підпорядкування міністерству народної освіти до міністерства внутрішніх справ. Попередній цензурі підлягала лише друкована продукція для масового читача, а періодичні видання звільнено від неї за умови грошової застави від 2,5 до 5 тис. рублів.

Що передбачали реформи адміністративного управління, а також освітня та військова реформи, здійснені в 60–70-х рр. XIX ст.? Чому судову реформу вважають найбільш демократичною з усіх проведених владою?

Київська міська дума.
1911 р.

Прочитайте уривок із художнього твору, один з авторів якого, Панас Рудченко (літературний псевдонім – Панас Мирний), усе життя пропрацював чиновником у Полтавській казенній палаті, тож із власного досвіду знав, як утілювалися реформи. На підставі тексту з'ясуйте, як влада прагнула впливати на вибори до земств. Поділіться припущеннями, навіщо.

Уранці на майдані, коло козачої волості, зібрались у купу козака й кріпацька громади. Дмитренко [становий пристав] приїхав на Чіпчиних конях, прочитав указ, розказав – кого вибирати: заборонював «сіре мужиччя» в гласні «перти», радив – панів, котрі «усе знають і усе, що треба, зроблять»; похвалявся навіть, що як повибирають «мужву», то щоб начувалися... Громада слухала мовчки. Становий ще раз обернувся, ще раз раїв обирати панів... сів на обивательські коні, покотив з Пісок. А зустрівши гласних перед виборами, говорив їм: «Слухайте... дивіться на мене... Як крутну правого вуса, клади направо білет, а крутну лівого – наліво... Глядіть мені! (Мирний Панас. «Хіба ревуть воли, як ясла повні?»)

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/YttH6mTr> або кодом, перегляньте фрагмент документального фільму про Східну (Кримську) війну. Які нові деталі про перебіг цієї історичної події довідалися? У короткому повідомленні прокоментуйте історичний факт, що справив на вас найбільше враження.

Для кожної з реформ, про які довідалися на уроці, укладіть перелік позитивних та негативних наслідків. Спрогнозуйте, як ці наслідки позначилися на подальшому суспільно-економічному розвитку імперії загалом та українських земель зокрема.

1. Укладіть перелік найважливіших понять із теми уроку та витлумачте їх.
2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) «Київська козаччина»; б) початок Кримської війни; в) оприлюднення маніфесту імператора Олександра II про скасування кріпацтва.
3. Якими були причини та наслідки селянської реформи 1861 р.?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/XrVnlnja> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 17. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії у другій половині XIX ст.

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Пригадайте, що таке промисловий переворот. Які ознаки промислового перевороту підтверджують факти, наведені у джерелі? Чи відповідають ці факти поняттю «модернізація»? 2. На підставі даних із джерела зробіть висновки про темпи і масштаби модернізації на українських землях під владою Російської імперії. Як ці процеси позначилися на сільському господарстві?

Сільськогосподарські машини системи німця-колоніста Леппа мають тепер найбільше поширення в Новоросії... У теперішній час існує понад 20 чавуноливарних заводів, [які] цілий рік виробляють леппівські жатки. Взагалі вони випускають на рік не менше десяти тисяч машин, і величезна пропозиція ця не завжди спроможна задовольнити ще більший попит. У Таврійській губернії тепер 40 000 цих машин. За допомогою машини селянин зі своєю сім'єю легко збирає сорок-п'ятдесят, а то й сто десятин посіву, між тим як раніше йому довелося б майже всю цю роботу виконувати руками поденників (Шаховський М. «Сільськогосподарські відхожі промисли»).

1. Які зміни відбувалися в сільському господарстві та промисловому виробництві в умовах промислового перевороту?

Реформа 1861 р., хоч якою неглибокою та непослідовною вона була, сприяла утвердженню в сільському господарстві ринкових, товарно-грошових відносин. Розпочався цей процес у землеробстві, адже зерно було товаром, що мав великий попит на внутрішньому і зовнішньому ринках. Прикметно, що в пореформену добу Росія істотно збільшила експорт хліба. Про темпи розвитку землеробства свідчить

такий факт: на початку XX ст. на Наддніпрянщині збирали 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці та 10 % кукурудзи. Із появою мережі залізниць Степова Україна стала регіоном, що спеціалізувався на торговельному вирощенні зерна.

▲ Урожай в Україні. Художник В. Орловський. 1880 р.

У другій половині XIX ст. спеціалізація регіонів України з вирощування певних видів сільськогосподарської продукції поглибилася. Приміром, Правобережжя стало осередком цукробурякового виробництва. На Лівобережній Україні швидкими темпами розвивалося тютюнництво. Протягом пореформеного періоду майже вдвічі зросли площі під картоплю. Ця культура стала основним харчовим продуктом. Картоплю використовували також як корм у селянському тваринництві. Поступово зростали посіви бобових, олійних та інших рослин. Інтенсивно розвивалися товарне городництво й садівництво. Важливою галуззю було тваринництво.

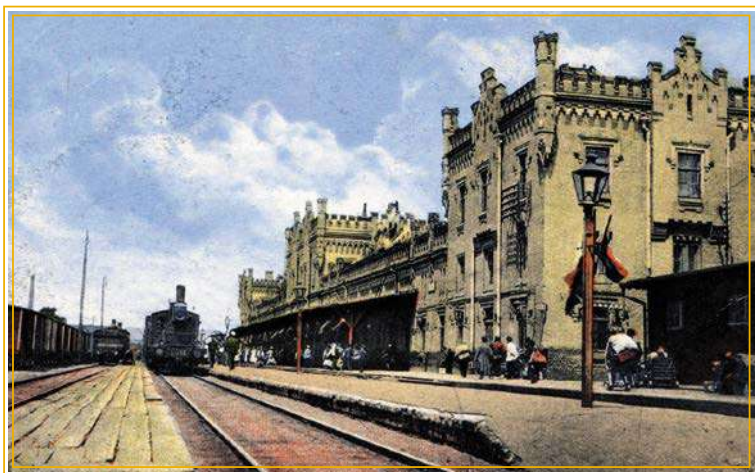
Прикметна риса тогочасного сільського господарства – більш активне, ніж раніше, застосування спеціальних машин і знарядь, хоча загальний рівень механізації ще був невисоким. За її темпами вели перед південні губернії України. У тамтешніх поміщицьких маєтках почали використовувати спершу кінні, а в деяких великих господарствах – і парові молотарки. На Правобережжі на цукрових плантаціях застосовували сівалки, жатки, багатолемішні плуги, кінні граблі, коренерізки. Наприкінці 70-х рр. XIX ст. у сільському господарстві України налічувалося близько 700 парових двигунів, кілька тисяч молотарок, жаток, віялок, соломорізок та інших удосконалених землеробських знарядь.

У багатьох місцевостях почали застосовувати сівозміни з посівами кормових культур, природні та штучні добрива. Прикладом раціонального ведення землеробства слугувала економія графа Бобринського в м. Смілі. У 90-х рр. XIX ст. тут було заведено 16-пільну систему обробітку землі, штучне угноєння, застосовували спеціальні плуги, зокрема плуг глибокої оранки, кінні та парові плуги, культиватори, розпушувачі, котки – понад 2,5 тис. різних знарядь і машин. У господарстві працювало понад тисячу найманих робітників.

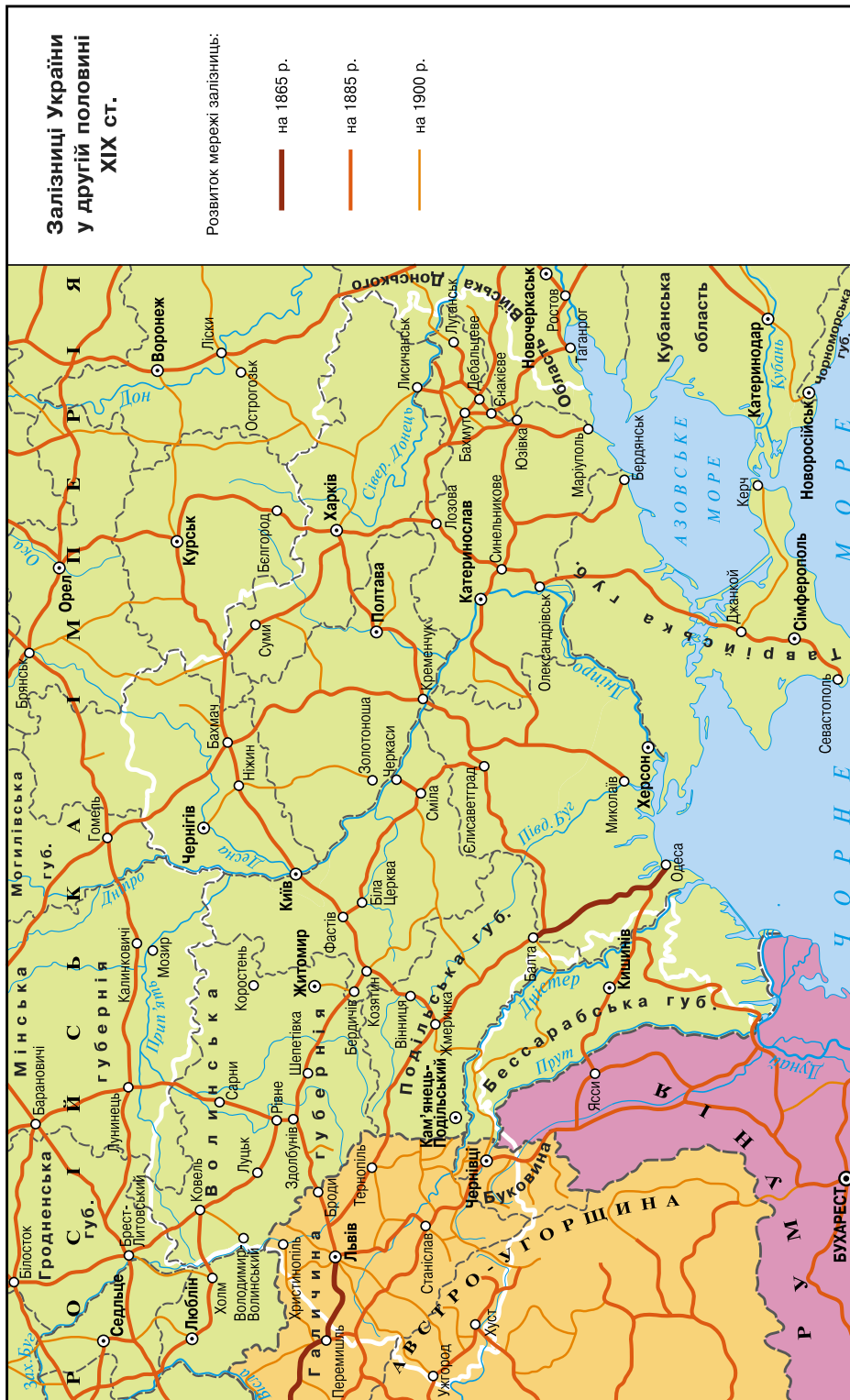

▲ Кінна молотарка в селі Білики на Полтавщині.
Початок XX ст.

З другої половини 60-х рр. XIX ст. в Україні набуває обертів промислове виробництво, у зв'язку з чим прискорився розвиток транспорту. У 60–80-ті рр. активно будували залізниці, розвивалося річкове та морське пароплавство. Перша ділянка залізниці, споруджена на українських землях у складі Російської імперії, з'єднала міста *Одесу* і *Балту* (Подільська губернія). Її було збудовано державним коштом упродовж трьох років (1862–1865). У 1871 р. завершено будівництво залізничного сполучення між Києвом і Одесою. На початку 90-х рр. в Україні діяло вже дев'ять залізничних (державних і приватних) магістралей. Вони з'єднали Київ, Харків, Одесу, Вінницю, Катеринослав (нині Дніпро), Олександрівськ (нині Запоріжжя), Миколаїв, Кременчук та промислові райони Донбасу і Криворіжжя, Україну і різні регіони Росії.

▲ Київський вокзал. Кінець XIX – початок XX ст.

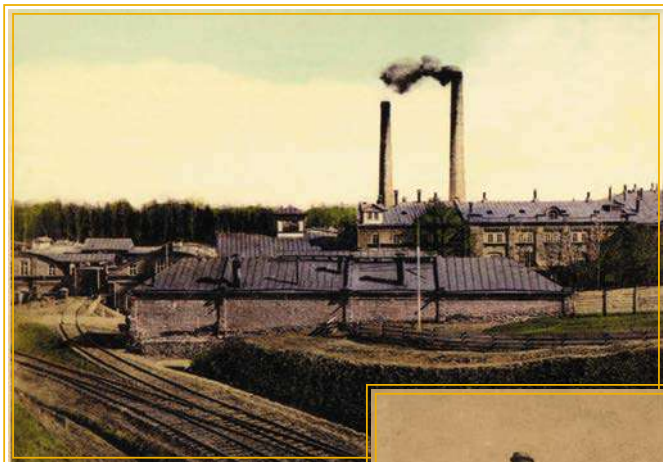

Від середини 60-х рр. XIX ст. швидкими темпами зростала фабрично-заводська промисловість, витісняючи дрібнотоварне і мануфактурне виробництво.

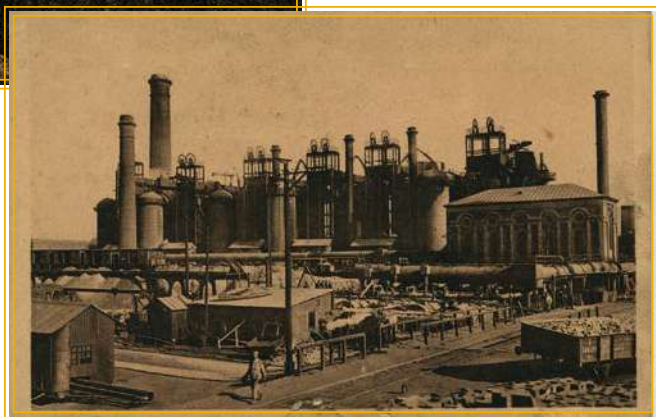
Першими у вир промислового перевороту потрапили горілчана та цукроварна галузі промисловості, переобладнання у яких завершилося до 70-х рр. XIX ст. У 1861 р. в Україні налічувалося 229 цукрових заводів: їхня частка в загальноросійському виробництві цукру сягала 80 %. Більшість цукрових заводів були розташовані на Правобережжі й Лівобережжі України.

Промисловий переворот зумовив масове застосування машин і в інших галузях виробництва. За 25 років (упродовж 1876–1900 рр.) виробництво сільськогосподарських машин в Україні зросло у 12 разів. У 1890 р. налічувалося 70 заводів сільськогосподарського машинобудування. У м. Бердянську Таврійської губернії в 1884 р. почав працювати завод Джона Грієвза – найбільший у галузі завод у Європі. Про обсяги його виробництва свідчить, приміром, такий факт: у 1895 р. завод випустив 4464 жатки.

Друге місце за темпами розвитку належало транспортному машинобудуванню. Паротяги виготовляли в Харкові й Луганську. Харківський паротягобудівний завод, наприклад, від року заснування – 1895-го до червня 1912 р. виготовив 1846 паротягів, Луганський від 1900 р. до 1911 р. – близько 1,5 тис. У 1915 р. з конвеєрів цих двох заводів зійшло 40 % усіх паротягів, виготовлених в імперії.

Павлівський цукровий завод у Сумах, заснований Іваном Харитоненком у 1869 р. (названий на честь сина)

Доменні печі Юзівського металургійного заводу. Кінець XIX – початок XX ст.

Потужними підприємствами машинобудівної промисловості того часу були завод «Арсенал» у Києві, завод Бобринських у Смілі, завод Російського товариства пароплавства й торгівлі в Одесі. На верфях Херсона і Миколаєва почали спускати на воду морські й річкові судна.

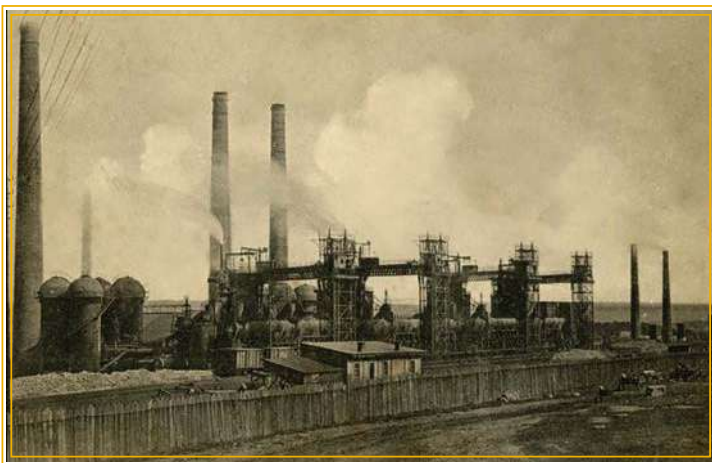
Зміни, пов'язані з промисловим переворотом, позначилися на структурі промисловості. У 60-х – на початку 80-х рр. XIX ст. на перше місце виходять нові галузі: вугледобувна, металургійна, а також залізорудна і машинобудівна.

Від 1861 р. до 1900 р. видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більше ніж у 115 разів і становив майже 69 % видобутку в усій Російській імперії.

Від 70-х рр. у вугледобувну промисловість Донбасу, як згодом і в інші галузі, почав активно проникати іноземний капітал. Наприклад, розбудова Юзівського й Курахівського рудників була пов'язана з ім'ям британського підприємця Джона Юза. У 1869 р. він став одним із засновників Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництва. Того самого року розпочалося будівництво металургійного заводу, який сприяв перетворенню невеликого індустріального селища Юзівка на місто (нині – Донецьк). У вересні 1873 р. Юзівський завод почав працювати за повним металургійним циклом (виплавлення чавуну – виробництво заліза – прокатка), а в 1897 р. уже посідав перше місце з виробництва чавуну в Російській імперії. Завод належав також до найбільших виробників сталі.

Активний розвиток металургії пов'язують із початком промислового розроблення залізних руд Криворізького басейну. Там з'явилися металургійні заводи, на яких виготовляли чавун, сталь, залізо, рейки і труби. На початок 1900 р. в Донбасі і Кривому Розі було вже 17 великих чавуноливарних заводів. Наприкінці XIX ст. Криворізький залізорудний басейн посідав перше місце в Російській імперії за кількістю видобутої руди.

З інших корисних копалин важливе значення мала марганцева руда, основні родовища якої розташовувалися в районі Нікополя.

▲ Дружківський металургійний завод. Початок XX ст.

Отже, здійснювана імперським урядом економічна політика зумовила формування промислової спеціалізації окремих регіонів в Україні. Унаслідок цієї політики виникли такі промислові центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий і Південно-Західний цукровий райони. Україна перетворилася на основну вугільно-металургійну базу Російської імперії. У другій половині 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. в Україні було збудовано чотири великі металургійні заводи: Олександрійський (Брянський) завод у Катеринославі, Кам'янську, Дружківці та Кривому Розі. У 1895 р. на півдні і південному сході України було виготовлено 28,6 % загального виробництва заліза і сталі у країні.

Що визначало розвиток сільського господарства на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX ст.? У чому виявлялася модернізація промисловості? Які чинники сприяли перетворенню Південної та Південно-Східної України на основну вугільно-металургійну базу Російської імперії?

Прочитайте уривок із джерела. Чому промисловий переворот зумовив розбудову міст і зростання чисельності міського населення? (Поясніть, спираючись на наведені в джерелі факти з розбудови Юзівки.)

У 1875 р. чиновник міністерства землеробства і державного майна В. Іславін, який побував з інспекцією в Південно-Східній Україні, писав: «Для степу безцінним є ще й те, що там, де чотири роки тому ріс один тільки лише бур'ян, з'явилося двотисячне поселення, яке виглядає вже як містечко, з базаром щонеділі, з суровськими, бакалійними та іншими крамницями, де товари продають за такою, не вищою за харківські ціни; з англійським готелем, французьким буфетом, німецькою пивною та обов'язковим російським кабаком; з лікарнею на 12 ліжок (і 24 у разі потреби), аптекою, лікарем, фельдшером і всіма належними інструментами й запасами. Якщо додати до цього, що для дотримання порядку постійно перебуває в Юзівці офіцер поліції з командою з трьох рядових і що з робітників при заводі організовано санітарний комітет, кожний член якого зобов'язаний перевіряти на своїй ділянці хліб та іншу їжу, то не можна не визнати, що в Юзівці життя і справа йдуть рука в руку і що там зібрано всі елементи для подальшого розвитку та успіху (Донік О. «З історії індустріального освоєння Донбасу»).

2. Як в умовах промислового перевороту змінювався соціальний склад населення України?

Промисловий переворот сприяв економічному зростанню міст. Саме в містах концентрувалися підприємства фабрично-заводського типу, де використовували машинну техніку та вільнонайману працю. Кількість таких підприємств невпинно зростала, що пришвидшило темпи урбанізації.

Урбанізація – процес зростання ролі міст, який супроводжується збільшенням чисельності міського населення, розвитком міської інфраструктури та поширенням міського способу життя.

Перетворення, що відбувалися в суспільному та господарському житті другої половини XIX ст., зумовили зміни в соціальній структурі населення України. З року в рік зростала частка буржуазії, робітників, інтелігенції, хоч численними лишалися групи поміщиків, селян і ремісників.

Особливо швидко зростала чисельність вільнонайманих промислових робітників – *пролетаріату*. Не володіючи засобами виробництва, пролетарі могли існувати тільки за рахунок продажу своєї робочої сили. Основним джерелом поповнення українського пролетаріату було селянство. Хоч робітництво України за національною ознакою характеризувалося надзвичайною строкатістю (на промислових підприємствах працювали українці, росіяни, поляки, татари, представники інших національностей), проте у провідних галузях промисловості, а також на великих підприємствах більшість становили робітники з росіян. Опинившись у російськомовному середовищі, колишні українські селяни швидко денаціоналізувалися.

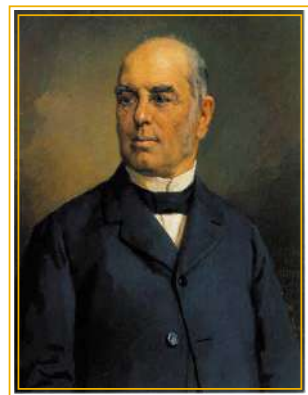
В умовах модернізації суспільства зростали престиж розумової праці й частка людей, яких називали *інтелігенцією*. Частина селянської молоді обирала роботу вчителя, ветеринара, агронома, інженера, бухгалтера тощо. Тож українська інтелігенція як соціальна група формувалася здебільшого із селянства.

Інтелігенція – соціальна група, що складається з осіб, які професійно займаються творчою розумовою працею і для яких вона є джерелом існування (діячі науки і мистецтва, інженери, учителі, лікарі).

Розвиток промисловості України сприяв формуванню української буржуазії, проте частка її була дуже незначна. Оскільки великі заводи та фабрики належали іноземним власникам, нова еліта була представлена здебільшого іноземцями. Істотну частку у складі цієї соціальної групи становили також росіяни і євреї. Серед найвідоміших підприємців-українців – родини Симиренків, Терещенків, Харитоненків, які успавилися як меценати та благодійники.

Та хоч якими істотними були зміни в соціальній структурі населення України, найчисленнішою верствою у другій половині XIX ст. лишалося селянство. Щоправда, становище селян значно змінилося в пореформену добу. В умовах розвитку ринкових відносин вони поступово втрачали наділи, отримані після реформи 1861 р. Не маючи змоги самостійно вести господарство, селяни змушені були продавати свою землю або здавати її в оренду більш заможним господарям. Частка малоземельних і безземельних селян зростала. Безробіття штовхало селян на пошуки кращої долі в чужих краях.

Унаслідок кількісного зростання пролетаріату в 70-ті рр. XIX ст. зародився робітничий

▲ Іван Харитоненко.
Художник М. Неврев.
1892 р.

рух, що виявлявся в боротьбі пролетарів за свої права. У 1875 р. в Одесі створено першу нелегальну робітничу політичну організацію в Україні – *Південноросійський союз робітників*. Союз поширював літературу, листівки, у яких йшлося про тяжке життя робітництва, революційні акції пролетарів у Західній Європі; брав участь в організації страйків, під час яких вимагали поліпшення економічного становища. Щоправда, уже наприкінці року організацію викрила поліція. Через два роки відбувся перший політичний процес у справі робітників: 15 осіб було засуджено, найжорстокіше покарано керівника організації Євгена Заславського – засуджено до 10 років каторги.

▲ На заробітки. Художник М. Кузнецов. 1882 р.

Від 80–90-х рр. XIX ст. робітничий рух став масовим. Його осередки були сприятливим середовищем для поширення соціалістичних ідей, насамперед ідей марксизму. Тих прибічників марксизму, які прагнули досягати своїх цілей демократичними реформами, називали *соціал-демократами*. Від кінця 80-х – упродовж першої половини 90-х рр. XIX ст. соціал-демократичні гуртки, групи, союзи виникли в Києві, Катеринославі, Одесі, Харкові, Херсоні, Полтаві та інших містах. Після створення в 1895 р. в Петербурзі *Союзу боротьби за визволення робітничого класу* в Україні також розпочався процес об'єднання соціал-демократичних гуртків. Незабаром соціал-демократичні організації Росії об'єдналися в єдину партію – *Російську соціал-демократичну робітничу партію*. Перший, установчий, з'їзд організації відбувся 1898 р. в Мінську. Серед дев'яти його делегатів четверо представляли соціал-демократів України.

Соціалізм – учення, у якому ідеалом проголошується реалізація принципів соціальної справедливості, свободи та рівності; суспільний лад, що втілює ці принципи.

Марксизм – «науковий соціалізм» (основоположники Карл Маркс і Фрідріх Енгельс) – учення про побудову нового суспільства соціальної справедливості та рівності революційним шляхом, через знищення пролетаріатом приватної власності.

Які зміни в умовах промислового перевороту відбулися у структурі населення України? Чому нечисленною була група української буржуазії? Як змінилося життя українських селян? Якими були причини денационалізації робітництва в Україні? У яких регіонах України найшвидшими темпами формувався пролетаріат? Чому? Які міста були найбільшими пролетарськими осередками? Чому центром робітничих виступів і страйків став Південь України?

Подискутуйте з приводу картини. 1. Представників яких соціальних груп зображено? За якими деталями це визначили? 2. Яку ідею, на вашу думку, прагнув утілити художник? На підставі чого дійшли такого висновку? 3. Як сюжет картини пов'язаний зі змінами в соціальній структурі населення України другої половини XIX ст.?

Прочитайте уривок із джерела та виконайте завдання. 1. Виберіть деталі, які характеризують умови праці робітників в останні десятиліття XIX ст. 2. На підставі джерела визначте вимоги, які висували робітники, аби поліпшити своє становище. 3. Зробіть висновок про причини активізації робітничого руху на межі століть. 4. Складіть розповідь про одну з описаних подій з позицій робітника та власника (робітник – робітникові, підприємець – підприємцеві).

▲ Зустріч із земляком.
Художник М. Пимоненко.
1908 р.

Після нового року в нас відбулося немало подій, які свідчать, що київські робітники стають до рішучої боротьби зі своїми гнобителями-хазяями. Не минає і тижня, щоб робітники то на одному заводі, то на другому не виступали на захист своїх прав і не вимагали поступок від капіталістів...

Кравці, які працюють у Людмера, Ходорковського, Жирдера і Глозмана, вмовилися працювати на 3 години на добу менше... Недавно скорочення робочого дня зажадали робітники в столярній майстерні Кімаєра. Управляючий після півгодинної розмови переконався, що робітники твердо стоятимуть за свою справу, а то, можливо, організують страйк, і погодився поступитися. Раніше в Кімаєра працювали від 6-ї год ранку до 7-ї год вечора, а нині – від 7-ї до 7-ї.

На боротьбу з хазяями у нас піднялися не тільки робітники, а й робітниці. На тютюновій фабриці братів Коганів завідуючий безсовісно обдурював папіросниць під час видачі тютюну, внаслідок чого робітницям доводилося платити штрафи або купувати тютюн, якого не вистачало, на свої гроші. Вони вирішили піти із скаргою в контору. Управляючий, довідавшись про їхній намір, розлютився і погрожував звільнити деяких робіниць. Проте красти тютюн він перестав і кінець кінцем таки побоявся розрахувати сміливих робіниць, які перешкодили продовжувати грабунок (*Зі статті в «Робітничій газеті»; Київ, травень 1897 р.*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/sttHFajw> або кодом, перегляньте документальний фільм про промисловий переворот на

українських землях під владою Російської імперії. Обговоріть у загальному колі відповіді на запитання. 1. Які важелі економічної політики того часу сприяли господарському розвитку українських земель? 2. Як на економічному розвитку позначився зв'язок зовнішньої та внутрішньої політики? 3. Які умови сприяли стрімкій індустріалізації Півдня і Сходу України? 4. Що довідалися про розвиток легкої промисловості? Поділіться припущеннями, чому її осередком стало Правобережжя. 5. Як процеси модернізації вплинули на розвиток освіти? Поділіться враженнями про документальний фільм у невеликому есе, розвинувши (на вибір) одну з тем: «Південна Україна – нова Америка», «Україна як активна учасниця загальноєвропейських процесів модернізації та урбанізації».

Узагальніть матеріал уроку у схемі «Модернізаційні процеси на українських територіях у другій половині XIX ст.».

1. Витлумачте поняття: *інтелігенція, пролетаріат, буржуазія, урбанізація, робітничий рух, соціал-демократи.*

2. Покажіть на карті індустріальні райони, що сформувалися на українських землях у складі Російської імперії, найбільші індустріальні міста.

3. Оцініть позитивні та негативні наслідки промислового перевороту та зумовлених ним змін у соціальному житті українських теренів з погляду історичної перспективи.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/JrVnSazz> або кодом та виконайте завдання онлайн.

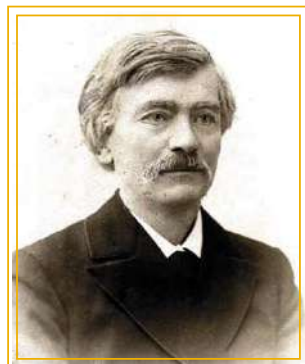
§ 18. Національний рух і суспільно-політичне життя в 60-х рр. XIX ст.

Прочитайте уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. Що вам відомо про Володимира Антоновича? Який його внесок у розвиток української історичної науки? 2. Як характеризують В. Антоновича автобіографічні свідчення? Що він мав на увазі, коли зазначав, що «соромно жити у краї і не знати ні самого краю, ні його людності»? Яких етнічних спільнот стосується ця його заувага? 3. Унаслідок якої події у складі Російської імперії опинилися польські етнічні терени? Що знаєте з попередніх уроків про розвиток польського руху на українських землях у складі Російської імперії? Чи передбачав цей рух забезпечення політичних прав українцям? Що у спогадах В. Антоновича свідчить про гостроту відносин між поляками та українцями?

1. У кінці 50-х рр. у кружку нашому появилась думка, що соромно жити у краї і не знати ні самого краю, ні його людності, і ми порішили всі вакації від початку квітня до кінця серпня вжити на подорожі по краю... Подорож ми відбували пішки, у свитках, і нас скрізь приймали за селянських парубків... За три вакації ми обійшли весь правобережний і новоросійський край: Волинь, Подолію, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини й Херсонщини (Антонович В. «Мемуари»).

▲ Володимир Антонович. До 1908 р.

2. [Поляки-шляхтичі в Україні мають] або полюбити народ, серед якого живуть,

перейнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинutoї їхніми предками, і невсипущою працею й любов'ю мірою своїх сил загладити все зло, заподіяне ними народові, що вигодував багато поколінь вельможних колоністів... – або ж, якщо для нього забракне моральної сили, переселитися в землю польську, заселену польським народом (Антонович В. «Моя сповідь»).

1. Як і коли на українських землях у складі Російської імперії виник громадський рух?

Кінець 50-х – початок 60-х рр. XIX ст. – час помітного пожвавлення в Україні національного руху. Цей рух знайшов вияв у діяльності громад, що виникли в Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі та інших містах (навіть за межами України), де були осередки української інтелігенції – приміром, у Петербурзі, Москві.

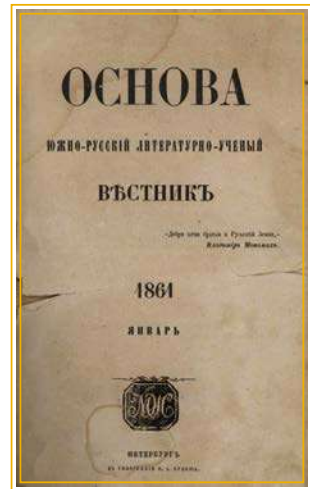
Громади – напівлегальні організації культурницького й суспільно-політичного спрямування, що об'єднували національно свідому українську інтелігенцію.

Одна з перших громад виникла 1859 р. в Петербурзі з ініціативи колишніх учасників Кирило-Мефодіївського товариства. Скориставшись послабленням цензури, вони почали видавати українською та російською мовами журнал «Основа» (1861–1862), який відіграв роль українського вісника, що інформував громадськість про важливі події національного життя. У часописі публікували художні твори, праці з історії, етнографії, фольклору, літературно-критичні статті, історичні джерела, урядові постанови й розпорядження.

На сторінках «Основи» було вперше надруковано чимало творів Т. Шевченка, а також Марка Вовчка, С. Руданського, Л. Глібова, історичні праці М. Костомарова. Одним із найактивніших ініціаторів видання журналу був П. Куліш: він клопотався про дозвіл на його випуск та залучав меценатів, очолював бібліографічний відділ, був головним критиком журналу та публікував там свої публіцистичні твори, зокрема «Листи з Хутору». Для підготування матеріалів для публікації в «Основі» П. Куліш систематизував український правопис, запропонувавши норми, які пізніше отримали назву *кулішівка*.

Громадівці не згорнули своєї діяльності й після того, як журнал припинив виходити через брак коштів. М. Костомаров, наприклад, опікувався фондом видання українських книжечок-«метеликів» для селян та робочого люду, звертаючись до небайдужих із проханням надавати кошти.

Однією з перших на Наддніпрянщині й водночас найвпливовішою громадою була *Київська*, яку заснували на межі 50–60-х рр. XIX ст. студенти Київського університету.

▲ Обкладинка «Основи». 1861 р.

У становленні нової організації активну участь узяли члени гуртка *хлопоманів*. Студенти університету, які походили з польських або давно сполонізованих українських родин (Володимир Антонович, Тадей Рильський, Борис Познанський, Кость Михальчук та ін.), наприкінці 50-х рр. згуртувалися навколо ідеї повернення до української народності. Власне, на це вказує й назва, яку їм дали їхні недоброзичливці (від польськ. *chłop* – *простолюдин, селянин*). Хлопоманів характеризують як діячів, які відмовилися від своїх польсько-шляхетських привілеїв заради української справи. Вони пропагували українську мову, розмовляючи й пишучи нею, брали участь у селянських святах, одягалися в народний одяг, прагнучи на власному прикладі реалізувати ідею єдності з народом.

▲ Хлопомани. Зліва направо: Т. Рильський, В. Беренштам, В. Антонович, Ф. Панченко, Б. Познанський. Близько 1873 р.

Ідеологом хлопоманства був *Володимир Антонович*, згодом лідер та ідейний натхненник Київської громади.

Від початку громадівського руху його учасники вважали своїм основним завданням поширення освіти та пробудження національної свідомості народу. Тож їхня практична діяльність полягала в заснуванні й організації роботи недільних шкіл з українською мовою навчання для дорослого населення, виданні популярних і наукових книжок, публікації збірок українського фольклору. Особливо швидко українофільські ідеї поширювалися серед студентської молоді. Характеризуючи стан справ у Київській громаді, її активний діяч Михайло Драгоманов зазначав, що в 1862 р. українофільські студентські гуртки утворили одну велику громаду – «душ 250–300».

Українофільство – за визначенням громадського діяча, учасника українського руху на західноукраїнських теренах Олександра Барвінського, природний вияв національної свідомості у представників освіченої верстви українського суспільства. Поеднання основи україн- із грецьким з походження коренем -філ- (від *phileo* – *люблю*) тлумачиться як *любов до України*.

Чим громадівський рух подібний до осередків національного життя першого етапу українського відродження, а чим відрізняється від них? Яку роль у національному житті відіграв журнал «Основа»? Хто такі хлопомани? Наведіть кілька аргументів для підтвердження або спростування викладеної думки: «Через свої радикальні погляди хлопомани викликали підозру як у поляків, так і в росіян. Патріотично налаштовані поляки вважали хлопоманів зрадниками “польської справи” та помстилися їм, надавши інформацію про них російським властям. Російська влада та прихильники її зміцнення на Правобережній Україні також ставилися до хлопоманів з підозрою та вважали, що ті намагаються прив’язати простий народ до польської національності, підбурюють його незадоволення російською владою» (*Шандра В. «Хлопоманство»*). Продовжіть укладати синхронізовану таблицю «Українське національне відродження наприкінці XVIII – на початку XX ст.», вибравши основні події та дати, пов’язані з суспільно-політичним життям на українських теренах у складі Російської імперії в 60-ті рр. XIX ст.

На підставі поданого джерела обґрунтуйте, що діячі громадівського руху усвідомлювали тяглість у розгортанні процесів українського відродження з його попереднім етапом. Про що свідчить факт листування з діячами західно-українських земель?

Коли б років п’ять назад яким-небудь побитом прийшло вам, братці, на думку послать у Харків лист і гукнуть: а де, мов, тут щирі українці? озивайтесь! то навряд чи й озвався б хто. Хоч би й теленькнув де-небудь голос-другий, то боязко озираючись, не осмілюючись і голови виставить поверх усякого люду і сам собі певно не вірячи, чи таки й справді він людина, особна од москальства?.. І не дарма, братці, розляглись по Вкраїні гіркі та правдиві співи Тараса Шевченка...

Те, що посіяв по Україні Тарас, за десять років його неволі зійшло густо і зелено, а великі наші народолюбці Костомаров і Куліш, пильнуючи за тим сходом, виполювали всякі будяки і помагали йому виростати й укріплятись. От тоді-то почали виявлятись українці-молодята і, дишучи новим духом, стали прийматись за святе народне діло. Тоді ж виявились і оці людці, що згуртувались у Харкові і тепер пишуть до вас лист. Все, що є у наших душах українського, – це недавній схід посіяного Тарасом; а ще ж то більше посіяного сходить у молодих, виринаючих на світ душах, а як погадаєш, скільки посіяного повинно зійти у передні роки, то й справді можна порадіти (*З листа Харківської громади до західноукраїнських діячів. 1862 р.*).

2. Як розгорталося Польське повстання 1863–1864 рр.?

Національно свідомою частиною польського суспільства прагнула відновити державність у кордонах «історичної Польщі» (до 1772 р.), яка включала б і українські землі Правобережжя й Галичини. Очільники польського руху діяли рішуче. 22 січня 1863 р. розпочався відкритий збройний конфлікт із російським імперським режимом – *Січневе повстання*. Того дня повстанський Тимчасовий національний уряд закликав «націю Польщі, Литви й Руси» до боротьби за незалежну Річ Посполиту. Незабаром повстанський уряд звернувся і до українських селян Правобережжя із закликом приєднатися до повстання.

Він обіцяв надати землю селянам у довічне користування з виплатою чиншу власникам, скасувати панщину. Українські селяни, утім, не підтримали виступ. Не останню роль зіграло в цьому оголошення російським урядом на початку березня 1864 р. указів про селянську реформу на Правобережжі, яка проводилася на більш вигідних для селян умовах, ніж в інших регіонах імперії.

До вересня повстання, що розгорталось на теренах Царства Польського, Литви і частково Білорусії та Правобережної України, було придушене. Розмах громадівського руху на тлі невдоволення селян реформою 1861 р. і Польське повстання 1863–1864 рр. проти імперського режиму зумовили вкрай негативну реакцію влади: ішлося про заборону будь-яких виявів українського руху, особливо вживання української мови в публічно-офіційній сфері. Імперські ідеологи заперечували сам факт існування української мови, відмовляли українцям у праві розвивати художню літературу рідною мовою, яку витлумачували як побутову говірку селян. Саме тому, незважаючи на культурно-освітнє спрямування громадівського руху, діячі якого не висували жодних політичних гасел, чиновники обґрунтували потребу заборонити діяльність громад. За цих умов громадівцям довелося ще більше приховувати свою діяльність.

Ще влітку 1862 р. імператор Олександр II наказав позакривати недільні школи, започатковані, як зазначалося в указі, «під впливом і за участю осіб, які мали завданням потрясіння в державі».

Виявом політики, спрямованої проти українського руху, став циркуляр, який у **1863 р.** підписав міністр внутрішніх справ *Петро Валуєв*. Це таємне розпорядження містило наказ заборонити видання шкільної та релігійної літератури українською мовою. Під заборону не потрапляли лише твори красного письменства, проте цензура під різними приводами теж обмежувала їх друк. Фактично з 1863 р. видання книг українською мовою в межах Російської імперії було припинено.

Спираючись на свідчення В. Антоновича, наведені на початку параграфа, поділіться припущеннями, чому українське селянство не підтримало Польське повстання. Як влада реагувала на активізацію українського національного руху? Що передбачав Валуєвський циркуляр?

Прочитайте замітку, що містить уривок із джерела, та дайте відповіді на запитання. 1. Що слугувало формальним приводом для підписання Валуєвського циркуляра? Які аргументи наводили представники влади, аби зашкодити друковій українського перекладу Євангелій? 2. Доведіть, що Синод і російська влада вважали політично небезпечною справою український переклад Євангелія, бо він підвищував статус української мови, доводячи її окремішність.

Формальний привід до ухвалення Валуєвського циркуляра знайшли в появі перекладу Євангелій Нового Заповіту сучасною українською мовою, який підготував інспектор Ніжинського ліцею Пилип Морачевський. У 1862 р. він подав до Петербурзької академії наук свій переклад Євангелій на рецензування. Академія схвалила текст, але його відкинув Синод Російської православної церкви – через те, що переклад здійснено мовою, яка не мала в імперії жодного право-

вого статусу, тож поява Святого Письма цією мовою потрактовувалася як політично небезпечна справа.

Зі спогадів сучасників довідуємося про мотиви, якими керувалися російські чиновники: «...Виготовлено переклад Євангелія, який схвалила Академія наук. Звідси пішов цей переклад до дальшого схвалення Святійшим Синодом, далі – до міністра внутрішніх справ, до шефа жандармерії, до київського губернатора, до митрополита і до єпископа. Губернатор признав, що переклад “може бути шкідливим для держави”; митрополит побачив там профанацію (зневажливе ставлення до чогось. – *Авт.*) святого об’явлення; шеф жандармерії Долгоруков висловив думку, що той переклад спрямований на радикальне знищення всіх дотеперішніх заходів уряду русифікувати українські краї, а знову-таки міністр внутрішніх справ добачував у цім небезпеку для самої царської влади. Тому-то заборонено цей переклад».

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. На які аргументи спиралися імперські чиновники, забороняючи друк книжок навчального і релігійного змісту українською мовою? У чому полягає дискримінаційний характер цих тверджень? Які відомі вам факти тогочасного наукового дослідження української мови спростовують їх? 2. Що мала на меті влада, ухвалюючи цитований документ? 3. Який вислів з циркуляра уособлює політику імперського режиму щодо української мови?

...У Санкт-Петербурзі дехто навіть збирає пожертви на видання дешевих книг південноросійською говіркою. Багато цих книг надійшли вже на розгляд до Санкт-Петербурзького цензурного комітету. Чимала кількість таких самих книг подані і до Київського цензурного комітету. Цей останній має особливі застереження щодо дозволу на згадані видання, беручи до уваги такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноросійською мовою і вживання в училищах малоросійської мови ніде не дозволено; саме питання про користь і можливості вживання у школах цього наріччя не тільки не вирішене, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, що часто висловлюється у пресі. Вони досить обґрунтовано доводять, що ніякої особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може і що наріччя їх, вживане простолюдом, є не чим іншим, як російською мовою, лише зіпсованою впливом Польщі; що загальноросійська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж те наріччя, яке вигадують для них деякі малороси і особливо поляки, – так звана українська мова...

Беручи до уваги, з одного боку, існуючий тривожний стан суспільства, збуреного політичними подіями, а з іншого боку, беручи до уваги, що питання про навчання грамоти на місцевих говірках не отримало ще остаточного вирішення в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, аж до майбутнього розгляду [цього питання] міністром народної освіти, оберпрокурором Св. Синоду та шефом жандармів щодо друкування книг малоросійською мовою, надати розпорядження цензурному відом-

ству, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; видання ж книг мало-російською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити (*Із циркуляра міністра внутрішніх справ П. Валуєва Київському, Московському і Петербурзькому цензурним комітетам. 18 липня 1863 р.*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/kty7UPel> або кодом, перегляньте фрагмент розмови із циклу «Батьки-засновники» на українському радіо, присвяченої постаті Володимира Антоновича. Поділіться в загальному колі враженнями про почуте, обговоривши питання. 1. Як наукові погляди В. Антоновича посприяли обґрунтуванню української національної ідеї? Чому здобутки української історичної науки мали особливе значення для розгортання українського національного руху? 2. Які особисті якості В. Антоновича визначали його авторитет і в наукових колах, і серед діячів українського руху? Якою була роль В. Антоновича в діяльності громад?

Напишіть короткий відгук про інтерв'ю, у якому зазначте, у чому, на вашу думку, його актуальність, які з висловлених ведучими та гостем міркувань та наведених історичних фактів поглибили ваші уявлення про національний рух і суспільно-політичне життя на українських теренах під владою Російської імперії в 60-х рр. XIX ст.

Узагальніть матеріали уроку, спираючись на висновок історика: «Валуєвський циркуляр був спрямований на те, аби перешкодити українському рухові перетворитися із заняття вузького кола інтелектуалів на масове явище. На свій спосіб російський уряд засвідчував політичну далекоглядність, намагаючись задушити в зародку велику небезпеку. Розвиток масового українського руху не тільки становив серйозну загрозу територіальній цілісності Російської держави. Він завдавав удару в саме серце російської ідентичності, а отже, підривав підвалини існування самої імперії» (*Грицак Я. «Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття»*).

1. Витлумачте поняття: *громадівський рух, хлопоманство, українофільство, недільні школи.*
2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) ухвалення Валуєвського циркуляра; б) створення Київської громади; в) початок Польського повстання.
3. Коли і за яких обставин виник громадівський рух? Чому його поява стала свідченням нового етапу національного відродження в Україні?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Nr8hywZF> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 19. Національний рух і суспільно-політичне життя в 70–80-х рр. XIX ст.

Прочитайте уривок із праці історика, громадського діяча й політика початку XX ст. Дмитра Дорошенка та дайте відповіді на запитання. 1. Коли виникла організація, про яку він розповідає? 2. Які завдання ставили перед собою її учасники? Якими заходами прагнули досягти мети? 3. Поділіться припущеннями, чому, обираючи нових членів, громади віддавали перевагу випускникам університетів. Із чим, на вашу думку, пов'язано те, що умовою обрання нових громадівців була однозгідність учасників організації під час голосування за кандидата?

” Що до загального напрямку Громади – вона згодом стала називатися «Старою Громадою», то... вона держалася аполітичного, чисто культурницького становища; вона вважала, що головне завдання української інтелігенції – старатися якомога більше поширити в народі просвіту, щоб тим самим піднести його громадську й національну свідомість... Громадяни відстоювали ідею відрубності української народності й її право на самостійний розвиток головно супроти польських претензій на українські землі та польських і московських зазіхань на українську народність. Частина громадян вела активну роботу у сфері народної просвіти: засновувала школи, ширила українські книжки, дехто, от-як Познанський, і просто оселявся на селі, щоб бути помічним народові своєю порадою й наукою...

Вгамувавши польське повстання... російське правительство взялося й за український рух... Однак Громада не перестала існувати. Зі студентської організації вона перетворилася на політичну організацію, дуже тісно спаяну, з дуже строгим і обережним підбором членів. До неї приймали тільки тих, хто вже скінчив курс науки у вищій школі; вибір нових членів переводився відкритим голосуванням, і досить було одного голосу проти, щоб зупинити вибір предложеного кандидата (Дорошенко Д. «Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність»).

1. Яку роль у діяльності громад відіграв Південно-Західний відділ Російського географічного товариства?

На початку 70-х рр. XIX ст. громадівський рух знову пожвавився. Очолювала його, як і раніше, Київська громада. Більше половини її членів були представниками старшого покоління українофілів, через що пізніше її стали називати *Старою Громадою*, на відміну від нових студентських молодих громад.

Новий етап у діяльності громад засвідчений публікацією низки українознавчих праць. Київська громада посприяла, зокрема, виданню укладених І. Рудченком двох випусків збірника «Народні південноруські казки». У 1872 р. громада допомогла Л. Глібову перевидати збірку його байок. Зусиллями громадівців побачили світ сім томів матеріалів етнографічно-статистичної експедиції, проведеної в 1869–1871 рр. у Південно-Західному краї під керівництвом П. Чубинського. Скориставшись послабленням цензури, громадівці розпочали публікацію серії українських популярних книжок (зокрема, «Про українських козаків...» М. Драгоманова, «Катерина» Т. Шевченка, «Запорожці» І. Нечуя-Левицького). Ці книжки тисячами примірників розповсюджували серед селян.

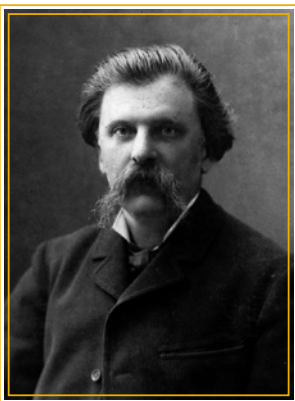
У 1874–1875 рр. Київська громада взяла на себе редагування російськомовної газети «Київський телеграф», перетворивши її на власний друкований орган. У 1873 р. стараннями Старої Київської громади було відкрито *Південно-Західний відділ Російського географічного товариства*, форми діяльності якого давали змогу легалізувати роботу громадівців. Метою відділу було збирання та публікація етнографічних і статистичних матеріалів про населення Південно-Західного краю.

▲ Павло Чубинський.
До 1884 р.

йшли друком також «Чумацькі народні пісні», зібрані І. Рудченком, з додатком – нотами, які підготував М. Лисенко; опубліковано твори М. Максимовича. Дослідницька праця П. Чубинського, автора тексту пісні «Ще не вмерла України...», перший куплет і приспів якої стали основою Державного Гімну України, дала змогу науково обґрунтувати ареал розселення українців і фактично підтвердити єдність і самобутність українського народу на всій території його проживання.

Плідно працював у царині української історичної науки В. Антонович, якого сучасники вважали незаперечним лідером Київської громади. Перебуваючи на службі в Київській археографічній комісії, учений незабаром став головним редактором її видань, підготувавши на цій посаді 15 томів «Архіву Південно-Західної Росії», з яких 9 томів складали документи, які він зібрав та опрацював особисто. Від 1878 р. працював на кафедрі російської історії Київського університету. Цій діяльності він присвятив понад 35 років, виплекавши «київську школу» українських істориків. Її представники – учні Антоновича – Михайло та Олександр Грушевські, Дмитро Багалій, Орест Левицький та інші. В. Антонович започаткував також систематичні археологічні дослідження на території України, ставши родоначальником вітчизняної наукової археології.

▲ Павло Житецький.
1911 р.

На березень 1876 р. кількість членів відділу становила 190 осіб. У ньому працювали найактивніші громадівці – історики В. Антонович, М. Драгоманов, О. Лазаревський, правознавець О. Кістяківський, економісти М. Зібер, С. Подолинський, філолог П. Житецький, етнографи О. Афанасьєв-Чужбинський, Ф. Вовк, П. Чубинський, І. Рудченко, О. Русов, композитор М. Лисенко та ін. Вони зібрали й підготували до видання багато наукових праць з етнографії, археології, статистики, історії, географії, природознавства, економіки України. У 1874 р. було проведено одноденний перепис населення м. Києва. У 1874–1875 рр. підготовлено й видано «Історичні пісні українського народу» з поясненнями та коментарями В. Антоновича і М. Драгоманова. Вийшли друком також «Чумацькі народні пісні», зібрані І. Рудченком, з додатком – нотами, які підготував М. Лисенко; опубліковано твори М. Максимовича. Дослідницька праця П. Чубинського, автора тексту пісні «Ще не вмерла України...», перший куплет і приспів якої стали основою Державного Гімну України, дала змогу науково обґрунтувати ареал розселення українців і фактично підтвердити єдність і самобутність українського народу на всій території його проживання.

Плідно працював у царині української історичної науки В. Антонович, якого сучасники вважали незаперечним лідером Київської громади. Перебуваючи на службі в Київській археографічній комісії, учений незабаром став головним редактором її видань, підготувавши на цій посаді 15 томів «Архіву Південно-Західної Росії», з яких 9 томів складали документи, які він зібрав та опрацював особисто. Від 1878 р. працював на кафедрі російської історії Київського університету. Цій діяльності він присвятив понад 35 років, виплекавши «київську школу» українських істориків. Її представники – учні Антоновича – Михайло та Олександр Грушевські, Дмитро Багалій, Орест Левицький та інші. В. Антонович започаткував також систематичні археологічні дослідження на території України, ставши родоначальником вітчизняної наукової археології.

Найвидатнішою подією в науковому житті стала участь членів відділу у *III Всеросійському археологічному з'їзді* в Києві 1874 р., що дало змогу ознайомити європейський світ зі здобутками української науки. Один із сучасників, Люцій Кобилянський, так згадував про подію: «На той з'їзд прибуло багато вчених не тільки з усіх кутків російської держави, але й з усієї Слов'янщини; навіть із Франції прибу-

ли вчені-славісти: Луї Леже та Альфред Рамбо. Київське суспільство дуже цікавилось тим з'їздом; на засіданнях з'їзду, що відбувалися в актовій залі університету, бувало, крім учасників з'їзду, завжди багато ще й сторонньої публіки. Тож на тому з'їзді перед вели українські вчені В. Антонович, М. Драгоманов, М. Костомаров, П. Житецький та ін. При з'їзді влаштовано виставку предметів української старовини та українських історичних пам'яток – і тому я не помилюсь сказати, що III Всеросійський археологічний з'їзд був справжнім святом української науки».

Що змінилося в діяльності громад на початку 70-х рр. XIX ст.? Про які зміни в закладах громадівського руху зокрема, свідчить відкриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства? Спираючись на факти діяльності відділу, поясніть, чому другий етап національного відродження в Україні називають академічним. Коли відбувся III Всеросійський археологічний з'їзд і чому його сучасники оцінювали як «свято української науки»? На підставі коментаря до світлини впізнайте зображених на ній громадівців та стисло схарактеризуйте основні здобутки кожного.

▲ Члени Київської громади – учасники III Археологічного з'їзду 1874 р.

М. Драгоманов стоїть другий від вікна, П. Житецький стоїть другий праворуч біля стіни. Сидять на стільцях (зліва направо) М. Лисенко, П. Чубинський, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький. Поміж Нечуєм-Левицьким і Старицьким нахилений В. Антонович. Перед Нечуєм-Левицьким сидить О. Русов

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. У чому суть другого – академічного, або українофільського, – етапу національного відродження? Наведіть приклади подій та явищ з історії України, які відбувалися в межах цього етапу. 2. Про яку подію йдеться в цитованому документі? Чи відповідає вона суті українофільського етапу національного відродження? (Відповідь обґрунтуйте.) 3. На підставі джерела та викладеної в тексті параграфу інформації підтвердіть або спростуйте оцінку події сучасником: «На III Всеросійському археологічному з'їзді 1874 р. відбувся генеральний огляд наукових здобутків з українознавства і маніфестація української науки та українського народу перед ученим світом російським, слов'янським та європейським». 4. Чому тогочасні газети вбачали в події політичний підтекст? Висловіть припущення, чому автор свідчення заперечує його.

Як це характеризує суперечності поміж представниками старшого і молодшого покоління громадівців?

Крім рефератів, присвячених курганним старожитностям, ґрунтовними були реферати місцевих учених, які стосувалися козацької історії краю та його етнографії. З них учитель київської гімназії Житецький читав цікавий реферат про Пересопницьке Євангеліє, пам'ятку XVI ст., чудову за мовою; переклад зроблено місцевим наріччям, дуже схожим на нинішнє малоросійське. Разом з тим той же референт повідомив наукове дослідження про історію утворення і зміни малоросійського наріччя. Такими ж важливими були реферати професора Київського університету Драгоманова, які стосувалися малоросійських дум та історичних пісень, що перед тим з'явилися у виданні професорів Київського університету Драгоманова і Антоновича. Професор Петербурзького університету Міллер вступив з ними у жваву суперечку щодо малоросійських дум та їхнього зв'язку з великоросійськими билинами. Для більшого ознайомлення членів з'їзду з місцевою народною поезією запрошено було народного співця-бандуриста Вересая. Багато хто з членів уперше у житті познайомився з прийомами малоросійського історичного співу, і взагалі цей спів мав важливе значення, тому що сам Вересай був уже один з дуже небагатьох співців, які знали старовинні козацькі думи й супроводжували спів грою на бандурі...

▲ Кобзар Остап Вересай з дружиною. 1873 р.

Будь-якому неупередженому слухачеві було зрозумілим і повинно було датися цілком природним і, так би мовити, законним, що на Київському археологічному з'їзді історична народна поезія козацького періоду становила один з найбільших предметів наукової обробки; проте не так поглянули на це газети, які звикли скрізь відшукувати політичні цілі й навіть там, де, мабуть, дивним було б шукати їх (*Костомаров М. «Автобіографія»*).

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Про яку подію йдеться в поданому уривку? Яке значення, на думку Ф. Вовка, вона мала? 2. У чому автор джерела вбачав найважливішу мету діяльності громад?

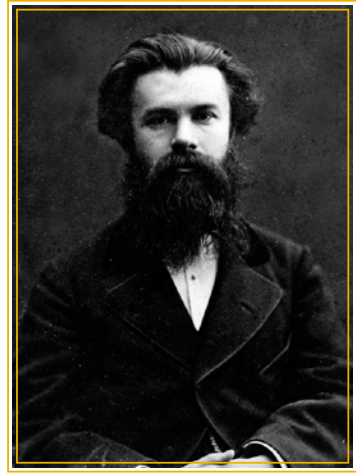
Як не кумедним здавалося нам це засідання Громади під головуванням генерал-губернатора, але нікому з нас і в голову не приходила гадка, що ми користуємося чужим недоглядом. Насправді ми одержали тільки те, на що за здоровим глуздом мали повне право: збиратися і відкрито займатися науковою діяльністю про Україну і для України (*Зі спогадів Ф. Вовка*).

2. До яких репресивних заходів удався російський уряд задля перешкодження активній діяльності Київської громади?

Піднесення українського руху спричинило посилення утисків і переслідування з боку самодержавства. Поштовхом до них став донос, який надійшов із Києва до Петербурга наприкінці 1874 р., де йшлося, що українці хочуть вільної України у формі республіки з «гетьманом на чолі». У серпні 1875 р. за наказом Олександра II було створено спеціальну комісію, яка й запропонувала заходи боротьби з українофільством. Ці заходи передбачали заборону видань у Росії оригінальних творів і перекладів українською мовою, ввезення українських книжок і брошур, виданих за кордоном; театральних вистав, концертів, виконання пісень, друкування текстів до нот українською мовою (виняток становили історичні документи та певною мірою художні твори, але при цьому було заборонено вживати якісь інші літери, крім використовуваних у російському правописі). Рекомендувалося заборонити видання газети «Київський телеграф». Комісія також пропонувала вислати М. Драгоманова та П. Чубинського за межі України як «невиправних і безперечно небезпечних агітаторів». **18 травня 1876 р.** російський імператор Олександр II ухвалив підготовлені чиновниками рекомендації, перебуваючи на відпочинку в німецькому місті Емс (під Вісбаденом), через що указ відомий під назвою *Емський*.

Через переслідування російською владою за участь у громадському русі Михайло Драгоманов (1841–1895), один з найактивніших діячів Київської громади, викладач Київського університету, автор ґрунтовних праць з історії, літературознавства, фольклористики та інших наукових галузей, у 1876 р. емігрував за кордон. Проте й на чужині він не полишав подвижницької праці на користь української справи, ставши першим діячем модерного часу, який познайомив Європу з українським питанням. За фінансової підтримки Старої Київської громади М. Драгоманов започаткував видання першого українського політичного часопису «Громада» (у 1878–1882 рр. вийшло друком 5 томів збірника). М. Драгоманов критикував «старих» українофілів за аполітичне культурництво, прагнуч надати українському рухові політичного спрямування за європейськими зірцями.

Радикальні політичні погляди М. Драгоманова спричинили його розрив з Київською громадою, який стався 1886 р. М. Драгоманов уважав, зокрема, що український рух має бути спрямований на боротьбу за федералізацію України в межах Російської та Австро-Угорської імперій. Він не вірив у можливість відновлення національної державності.

▲ Михайло Драгоманов.
70-ті рр. XIX ст.

Що передбачав Емський указ? Чому цей акт вважають виявом лінгвоциду – «мововбивства», що мало на меті цілковите витіснення української мови? Хто з громадівців зазнав особистого переслідування? Продовжіть укладати синхронізовану таблицю «Українське національне відродження наприкінці XVIII – на початку XX ст.», вибравши основні події та дати, пов'язані з суспільно-політичним життям на українських землях у складі Російської імперії в 70–80-ті рр. XIX ст.

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Які недоліки, на думку М. Драгоманова, були притаманні національному рухові у 70-ті рр. XIX ст.? 2. Як М. Драгоманов сподівався поширити ідеї соціалізму, прихильником яких він був? У чому вбачав відмінність у діяльності соціалістів на західноукраїнських землях і Наддніпрянщині? 3. Чим політичні погляди М. Драгоманова 70–80-х рр. XIX ст. відрізнялися від поглядів лідерів Старої Київської громади? 4. Аналізуючи внесок М. Драгоманова в українське національне відродження, видатний його сучасник, за молодих років послідовник і учень, а згодом суворий критик Іван Франко писав: «В особі Драгоманова побачили ми, побачила Європа перший раз новий тип – свідомого європейця й не менш свідомого українця». Прокоментуйте твердження І. Франка.

...У Києві я застав чималий рух серед українців. Старші (здебільшого вчителі гімназій) утворювали зерно нововідкритого Південно-Західного відділу Російського географічного товариства; молодь, студенти сходились у гуртки й працювали над словником, з'являлися думки й про популярні книжки. Але багато чого не подобалося мені в київських українофілів: перше, поступливість офіційним колам і залицання до консервативних кіл, а в молоді навіть ворожнеча до «радикалів», як тоді звано соціалістів; друге – величезна одсталість від європейських ідей наукових і політичних та претензія вирішувати всі справи самим-но національним духом, як то робили московські слов'янофіли...

Будучи соціалістом по своїх поглядах, переконаний, що здійснення цього ідеалу можливе тільки в певній поступовості і при високому розвитку мас, а тому й досягти його можна більш при допомозі розумової пропаганди, ніж кривавих повстань. Через те, що Україна, моя батьківщина, поділена на двоє – Австрійську й Російську – і через те, що в першій єсть повна політична свобода, котрої бракує в Росії, то, по-моєму, діяльність соціалістів у кожній державі мусить бути різна: в Австрії можна братись за організацію власне соціалістичної партії з робітників та селян-русинів у співпраці з поляками і євреями; а в Росії перш за все треба здобути політичну волю; соціалістичні ж ідеї в Росії можна ширити поки що тільки науково-літературним засобом. Здобути ж політичну волю в Росії, на мою думку, українська нація може не шляхом сепаратизму (від лат. *separatus* – *відокремлення*. – Авт.), а тільки вкупі з іншими націями й країнами Росії через федералізм (Драгоманов М. «Автобіографія»).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/ItY498Jn> або кодом, перегляньте відеофрагмент про історію Державного Гімну України. Поділіться нею в загальному колі, відтворивши за датами: 1862 р., 1864 р., 1865 р., 1908 р., 1910 р., березень 1939 р. Які факти були для вас новими?

Які вразили? Дізнайтеся, які події в історії Державного Гімну України припадають на 15 січня 1992 р. та 6 березня 2003 р. Проведіть конкурс на найцікавішу хронологічну задачу за змістом відео. Напишіть замітку про український національний славець для своїх закордонних ровесників, у якій розкажіть про найбільш зворушливе виконання пісні, свідком або учасником якого вам випало бути.

Оцініть здобутки національного руху 70–80-х рр. XIX ст., спираючись на міркування українського історика про одну з визначних праць того періоду. Які десять книжок XIX ст., на вашу думку, мали найбільший вплив на розгортання національного руху?

Книга «Історичні пісні українського народу» є програмною для української науки й суспільної думки. За своїм значенням вона належить до першого десятка ключових видань XIX ст. ...Систематизувавши український фольклор, що оспівував історичні події минувшини, два лідери українського руху створили книжку, у якій народ сам описував й оцінював власне минуле (*Гирич І. «Українські інтелектуали і політична окремість»*).

1. Укладіть перелік власних назв, пов'язаних з діяльністю громад у 70–80-ті рр. XIX ст. Підготуйте запитання про них для історичної вікторини.
2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) підписання імператором Олександром II Емського указу; б) III Археологічний з'їзд у Києві; в) відкриття Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.
3. Оцініть розвій українського національного руху в 70–80-ті рр. у порівнянні з попередніми роками. Спрогнозуйте подальший його розвиток.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Qr8hitvE> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 20. Суспільно-політичні рухи в Наддніпрянській Україні та Криму в 90-х рр. XIX ст.

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. З діяльністю якої організації пов'язаний цитований документ? Чи діяла ця організація в 70–80-ті рр. XIX ст.? 2. Які політичні вимоги було сформульовано у статуті організації? На підставі наведеного уривка визначте ідею, що об'єднала учасників «Братства». 3. Про що свідчить той факт, що імперська влада, попри жорстку реакційну політику, не змогла перешкодити розгортанню українського національного руху?

Ми стоїмо за повну автономію в усіх народів, за дрібну децентралізацію, як інших народів, так і щодо України... Україна під гнітом; і на підставі закону людської психології вона підіймає свій національний прапор... Скоро Україна добуде сю волю... Для нас, свідомих українців, єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська й Україна Російська однаково нам рідні, і жодні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу, і аби була в нас моральна міць, то ні нас не зможуть відірвати від Галичини, ні Галичини від нас... Ми єднаємося з усякими іншими пригніченими націями в Росії, щоб гуртом боронитися проти асиміляційних заходів і гуртом

здобувати волю (Зі статуту Братства тарасівців, який під назвою «Profession de foi, або Визнання віри молодих українців» було опубліковано 1893 р. у львівському журналі «Правда»).

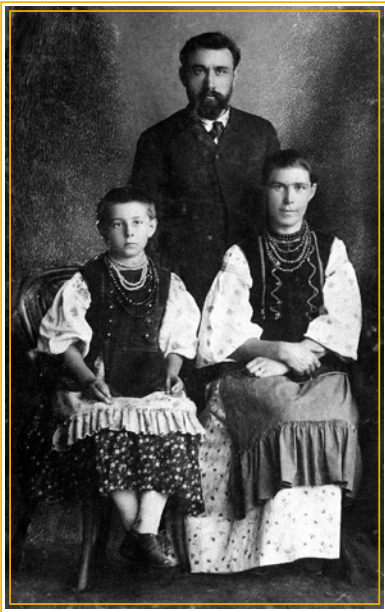
1. Яку роль у національному русі відіграло Братство тарасівців?

Від 90-х рр. XIX ст. український національний рух поступово набуває рис політичного. Рушієм цього процесу стало національно свідоме студентство. У 1891 р. харківські та київські студенти Іван Ліпа, Микола Байздренко, Михайло Базькевич і Віталій Боровик створили українську таємну організацію *Братство тарасівців*.

Братство назвали на честь Тараса Шевченка, віддаючи належне силі його поетичного слова для національного пробудження України. Під час урочистої присяги на могилі Кобзаря братчики дали обітницю всіма засобами поширювати його ідеї серед українців. Ініціатори спілки зблизилися з подружжям Олександра та Софії Русових і разом з ними створили Молоду громаду, члени якої діяли в найбільших містах Наддніпрянщини. Найактивнішим був харківський осередок Братства під керівництвом І. Липи. Братчики заходилися організовувати читання лекцій, постановки п'єс і свят на честь Т. Шевченка та інші подібні заходи.

У справах організації І. Ліпа потоваришував із Борисом Грінченком, який учителював тоді зі своєю дружиною Марією в с. Олексіївці на Харківщині. Восени 1892 р. І. Ліпа відвідав Грінченків, протягом тижня проводячи час у дискусіях із господарями. «Скільки було розмов, суперечок, планів, – згадує про І. Липу Марія Грінченко. – То був час, коли упало старе українофільство, а на життєву арену виходило молоде “свідоме українство”... На порядок денний ставило боротьбу з монархізмом і визволення народу українського з-під національного та економічного поневолення». Б. Грінченко підтримав ідеї братчиків, долучився до організації, ставши її активним членом. Знаний письменник і педагог, Б. Грінченко не полишав просвітницької діяльності. Відомий як укладач букваря «Українська граматика до науки читання й писання» (1888 р., надруковано 1907 р.), першої української читанки «Рідне слово» (1889 р., надруковано 1912 р. у співавторстві з М. Грінченко). Та найціннішим у його доробку став чотиритомний тлумачний словник української мови («Словарь української мови»), виданий у 1907–1909 рр. у Києві – ґрунтовна лексикографічна праця, що не втратила свого значення й сьогодні.

Серед активних членів братства, крім згаданих вище діячів, були відомі

▲ Борис Грінченко
з дружиною і донькою.
Близько 1893 р.

письменники й науковці М. Вороний, М. Кононенко, М. Коцюбинський, В. Самійленко, Є. Тимченко, В. Шемет, М. Міхновський та інші.

Братство тарасівців мало статут. У 1893 р. його було опубліковано в журналі «Правда» у Львові під назвою «Profession de foi, або Візнання віри молодих українців». Щоправда, того самого року поліція викрила організацію, натрапивши на слід надісланої тарасівцями до Харкова і Херсона великої кількості забороненої літератури, яку відправляла зі Львова дружина І. Франка Ольга. Після арештів і слідства, до якого притягли 24 особи, Братство перестало існувати. Та хай там як, Братство тарасівців було першою політичною організацією на українських землях у складі Російської імперії, яка відкрито висувала ідею повної самостійності України.

Як і коли виникло Братство тарасівців? Якими засобами учасники організації сподівалися реалізувати свою політичну програму, проголошену у статуті, уривок із якого наведено на початку параграфа? Чи відрізняються ці засоби від тих, якими діяли громадівці? У чому важливість ідей братства для розгортання українського національного руху? Продовжіть укладати синхронізовану таблицю «Українське національне відродження наприкінці XVIII – на початку XX ст.», узагальнивши в ній місце і значення діяльності Братства тарасівців.

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Чи відповідають програмні положення і діяльність Братства тарасівців другому етапові національного відродження? (Свою думку підтвердіть фактами.) 2. Як ви можете пояснити вжиту в тексті спогадів метафору «журавлі в небі» стосовно політичних та економічних вимог? 3. У чому, по-вашому, полягав задекларований у тексті розрив з українофілами? 4. На підставі уривка зі статуту, наведеного в тексті параграфа, та спогадів І. Липи сформулюйте 3–4 положення програмних засад Братства тарасівців.

Основні точки програми були національно-політичне і соціальне визволення України. Був там і восьмигодинний робочий день, і соціалізація землі, і всякі інші для того часу журавлі в небі. Справа національна полягала коротко ось у чому: ми, свідомі українці, рішуче й назавжди пориваємо зв'язок з українофілами. Ми, свідомі українці, оддаємо всі наші сили на творення української культури, на національно-політичне визволення поневоленого українського народу. Ми вживаємо тільки українську мову. Ми працюємо тільки для українського народу.

Скрізь, де б ми не були, ми мусимо говорити українською мовою. Ми мусимо агітувати за наші думки, переводячи в життя, між іншим, і тим, що кожен член гуртка повинен протягом року навчити української грамоти не менше двох неграмотних, освідомити й придбати не менше двох членів для нашої організації. Але «святая святых» для тарасівців це була самостійна Україна. Іншої України ніхто з тарасівців собі не уявляв (*Луна І. «Тарасовці (Зі споминів)»*).

Подискутуйте з приводу думки публіциста щодо браку ідей самостійності України у статуті Братства тарасівців. Чим, по-вашому, зумовлений полемічний характер цитованого допису? Чи погоджуєтеся ви з висловленою автором оцінкою позитивних і негативних рис у діяльності організації? (Відповідь обґрунтуйте.)

” Як бачимо, у «Profession de foi» немає ані сепаратизму й мазепинства, ані соціалізації землі і 8-годинного робочого дня, ані відмежування української визвольної справи від загальноросійського визвольного руху, як про це читаємо у споминах І. Липи. Воно й зрозуміле, бо ж це «Визнання віри» було хоч і нелегальним, а все ж публічним виступом й автори мусили рахуватися з тим, що зміст його мав дійти до відома органів безпеки, і зважати, щоб публіка його прийняла по можливості прихильно, тому утримане воно в стриманих, поміркованих тонах...

Але духом своїм воно таки відповідає тим світоглядним і політичним засадам, що їх подає у своїх спогадах І. Липа... Вага цього руху полягає власне в тім, щоб українці перестали ховатися, встидатися чи боятися свого українства, а скрізь, на кожному кроці, у кожних обставинах виступали як свідомі, це значить національно активні, члени поневоленої нації, що змагає до політичного і соціального визволення...

Недостачею тарасівців було те, що вони обмежувались у своїй діяльності до інтелігенції, не йшли в народну масу, не пов'язали здійснення своїх національно-політичних постулатів із реальними економічними інтересами народної маси. Це була одна з причин, чому започаткований ними рух не виріс у поважну силу і скоро завмер (Жук А. «Братство тарасівців»).

2. За яких умов розпочалося національне відродження кримських татар?

З курсу історії України у 8 класі ви пам'ятаєте, що на час приєднання Криму до Російської імперії найбільшою етнічною групою там були кримські татари. Установивши у Криму свою владу, російський уряд розпочав послідовну колонізацію півострова, у результаті якої змінився етнічний склад його населення. Не визнаючи захоплення Криму Росією і не погоджуючись із політикою зросійщення, кримські татари стали масово емігрувати до Туреччини. Найбільша хвиля еміграції спостерігалася на межі XVIII–XIX ст. і в середині XIX ст., одразу після Східної (Кримської) війни. Загалом Крим залишило дві третини татарського населення.

Незважаючи на зменшення впродовж XIX ст. частки кримських татар у населенні півострова, з 80-х рр. XIX ст. у Криму почалося їх національне відродження, яке згодом поширилося на всі татарські й інші тюркські народи Російської імперії. Цей рух очолив *Ісмаїл-бей Гаспралі (Гаспринський)*. Від 1877 р. І. Гаспринський став міським головою Бахчисарая. Там він заснував у 1883 р. двомовну кримсько-татарсько-російську газету «Перекладач / Терджиман». Вона була першою і протягом багатьох років єдиною тюркськомовною газетою в Російській імперії.

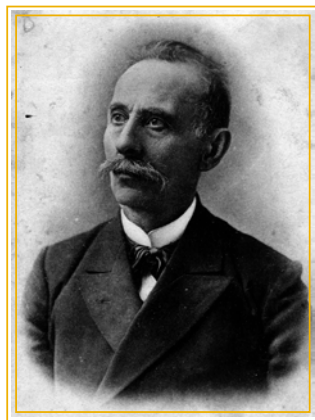
У газеті публікували матеріали, присвячені проблемам мусульман Криму й усієї імперії, подіям загальноросійського і світового політичного та культурного життя. Ця газета стала «вікном у великий світ» для кримських татар та інших тюркськомовних народів імпе-

рії в Поволжі, Закавказзі й Середній Азії. Сам засновник видання так оцінював його призначення: «Випускаючи нашу газету, ми хочемо заявити нашим читачам, що “Терджиман” намагатиметься передусім, з одного боку – давати потрібні та корисні для культурного життя знання, а з іншого – знайомити російське суспільство з нашими національними потребами. Наш шлях важкий і складний. Тому ми взяли за цю справу в ім’я Господа і взяли за перо в інтересах правди й науки».

Активне поширення газети сприяло популяризації просвітницьких ідей реформатора. Так газета стала рупором національного відродження кримських татар, яке, на думку І. Гаспринського, починалося з турботи про освіченість народу і його духовне пробудження.

Гаспринський запропонував програму освітньої реформи, що передбачала запровадження нового методу навчання грамоти (такі нові початкові школи реформатор назвав новометодними), викладання нових предметів у мектебе і медресе, створення перших національних підручників і навчальних посібників для вчителів, організацію жіночої освіти в Криму.

Окрім того, Гаспринський обстоював ідею формування національної інтелектуальної еліти, здатної зробити для свого народу значно більше за власних батьків, докладав праці для створення політичних структур, що переймалися б проблемами мусульман Росії. Своєю діяльністю Гаспринський започаткував дискусію про національну ідентичність кримських татар.

▲ Ісмаїл Гаспринський.
До 1915 р.

Традиційна система релігійних навчальних закладів кримських мусульман мала два рівні – початкові школи (*мектебе*) та вищі (*медресе*).

Як складалася історична доля Криму після завоювання півострова Російською імперією? У чому були найзагрозливіші наслідки імперської колоніальної політики для кримських татар? Хто очолив національне відродження кримськотатарського народу?

На підставі інформації в параграфі та наведених нижче міркувань про діяльність І. Гаспринського схарактеризуйте цього історичного діяча, висловивши ставлення до його подвижницької праці.

1. За довгий час свого виходу у світ газета Ісмаїла Гаспринського надбала собі вагу не вузькокримську, ба спільнотюркську, розходячися геть далеко поза кордонами Російської імперії (навіть в Індії). А в Росії, аж доки не настала революція 1905 р., «Терджиман» понад два десятки років був єдина (або трохи чи не єдина) мусульманська газета, з величезним впливом на всіх тюрків; і через те, приміром, казанські татари вносять Ісмаїла Гаспринського, як велике ім’я, у свою власну історію письменства... Головна заслуга «Терджимана»

і його редактора – у минулому, у культурно-просвітнім розбудженні татарської нації за реакційних часів панування Олександра III (Кримський А. «Літератури кримських татар»).

2. ...Такі передові освічені патріоти, як Гаспринський, не сидять та й не ждуть, аж доки їм російська адміністрація облаштує добрі світські школи, а самотужки силуються пропагувати реформу в тих духовних мектебе та медресе (Цитата А. Кримського за книгою Вівчаря С. «Українські просвітителі та іслам»).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/lty4KMqR> або кодом, перегляньте відео про І. Гаспринського. Якому періодові життя кримськотатарського просвітника присвячено сюжет? Що довідалися про джерела формування його світогляду? Спираючись на факти, які знаєте з курсу всесвітньої історії, та матеріали параграфа, обґрунтуйте або спростуйте ідею авторів сюжету про вплив загальнолюдських цінностей на вибір організаційних форм кримськотатарського національного відродження, що їх утілював у своїй діяльності І. Гаспринський.

Порівняйте історичні умови, за яких постав український та кримськотатарський національний рух. Що було спільного, а що відрізнялося?

1. Укладіть перелік понять і власних назв, пов'язаних із початковим етапом національного відродження кримських татар.
2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) створення Братства тарасівців; б) підписання імператором Олександром II Емського указу; в) заснування газети «Терджиман».
3. Як діяльність Братства тарасівців посприяла політизації українського національного руху?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/2r8hhT95> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Щоб перевірити, як засвоїли матеріал теми, виконайте завдання, перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/4tiCxyAy>.

Розділ 5

Українські землі у складі Австро-Угорщини у другій половині XIX ст.

§ 21. Соціально-економічний розвиток

Прочитайте уривок з оповідання І. Франка та дайте відповіді на запитання.

1. Про життя якої суспільної групи йдеться у творі? Чи відповідає історичним умовам, що склалися на західноукраїнських землях у XIX ст., розповідь письменника? 2. Наскільки типовими були умови життя, описані І. Франком? (Підтвердіть відповідь історичними фактами.) 3. Які деталі в тексті вказують на історичний період, за якого відбуваються події, – до скасування панщини чи після? Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/Ltw7CMYT> або кодом, прочитайте оповідання повністю. Чи поліпшила реформа 1848 р. умови життя галицьких селян? Поділіться припущеннями, чому.

” Я чоловік бідний. Ґрунту нема й крихітки, всего-на-всього одна хатина та й то стара. А тут жінка, діточок двоє, коби здорові; треба чимось жити, треба якось на світі держатися. Два хлопчики в мене – один чотирнадцяти, а другий дванадцяти літ – пастишать у добрих людей, та й за то мають їду й одєжину яку-таку. А жінка пряде, також деждо заробить. Ну, а в мене, старого, який заробок? От піду десь-колись до близького зрубу, наріжу березини та пипнаю мітовки через тиждень, а в понеділок беремо з жінкою по зв’язкові на плечі та й на торг до Дрогобича. Невеликий то з того й заробок, по три, чотири крейцари за мітлу, а панові заплати за пруття, ну, то мало що й лишиться...

Та й що за життя наше! Бульба та борщ, часом деякі крупи, та й хлібець, який лучиться: житній, то житній, а ячмінний або вівсяний, то й за то Богу дякувати. Ще як літо, то пів біди біда. Чоловік деждо заробить у багатшого: тут роїв у пасіці припилнуеш, там у саду ночуеш, коло сіна та снопів поробиш, а ні, то з саком підеш у потік, рибу деяку спіймаеш або досвіта губ деяких із лісу наднесеш, – ну, а взимі всього того не стає. Що від людей за роботу дістанемо, тим і заносимося, а не раз то й голодом дебелиємо. От як-то бідні халупники! (Франко І. «Добрий заробок»)

1. Що визначало соціально-економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.?

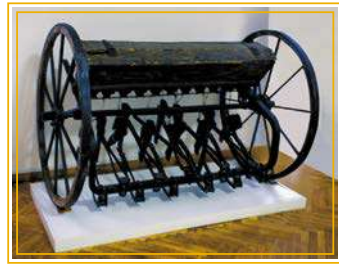
Західноукраїнські землі й на кінець XIX ст. залишалися аграрним краєм, 75–85 % населення якого були залучені до сільського господарства. Утім, після реформи 1848 р. в галузі пришвидшилися зміни, що супроводжувалися поглибленням ринкових відносин. Як ви вже знаєте, наказ про звільнення від панщини в Габсбурзькій монархії

було оголошено 22 квітня 1848 р. Відповідно до нього галицькі селяни отримували звільнення від 15 травня, на Буковині – від серпня; на Закарпатті, як і по всій Угорщині, панщину скасовано угорським сеймом у березні 1848 р. і підтверджено імператорським указом 1853 р. Закон передбачав для селян сплату за «звільнення» – викуп у розмірі 20-кратної вартості річних повинностей. Через це у володіння селян перейшло менше половини земельних угідь краю. Селяни здебільшого залишалися малоземельними й неплатоспроможними. А *халупники*, які володіли тільки хатами-халупами, і *комірники*, які наймитували, живучи в чужих хатах-коморах, зовсім не мали землі.

Протягом наступних десятиліть неабиякої гостроти у відносинах між поміщиками та селянами набула проблема *сервітутів*, тобто прав користування лісами і пасовиськами. До реформи за звичаєм ними користувалася сільська громада. Спеціальні комісії в Галичині діяли в інтересах поміщиків, тож більшою частиною природних угідь заволоділи поміщики. Відтоді селяни мали сплачувати власникам за будівельні матеріали, заготовлення дров, випасання худоби. Подібна ситуація склалася і в Північній Буковині та на Закарпатті. Тож реформа 1848 р. не тільки залишила велике поміщицьке землеволодіння, а й розширила його за рахунок сервітутів.

Ознакою модернізаційних процесів у сільському господарстві стало зростання кількості найманих робітників, ширше застосування нової техніки – парових плугів, добриворозподільчих машин, сівалок, молотарок, соломорізок, косарок тощо. В останній чверті XIX ст. помітно зросли обсяги товарного виробництва. Дедалі більшого значення набувало промислове садівництво.

▲ Сівалка

Важливими торговими культурами стали льон, коноплі, хміль, картопля. Поглиблювалася спеціалізація сільськогосподарського виробництва. Наприклад, гірські райони спеціалізувалися на тваринництві, Західне Поділля – на вирощуванні пшениці, на Покутті переважали посіви тютюну.

Від середини XIX ст. на західноукраїнських землях пришвидшилися темпи індустріалізації, які, однак, були нижчими, ніж в інших регіонах Австро-Угорщини. Хоч у 70–80-ті рр. з'явилися десятки підприємств фабрично-заводського типу – млини, цегельні, лісопильні, солеварні, нафтоочисні підприємства, великих фабрик і заводів було небагато. На початку XX ст. у краї діяло до 700 індустріальних підприємств, у промисловості працювало близько 300 тис. робітників.

Децю активніше розвивалися галузі видобування і первинної первинного оброблення сировини – нафтова, озокеритна, лісозаготівельна, борошномельна. Від видобування нафти ручним способом, який панував у Галичині ще на початку 60-х рр., у 80-ті рр. перейшли до буріння свердловин за допомогою парових машин. Глибинне буріння сприяло стрімкому зростанню обсягів видобутку нафти: якщо в 70-ті рр. XIX ст. він становив 20–30 тис. тонн на рік, то у 80-х рр. – 40–70 тис. тонн. Нафтові промисли зосереджувалися в районі Борислава і Дрогобича. Їх фінансували переважно австрійські й англійські підприємці. Озокеритна промисловість стала розвиватися швидше після того, як було винайдено спосіб одержання парафіну із гірського воску. Проте найрозвиненішою й технічно найбільш оснащеною галуззю промисловості у Східній Галичині та на Закарпатті в 70–80-х рр. XIX ст. було лісозаготівельне виробництво. У 1890 р. в Галичині діяло 56 парових і 77 водяних лісопиленів.

▲ Нафтовидобувні промисли в Бориславі на Львівщині. Початок XX ст.

Економічному та соціальному розвитку регіону сприяло будівництво шляхів сполучення. Першу залізницю на західноукраїнських землях і в Україні – від Перемишля до Львова – було введено в дію 1861 р. Вона з'єднала Львів із Віднем. У 1866 р. було відкрито рух на лінії Львів – Чернівці. 1869 р. почала працювати залізниця Чернівці – Сучава, у 1872 р. залізничне сполучення поєднало Чоп з Ужгородом.

Істотно змінилася демографічна ситуація у краї, пришвидшилася урбанізація. Чисельність населення в Галичині зросла з 4,9 млн у 1849 р. до 7,9 млн у 1910 р. На зламі століть у Східній Галичині було 92 міста й містечка, на Закарпатті – 21, у Північній Буковині – 8. Найбільшими містами були Львів, де в 1910 р. проживало 206 тис. мешканців, та Чернівці (87 тис.). У Перемишлі, Коломиї, Дрогобичі, Тернополі, Станіславі, Стрию мешкало від 30 до 55 тис. осіб. Переважали міста з населенням до 10 тис. мешканців.

▲ Площа Ринок у Дрогобичі. Кінець XIX – початок XX ст.

Умови економічного розвитку позначилися і на становищі робітників. Попри офіційно встановлений 11-годинний робочий день, робітники мусили працювати по 12 годин, а подекуди й довше. Заробітна плата в основних галузях промисловості Галичини на межі століть була у два рази нижчою, ніж у західних провінціях Австрії. На Буковині й Закарпатті становище пролетарів було ще гіршим.

Які умови визначали економічний розвиток західноукраїнських земель у другій половині XIX ст.? (Відповідь обґрунтуйте прикладами з певної галузі.) Якими були результати селянської реформи 1848 р.? Поділіться припущеннями про причини низьких темпів індустріалізації західноукраїнських земель. Як економічний розвиток краю позначився на становищі різних груп населення? Схарактеризуйте особливості процесів урбанізації у краї.

i Прочитайте замітку та дайте відповіді на запитання. 1. Коли і за яких обставин на західноукраїнських землях виник кооперативний рух? 2. Які умови соціально-економічного життя спричинили його появу? 3. Чому основною стала кредитна кооперація?

” Одна з особливостей економічного життя українців Галичини у 80–90-ті рр. XIX ст. – активна діяльність кооперативних і фінансово-кредитних установ. Року 1883-го Василь Нагірний створив у Львові кооперативне торговельне підприємство «Народна торгівля», що мало на меті сприяти приватній торгівлі. Це був перший споживчий кооператив на західноукраїнських землях. «Народна торгівля» закуповувала і продавала (гуртом і вроздріб) товари і продукти місцевого виробництва, а також ті, які завозили з-за кордону, відкрила філії в багатьох містах Галичини. Крім того, вона опікувалася створенням спеціальних фондів для забезпечення якісного й безперервного ведення торгівлі, надавала позики.

Незабаром у Східній Галичині, переважно в сільських місцевостях, набули поширення різні види кооперації: заготівельно-збутова, споживча, молочарська, кредитна. Причому саме кредитна кооперація стала основною: за рахунок кредитів селяни намагалися рятуватися від лихварів. У 1894 р. у Перемишлі було створено перший український кредитний кооператив – «Віра» («на підставі статуту, упорядкованого Теофілем Кормошем»). Ця установа задовольняла потреби у кредитах купців, ремісників, інтелігенції, заможних містян. Кооператив також надавав довгострокові кредити селянам: великі суми – під заставу нерухомого майна, менші – під боргові розписки.

Перший кредитний кооператив на селі у Східній Галичині виник 1896 р. Селяни називали такі кооперативи «райффайзенками» (від прізвища Фрідріха Райффайзена, який 1864 р. організував у Німеччині перше кредитне товариство). Сільські кредитні кооперативи, «райффайзенки», надавали селянам дешеві й доступні кредити.

▲ Будинок у Львові по вул. Руській, 20, у якому до 1939 р. розміщувалося страхове товариство «Дністер»

За зразком «Віри» у 1896 р. при страховому товаристві «Дністер» у Львові було відкрито «Товариство взаємного кредиту». Страхове товариство «Дністер» розпочало діяльність у Львові в 1892 р. Ідея його створення належала В. Нагірному.

Кооперація (від лат. cooperation – *співпраця*) – добровільне об'єднання людей для ведення спільної господарської діяльності.

Спираючись на факти з тексту підручника, підтвердіть або спростуйте міркування історика. Які чинники, на вашу думку, найбільше посприяли модернізації західноукраїнського суспільства? Про які нові суспільні ролі пише дослідник? (Наведіть приклади цих ролей за матеріалами параграфа.) Чому суспільні зміни в Галичині супроводжувалися настроями тривоги та непевності?

В останні десятиліття XIX ст. зараховувати основні верстви галицького суспільства до табору «традиції» можна лише з певними застереженнями – бо і християнське село, і єврейський штетл дедалі більше підлягали модернізаційним впливам. Можна спокуситися на тезу, що Галичина середини XIX століття і Галичина перелому XIX і XX століть становили два різні образи, можливо, навіть два різні суспільства. В уяві багатьох галичан старий світ захитався. У 1870–1880 рр. з'являються тексти, автори яких – хтось тривожно, а хтось радісно – пишуть про перспективу зникнення за одне-два покоління головних соціальних груп галицького суспільства: місцевих поміщиків, руських селян та галицьких юдеїв. Навіть якщо ці передбачення не були слухні, самі по собі вони багато що кажуть про стан суспільства. Вирвані зі звичного укладу маси галичан мушили опановувати нові суспільні ролі (*Грицак Я. «Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)»*).

2. Що визначало становище перших трудових емігрантів?

В умовах безземелля й малоземелля, безробіття, обтяжливих податків, злиднів, соціальної незахищеності західноукраїнські селяни зважувалися на виїзд за кордон. Від 70-х рр. XIX ст. їх кількість зростала з року в рік, спричинивши з 90-х років масову трудову еміграцію до США, Канади, Бразилії та різних європейських держав. Уряди заокеанських країн заохочували масове переселення з-за кордону. Емігрували здебільшого найбідніші та середнього достатку селяни. Проте були й заможні емігранти.

Найбільше вабив українських переселенців Північноамериканський континент. Ті, хто бажав працювати, щоб мати постійний заробіток, і не боявся важкої роботи, влаштовувалися чорноробами на заводах, фабриках, шахтах, будівництві. Та найбільше прагнули селяни одержати земельні ділянки для сільськогосподарського обробітку на пільгових умовах з фондів державної власності – так звані *гомстеди*.

Гомстед – земельна ділянка, яку надавали на пільгових умовах на вільних землях Канади та США для ведення фермерського господарства, обробітку й забудови.

Першими українцями, що прибули до США, були закарпатці. Згодом у пошуках кращої долі вирушили за океан українські селяни Галичини та Буковини. Першими переселенцями до Канади вважають Василя Єлиняка та Івана Пилипів з с. Небилова тоді Калуського повіту. До канадських берегів вони прибули у 1891 р.

Емігранти з Галичини
на залізничній станції Квебек
(Канада). Близько 1911 р.

Родина галицьких емігрантів,
яка переїхала 1893 р.
до Канади. 1906 р.

У середині 90-х рр. розпочалася перша «бразильська лихоманка», спричинена міграційною політикою уряду Бразилії. Пароплавні компанії, відповідно до угоди з бразильським урядом, зобов'язалися перевезти до країни європейських емігрантів. Переїзд коштом держави, великі й спочатку безкоштовні земельні наділи, інші пільги – усе це надзвичайно вабило західноукраїнських селян, підштовхуючи їх до пошуків заробітчанського щастя за океаном. Потік українських переселенців до Бразилії та Аргентини не зупиняли й неабиякі труднощі, з якими вони стикалися в цих країнах, адже природні умови там надто відрізнялися від українських.

Як свідчать документи, на межі XIX–XX ст. зі Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття загалом емігрувало понад 650 тис. осіб, із яких найбільше – 47 % – виїхало до США. Темі еміграції галичан чимало творів присвятив видатний український новеліст Василь Стефаник. Вустами одного зі своїх героїв письменник виніс вирок еміграції як протиприродному явищу: «Аді, видиш, де твоя дорога та й твоя Канада? Отам!» – і показав їй через вікно могилу».

◀ За море.
Малюнок О. Кульчицької
до новели В. Стефаника
«Камінний хрест»

Що спонукало українців Австро-Угорщини до еміграції? До яких країн вони переселялися? Представники якої суспільної групи найчастіше зважувалися на переїзд за океан? Чому? Поміркуйте над наведеними в тексті словами з твору В. Стефаника: які історичні факти дали підстави письменникові оцінювати еміграцію як трагедію?

Прочитайте уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. З якими труднощами стикалися західноукраїнські емігранти? 2. Навіщо, на вашу думку, заокеанські переселенці повідомляли на Батьківщину про своє життя?

1. Нужда галицька так набридла нашим людям, що і в пекло не бояться йти, щоб лиш утекти з рідного краю... Пішов поголос про Бразилію. В одному листі від нашого чоловіка знаходимо ось такі звістки про ту країну, яку наші збаламучені люди не раз вважають якимось земним раєм... «Недавно приїхали люди з Галичини, їх вислано на місце, віддалене на кілька миль від Курітіби, головного міста Парани. У цьому місці, однак, були скелясті гори, а на скелі, розуміється, хліб не родить... З усіх країн Бразилії в одній Парані закладаються рільнічні колонії; тут емігранти, що одержали землю, мають надію, що, може, хоч онукам їхнім буде ліпше, ніж у Галичині. У кожному іншому місці емігранти стають невірниками панів, що садять великі плантації кави... Емігрантів вважають у Бразилії за худобу; жовніри бразильські б'ють і знущаються з них дуже часто, а захистити їх не можна (*Зі статті в газеті «Громадський голос», 1896 р.*).

2. Там, у Канаді, всі переселенці нещасливі й розкинені далеко один від одного, а оскільки не знають англійської мови, то кожний, хто може, ошукує їх немилосердно. Обіцяні урожайні поля – то болота або піски і такі горби, що аж страх бере, коли подумаєш, якої потрібно праці, щоб перетворити їх на поле. Тому емігранти в розпущі, бо якщо не мають за що повернутися, а на дорогу треба багато грошей, то можуть себе вважати за пропащих (*З листа українського поселенця в Канаді Тома Малиця, 1897 р.*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/Xtudwcv> або кодом, перегляньте документальний фільм із циклу «Відомі львів'яни», присвячений постаті Василя Нагірного. Про яку царину діяльності В. Нагірного довідалися? Що найбільше вразило в його архітектурній спадщині? Подискутуйте про умови, які посприяли реалізації багатогранної особистості цього видатного українця.

▲ Василь Нагірний.
До 1921 р.

Узагальніть матеріали параграфа висновком про причини масової еміграції західноукраїнського населення. Спираючись на подані нижче міркування І. Франка, складіть перелік мотивів, що спонукали до переїзду за океан. Які з них були, на вашу думку, найвагомішими?

Дехто твердить, що головною причиною є бідність, нужда і брак хліба. Але що на це сказати, коли емігрують і доволі заможні господарі, які мають землю, хліб, навіть гроші готівкою... Отже, не виключно голод і нужда, а також якісь інші, досі не виявлені причини посилюють еміграцію... Сама мрія про «свободу», здається, є принадою, яка вабить темний народ (Франко І. «З приводу еміграції населення»).

1. Витлумачте поняття: *сервітути, кооперативний рух, споживчий кооператив, трудова еміграція*.
2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) відкриття залізниці Перемишль – Львів; б) створення у Львові першого кооперативу на західноукраїнських землях; в) скасування австрійським імператором панщини.
3. Порівняйте соціально-економічний розвиток українських земель під владою Австро-Угорщини та Російської імперії. Визначте спільні й відмінні риси.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Ar8hcd6r> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 22. Українське національне відродження на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.

Прочитайте уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. Про які дві суспільно-політичні течії на західноукраїнських землях довідалися? На підставі джерел витлумачте назви цих течій. 2. Яка з течій постала раніше, а яка пізніше? (Як про це сказано в уривкові 2?) 3. З якою течією пов'язана діяльність осередку, про який згадано в уривкові 3? Чому цей осередок мав популярність? Якими заходами він впливав на суспільно-політичну ситуацію в краї?

1. Ці москвофіли, а швидше слуги кожного з російських урядів, його агенти й агітатори, не є чимось специфічно українським, як не є вони чимось специфічно польським чи австрійським... У Росії є подібного типу австрофіли, чи германофіли. Це міжнародна хвороба, боротьба з якою є справою насамперед зацікавлених урядів, яким

такі особи найбільше шкодять... У такому значенні москвофільство, як і усяка підлість, всяка продажність і деморалізація – це міжнародне явище, гідне загального осуду і боротьби з ним (*Франко І. «Дещо про польсько-українські відносини»*).

2. Через те, що те [молоде] покоління вживало народної мови і хотіло працювати для простого народу, називалося воно народовцями. А щоб зазначити, що і в австрійсько-угорській державі в Галичині, на Буковині й Угорщині і в Росії на Україні живе той самий наш нарід, окремий від народу польського та російського, воно почало називатися українцями, а наш нарід українським (*Лозинський М. «Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині»*).

3. «Руська бесіда» в Тернополі була, однак, не тільки місцем сходин мужчин, котрі б могли прочитати часописи або заграти в карти, як се звичайно буває по таких «Бесідах» чи «Касинах», але стала справдешним огнищем товариського народного життя не тільки тернопільських, але взагалі подільських русинів.

До «Бесіди» вчащали там також жінчини, а моя подруга... заложила мужеский та жіночий хор... а нинішня славна співачка наша, Саломея Крушельницька, ставила там перші кроки на сім полі...

Засновини «Руської бесіди» причинилися чимало до оживлення просвітньої діяльності в Тернополі і на Поділля, котрою займалася тернопільська філія товариства «Просвіта». Вже перед тим головний виділ «Просвіти» у Львові звернув бачність на потребу ширення просвіти серед широких верств народних не тільки з підмогою книжечок і «Письма з Просвіти», але таки живим словом і закладеннями читалень (*Барвінський О. «Спомини з мого життя»*).

1. Які політичні умови спричинили появу москвофільства на західноукраїнських землях?

Суспільно-політичне життя на українських землях у складі Австро-Угорської монархії у другій половині XIX ст. визначала діяльність москвофілів (*русофілів*) і народовців (*українофілів*).

Москвофіли (русофіли) – суспільно-політична течія, що об'єднувала ту частину греко-католицького духовництва й інтелігенції Галичини, Буковини та Закарпаття, яка прагнула до культурної єдності з Росією, сподіваючись на підтримку з боку російського уряду та виявляючи водночас підкреслену лояльність до Габсбурзької монархії.

Народовці (українофіли) – суспільно-політична течія, представники якої спиралися на традиції українського національного життя, обстоюючи самобутність українського народу.

Москвофільство постало після подій 1848–1849 рр., коли українська інтелігенція, що тривалий час прихильно ставилася до Габсбурзької династії, відчула розчарування через поступки уряду полякам і фактичне перетворення Галичини на польську автономію. Шукаючи способів для протидії польському наступу, чимало українських діячів почали орієнтуватися на Росію. Аж до 80-х рр. XIX ст. вони мали чи-

мало прихильників серед людей, які безнадійно заплуталися в термінах «руський», «русинський», тобто «український», та «російський», помилково вважаючи їх тотожними.

Москвофіли використовували в ролі літературної мови так зване *язичіє* – суміш церковнослов'янської, російської, польської та української мов. Мову, якою розмовляв простий народ, вони вважали говіркою неосвічених людей. Штучне язичіє відштовхувало молодь від рідної мови, що полегшувало завдання тим, хто хотів її денаціоналізувати (онімечити, сполонізувати тощо). Власне, тому рух москвофілів мав щедру підтримку Російської імперії, яка вбачала у пропагованому ними язичії інструмент зросійщення.

У москвофілів були свої установи й культурно-освітні товариства, вони видавали газети і журнали. Заснована ними 1870 р. громадсько-політична організація «*Руська рада*» претендувала на роль основного представника українського народу Галичини. Від другої половини 60-х рр. XIX ст. москвофіли пропагували ідею, що немає ніякого окремого українського народу, а є єдиний «руський» народ від Карпат до Камчатки. Згодом вони розгорнули агітацію за прийняття греко-католицьким населенням православ'я і приєднання західноукраїнських земель до Росії. Це відповідало політичним інтересам Російської імперії, яка фінансувала діяльність москвофілів.

На Закарпатті активними прихильниками москвофілства були Олександр Духнович та Адольф Добрянський. Вони виступали з антиугорських позицій, обстоювали ідею зв'язку земель, заселених закарпатськими русинами, із загальноруським простором, який отожднювали з Росією.

Одним з каналів поширення проросійських ідей на Буковині були осередки православ'я. Буковинські москвофіли (а це були переважно православні священники, які зазнавали сильного тиску з боку румунів і німців) уважали, що тільки за допомогою Росії буковинці можуть позбутися статусу пригнобленого народу.

Хто такі москвофіли? Яким був їхній вплив на суспільно-політичне життя західно-українських земель? Чому діяльність москвофілів заохочувала влада Російської імперії?

Прочитайте уривок із праці українського історика. Як наведені в уривковій факти характеризують діяльність москвофілів? У чому виявлялися їхня зверхність і лицемірство? Подискутуйте про те, у чому найбільша шкода від діяльності москвофілів для утвердження української національної ідеї. Які псевдонаукові твердження москвофілів використовує сучасна російська пропаганда, виправдовуючи свою агресивну війну проти України?

Пропаганда – цілеспрямоване поширення ідей та поглядів, що має на меті вплив на свідомість, емоції та поведінку людей, що забезпечується вибіркоким та однобічним висвітленням інформації.

«Мы не рутены от 1848 года – мы настоящие русские», – проголошував головний друкований орган москвофілів – львівська газета «Слово». Її редактор навіть наважився скласти і видати навчаль-

ний посібник «В один час навчитися малорусину по-великорусски» (претензійно-сміхотворна нездійсненність обіцяного підтверджувалася тим, що й сам автор до кінця свого життя не опанував російської мови). Ще один активіст москвофільства, уніатський священник і таємний прихильник православ'я Іван Наумович запевняв своїх петербурзьких опікунів, що коли російський козак дістане змогу вільно напоїти свого коня по той бік Збруча, мільйони возз'єднаних протягом одного дня, хоч би й по телеграфу, приймуть православну віру. Правда, так і не дочекавшись того дня, цей ревний москвофіл емігрував у 90-х рр. до Російської імперії...

Один із їхніх (москвофілів. – *Авт.*) провідників, історик Денис Зубрицький, публічно заявляв, що «обласне наріччя галицької черні» не годиться для написання історичних праць, призначених для освічених людей, а для простолюдина цілком вистачить трьох книжок: молитовника, псалтиря і катехізису...

Найбільш наполегливо запроваджували «язичіє» москвофіли Закарпаття, очолювані Адольфом Добрянським. Редактор ужгородської «Газети церковної» Іван Раковський також запевняв, що українського народу й української мови взагалі не існує, а є тільки єдиний російський народ і єдина російська мова (*Сарбей В. «Національне відродження України»*).

2. Яку роль у формуванні української національної самосвідомості відіграли в 60–80-х рр. XIX ст. народовці?

Від початку 60-х рр. XIX ст. у суспільно-політичному русі на західноукраїнських землях зростав вплив *народовської течії*. Народовці, відкидаючи погляди москвофілів, обстоювали ідею національної згуртованості українців, розділених між двома імперіями. Вони виступали за єдність усіх українських земель і розвиток єдиної української літературної мови на народній основі. Ця течія об'єднувала здебільшого студентів, учителів, молодих священників.

Оскільки більшість культурно-освітніх установ у Галичині перебували під контролем москвофілів, зокрема «Галицько-руська матиця», «Народний дім», народовці змушені були для реалізації своїх завдань організовувати паралельні товариства. У січні 1861 р. у Львові було засновано перше в Галичині культурно-розважальне товариство «*Руська бесіда*». Згодом товариства з такою назвою виникли в багатьох інших містах Галичини. Вони утримували клуби, театральні колективи, читальні та бібліотеки, влаштовували концерти, літературно-музичні вечори. У Львові при «*Руській бесіді*» 1864 р. виник перший на західноукраїнських землях український театр з однойменною назвою.

У 1868 р. народовці створили у Львові культурно-освітнє товариство «*Просвіта*», основне завдання якого полягало в поширенні серед галицьких українців письменності. «*Просвіта*» ви-

▲ Анатоль Вахнянин.
Художник
К. Устиянович.
1887 р.

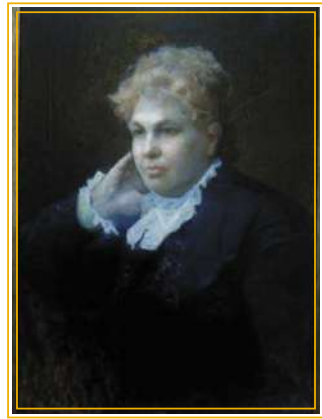
давала твори українських митців, шкільні підручники, літературно-наукові альманахи, популярні брошури, закладала читальні. Незабаром з'явилися філії «Просвіти» та читальні в повітових містах і селах ледь не по всій Галичині й Буковині. Одним з перших заходів товариства стало заснування власної наукової бібліотеки з читальнею (1869) та видання «Читанки для сільських людей» під назвою «Зоря». Першим головою «Просвіти» був педагог і композитор *Анатоль Вахнянин*.

З ініціативи народовців і за підтримки діячів Східної України у Львові **1873 р.** було створено літературне *Товариство імені Шевченка* (1892 р. реорганізоване в *Наукове товариство імені Шевченка*).

Завдяки старанням народовців Східна Галичина стала центром українського друкованого слова для всієї України. Тут публікували матеріали не тільки західноукраїнських авторів, а й громадських діячів, учених і письменників з Наддніпрянщини. Наприкінці 60-х – у 70-х рр. XIX ст. провідним органом народовців був літературно-науковий та політичний журнал «Правда». Першим осередком народовського руху в Галичині з виразним українофільським спрямуванням, за оцінкою І. Франка, став журнал «Вечерниці», що виходив протягом 1862–1863 рр.

Від початку 80-х рр. XIX ст. діяльність народовців набуває політичного характеру. Поштовхом до цього стали вибори 1879 р. до галицького сейму, на яких українці, очолювані москвофільською «Руською радою», змогли делегувати лише трьох своїх представників. Для посилення впливу на громадськість народовці заснували політичні часописи: газети «Діло» – для інтелігенції (1880 р., ініціатор і засновник Володимир Барвінський) та «Батьківщина» – для селян (заснована з ініціативи Юліана Романчука в 1879 р.). За сприяння В. Барвінського 1880 р. у Львові відбулося перше українське народне віче, у якому взяли участь дві тисячі селян. Прагнучи здобути першість у суспільно-політичному житті, народовці у **1885 р.** створили власне політичне товариство під назвою «Народна рада». Його засновниками були Олександр Барвінський, Іван Белей, Стефан Качала, Кость Левицький, Василь Нагірний, Юліан Романчук та ін.

Народовський рух поступово поширився і на Буковину. Важливим осередком виховання національно свідомої інтелігенції у краї стала заснована в нововідкритому Чернівецькому університеті (1875) кафедра української філософії, яку очолив народець Гнат Онишкевич. Створене в Чернівцях товариство «Руська бесіда» (1869), підпорядковане москвофілам, 1884 р. перейшло під вплив народовців. Друкованим органом народовців стала газета «Буковина» – перша українська

▲ Єлизавета Милорадович (у дівочтві Скоропадська) – меценатка, яка належала до засновників Товариства імені Шевченка у Львові. Художник І. Труш. До 1898 р.

▲ Володимир
Барвінський.
До 1883 р.

▲ Олександр
Барвінський.
80-ті рр. XIX ст.

▲ Юліан
Романчук.
1925 р.

▲ Кость
Левицький.
1919 р.

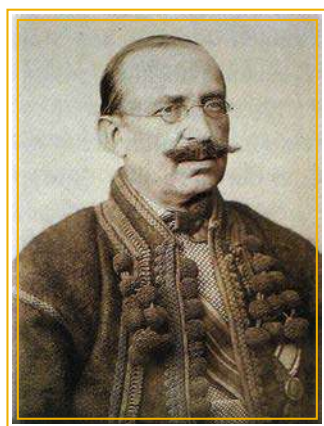
політична газета на Буковині (почала виходити 1885 р.). Її першим редактором був Юрій Федькович, якого називають буковинським будителем, пошановують як засновника нової української літератури на Буковині. Саме Ю. Федькович першим у краї почав писати твори живою народною мовою (у 1862 р. вийшла друком дебютна збірка поезій митця, 1876 р. у Києві надруковано першу збірку прозових творів).

Від середини 80-х рр. XIX ст. пожвавлення народовського руху на Буковині пов'язане з діяльністю *Степана Смаль-Стоцького*. 1885 р. він став завідувачем кафедри української мови і літератури в Чернівецькому університеті. Згодом його обрали деканом філософського факультету. У 1891 р. він очолив політичне товариство «Руська рада» і перетворив його на найвпливовішу українську організацію на Буковині. У 1892 р. його обрано послом Буковинського крайового сейму.

Досягнення народовців на Закарпатті були значно меншими. Там вони так і не змогли послабити позиції москвофільства. Причина цього – в активній мадяризації краю.

▲ Вітальна грамота австрійського
цісаря Франца-Йосифа I з нагоди відкриття
Чернівецького університету 30 вересня 1875 р.

▲ Юрій Федькович.
До 1888 р.

Коли, як і чому в суспільному житті західноукраїнських земель виникла народовська течія? Хто були її найяскравіші представники в різних регіонах Західної України? У чому полягало значення створення народовцями культурно-освітнього товариства «Просвіта» та літературного Товариства імені Шевченка? Які провідні друковані органи народовців? Чому з їх появою історики роблять висновок про політизацію національного руху на західноукраїнських теренах?

На підставі замітки схарактеризуйте значення діяльності Наукового товариства імені Шевченка для розвитку українського національного руху. Із завданнями якого етапу національного відродження ця діяльність співвідносна? Чи можна вважати започаткування української наукової організації свідченням політизації українського руху? (Відповідь обґрунтуйте.)

Згідно зі статутом літературного Товариства імені Шевченка його основною метою мав стати розвиток української словесності. Тож спочатку в діяльності товариства переважала культурно-просвітницька робота. Проте в 1892 р. з ініціативи О. Кониського його було реорганізовано в наукове. За новим статутом товариство мало об'єднувати фахових науковців і науковців-аматорів. Було сформовано три відділи: філологічний, історико-філософський і математико-природничо-медичний. Для розв'язання конкретних наукових завдань передбачалося створювати комісії. Товариство стало називатися *Науковим товариством імені Шевченка (НТШ)*.

Період найбільшого піднесення в діяльності НТШ пов'язаний із головуванням Михайла Грушевського (1897–1913). НТШ мало свою друкарню, а незабаром як окрему структуру було створено «Видавничу спілку» для видання української художньої літератури й науково-популярних книжок. У НТШ було сформовано першу і протягом тривалого часу єдину наукову українознавчу бібліотеку. Збагачувався етнографічними й археологічними експонатами музей товариства. Мало НТШ і свою книгарню.

Наукове товариство імені Шевченка сприяло вихованню талановитої наукової молоді. Ця традиція бере свій початок від М. Грушевського, який сформував у Львові першу школу українських істориків. Характерною рисою НТШ було постійне залучення до роботи наукових сил з усієї України.

Наукове товариство імені Шевченка – фактично перша українська Академія наук. Через обмін науковою інформацією та участь у міжнародних конгресах товариство представляло українську науку на міжнародному рівні. Серед почесних членів НТШ було чимало видатних учених з інших країн. Це також підносило авторитет української науки.

Прочитайте уривок із джерела. Про що в ньому йдеться? Схарактеризуйте заходи, яких уживали народовці для пробудження національної свідомості галицьких українців.

Розпочався вечір. На сцену вийшов п. Ол. Барвінський, якого зустріли гучними оплесками. Привітавши гостей, він розповів про життя М. Костомарова, про його заслуги в науці й літературі. Пів-

годинну його лекцію всі слухали з цілковитою увагою. Після лекції перед глядачами постала чудова картина. На сцену вийшов жіночий хор під проводом п-ні Барвінської і проспівав «Молитву» Верніволі (Кониського) на музику Лисенка: «Боже великий, єдиний, Русь-Україну храни!»... Як їхня провідниця, так і весь хор (12 осіб), – всі були в прекрасних народних строях. Всі, хто був у залі, з невимовною насолодою дивилися на цю красу Поділля, а коли пролунали по залу ніжні, любі звуки «Молитви», – справжня дрож проймала кожне серце, стільки святого почуття влили дівочі серця у слова і звуки своєї «Молитви» (З газети «Діло», 1885 р.).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/otuLgwIV> або кодом, перегляньте відеосюжет про Юрія Федьковича. Що в долі буковинського поета подібне до долі Тараса Шевченка? Які обставини історичного розвитку українських земель зумовлюють, на вашу думку, цю подібність? Чи зацікавила вас мистецька діяльність Ю. Федьковича? Знайдіть в інтернеті та прочитайте вірш «Вечір на підгір'ю», на прикладі якого подискутуйте про джерела поетичної творчості митця. Про які вияви громадської активності Ю. Федьковича довідалися з відео? Поділіться міркуваннями про те, чому українські діячі XIX ст. змогли реалізувати себе в різних царинах суспільного життя. Що ви вважаєте передумовою для самореалізації? Які якості характеру сприяють цьому?

На підставі таблиці узагальніть матеріал параграфу, поділившись міркуваннями про причини змагальності двох основних течій у суспільно-політичному житті західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. Що спільного було в їхній діяльності? Чим кардинально вона відрізнялася?

		Москвофіли	Народовці
Товариства	Наукові	«Галицько-руська матиця» (1848)	Товариство імені Шевченка (1873 р., від 1892 р. – наукове)
	Просвітні	Товариство ім. М. Качковського (1874)	«Просвіта» (1868)
	Розважальні	«Руське казино»	«Руська бесіда» (1861)
	Політичні	«Руська рада» (1870)	«Народна рада» (1885)
Періодичні видання	Газети	«Слово» (1861), «Галичанин» (1893), «Руське слово» (1890)	«Діло» (1880), «Батьківщина» (1879), «Свобода» (1897)
	Літературні журнали	«Бесіда» (1887), «Живе слово» (1893)	«Зоря» (1884), «Літературно-науковий вісник» (1898)

1. Витлумачте поняття: *москвофілство*, *народовство*.
2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) створення політичної організації «Народна рада»; б) створення у Львові літературного Товариства імені Шевченка; в) заснування у Львові товариства «Просвіта»; г) створення у Львові при «Руській бесіді» першого українського театру на західноукраїнських землях.
3. Прокоментуйте події (або явища), про які йдеться в уривкові з джерела: «Метою Товариства є плекати та розвивати науку і мистецтво на українсько-руській мові, збира-

ти та зберігати різні наукові предмети та пам'ятки старовини України-Руси. До сеї цілі мають вестися: 1) наукові дослідження: а) з філології і етнографії – руської і слов'янської, з історії українсько-руського письменства і мистецтва; б) з історії, географії і археології України-Руси, а також з наук філософічних, економічних і правничих; в) з наук математичних, природописних і лікарських; 2) відчити і розмови наукові; 3) з'їзди учених, літераторів і артистів, наукові подорожі і екскурсії; 4) видавання наукових видавництв періодичних і неперіодичних; 5) премії і підмоги ученим і літераторам; 6) удержування бібліотеки і музею; 7) удержування власної книгарні і друкарні».

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Ar8hmlp8> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 23. Політизація українського національного руху в 90-ті рр. XIX ст.

Прочитайте уривок із праці М. Грушевського та дайте відповіді на запитання.

1. На підставі яких фактів історик твердить, що в 70-ті рр. народовство «стає значною силою» на західноукраїнських землях? 2. Що він мав на увазі, характеризуючи спільноту москвофілів як таку, що «косніла і розкладалася у своєму реакціонерстві (діяльності, спрямованій на протидію прогресу і на збереження застарілих порядків. – *Авт.*) та відчуженні від народу»? Спрогнозуйте, як розгортатиметься український національний рух у наступні десятиліття.

Виріши з незначних гуртків молоді 1860-х років, у 1870-ті роки воно (галицьке народовство. – *Авт.*) стає вже значною силою. Це – меншість порівняно з представниками «твердого», або москвофільського, напрямку, але меншість сильна, життєва, що приваблювала до себе те, що було більш живим у суспільстві. Тоді як партія «твердих» закріпилася й почала розкладатись у своєму реакціонерстві й відчуженні від народу, народовство міцніло й розросталося. Почавши з діяльності літературної (журнал «Правда», товариство «Просвіта» для видання книжок для народу 1868 р., Наукове товариство імені Шевченка, засноване на капітал, зібраний українцями в Росії), воно згодом починає брати участь і в політичному житті краю. З культурних центрів Галичини переходить воно до провінції, поступово завойовує міщанське та селянське населення, долучає до спільного національного життя Буковину (не встигає тільки досягнути того ж у найбільш закріплених, захоплених москвофільством і мадяризацією угорській Україні) (*Грушевський М. «Нарис історії українського народу»*).

1. За яких умов і коли з'явилися перші легальні українські політичні партії?

У другій половині 70-х рр. XIX ст. у Галичині постало нове покоління діячів, яке згуртувалося навколо студентів Львівського університету Івана Франка та Михайла Павлика. Притаманний молоді радикалізм, а також вплив М. Драгоманова зумовили критичне ставлення цих діячів не тільки до москвофільства, а й до народовства. Молоді радикали, захоплені соціалістичними ідеями, зосередилися насамперед на соціальних проблемах. Вони прагнули надати українському

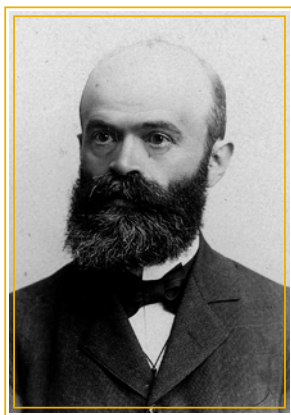
національному рухові нового європейського характеру. Через свої часописи, зокрема «Народ», намагалися залучити до політичної діяльності селян Галичини та Буковини, які, як знаєте, становили найбільшу соціальну групу у краї.

Пояснюючи, що таке **соціалізм**, М. Павлик зазначав: «...Зрівняти всіх людей на світі так, аби кожен на себе робив, а не на других; аби кожний мав чим і на чім робити... Така наука про рівність усіх людей називається соціалізм, такі думки зуться соціалістичними, а чоловік, котрий їх тримається, – соціаліст, по-нашому гуртівник, або товаришник, бо все має йти на гурт товариствам, громадам» (Павлик М. «Друкований лист Михайла Павлика до людей»).

Політична партія – організація, що об'єднує своїх членів навколо програми, гасла чи керівника; прагне досягти мети шляхом здобуття державної влади, участі в її здійсненні або безпосереднього впливу на рішення державної влади.

▲ Іван Франко.
1896 р.

▲ Михайло Павлик.
1891 р.

У жовтні 1890 р. радикали створили першу в Україні політичну партію – *Русько-українську радикальну партію (РУРП)*. Її засновниками й лідерами були Іван Франко, Михайло Павлик, В'ячеслав Будзиновський, Северин Данилович, Євген Левицький, Роман Ярославич.

РУРП прагнула обстоювати соціальні інтереси українських селян Галичини й водночас захищати національні права українського народу. Цій організації належала першість в аргументації вимоги політичної самостійності України.

У 1895 р. вийшов друком публіцистичний твір одного з членів радикальної партії *Юліана Бачинського* під назвою «Україна irredenta» («Україна уярмлена»), у якому він з позиції соціалістичних ідей обґрунтовував історичну правомірність боротьби українців за окрему самостійну державу.

Тож 1895 р. на четвертому з'їзді партії рурпівці доповнили свою програму пунктом, у якому йшлося, що втілення партією «ідеалів соціалістичних можливе при повній самостійності політичній русько-українського народу».

Не поділяючи соціалістичних ідеалів молоді, народовці прагнули досягти піднесення українського руху легальним способом, тобто діючи в межах законів Австро-Угорщини. 1890 р. лідери народовців О. Барвінський, Ю. Романчук, галицький митрополит С. Сембратович за підтримки В. Антоновича та О. Кониського уклали з польськими політичними колами й австрійським урядом компромісну угоду, яка отримала назву «нова ера».

«Нова ера» – угода між українцями та поляками Галичини 1890 р., яка передбачала відмову українських народовців від союзу з москвофілами та їх лояльне ставлення до імперії Габсбургів узамін на поступки з боку австрійських і польських владних кіл для українського руху в культурно-освітній, політичній та господарській сферах.

Щоправда, про забезпечення політичних прав українців у всій повноті не йшлося. Тому «нова ера» у відносинах з австрійськими урядовими колами тривала недовго: більшість народовців на чолі з Ю. Романчуком 1894 р. відмовилися від «новоєрівської» політики. Ці діячі зблизилися з тим крилом радикальної партії, яке, поступово відмовляючись від соціалістичних гасел, за пріоритет обрало національну ідею. Так у **1899 р.** було створено *Українську національно-демократичну партію (УНДП)*, що стала основною політичною силою українства у краї.

Розбудовувати суспільство мирними, легальними методами мала на меті *Українська соціал-демократична партія (УСДП)*. Цю організацію заснували як відгалуження австрійської соціал-демократії у **1899 р.** колишні рурпівці Микола Ганкевич, Юліан Бачинський, Семен Вітик та ін. Лідер партії Микола Ганкевич заявляв, що «українські соціал-демократи прагнуть національної свободи свого народу, щоб возз'єднаний і вільний український народ став поряд з іншими націями як рівноправний».

Як було створено першу легальну українську політичну партію? Що передбачала угода між українцями та поляками Галичини 1890 р.? Чому її назвали «ною ерою»? Чому період «нової ери» тривав недовго? Коли і за чиєї ініціативи виникли Українська національно-демократична й Українська соціал-демократична партії? На підставі схеми поясніть, у чому полягала «новоєрівська» політика народовців. Якими були політичні здобутки «нової ери»?

Найважливіші здобутки «нової ери»

Запровадження в буковинських і галицьких освітніх установах українського фонетичного правопису (1892).

Відкриття у Львівському університеті кафедри історії України на чолі з М. Грушевським (1894).

Перетворення літературного Товариства імені Шевченка на наукове (1892) та розширення завдяки державним субсидіям його діяльності.

Створення страхового товариства «Дністер» (1892).

Відкриття української гімназії в Коломиї (1892).

Поширення принципу двомовності на низку вчительських семінарій.

Поява урядових розпоряджень про підтвердження прав або розширене вживання української мови в державних установах.

Відкриття для українців ширшого доступу до державних посад.

Прочитайте уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. Які політичні завдання для забезпечення національних прав українців ставила УНДП? Чому вона була наймасовішою та найвпливовішою політичною силою в Галичині? 2. Чим подібні й чим відрізнялися програмні засади РУРП і УНДП? 3. Чому УСДП, за визначенням М. Грушевського, «наймолодша і найслабша»? Складіть порівняльну таблицю українських політичних партій Галичини. (Критерії для порівняння оберіть самостійно.)

1. ...В останнє десятиліття українські національно налаштовані елементи Галичини склали три організовані партії.

По-перше, партія, що має офіційну назву національно-демократичної ... є спадкоємницею національного руху галицького українства й об'єднує у своїх лавах більшість національно налаштованого українського суспільства. Національні політичні завдання стоять на чолі її програми, хоча з часу останньої реформи в ній помітне місце займають також питання економічного та соціального характеру. Прогресивний теоретично її характер послаблює на практиці наявність у її лавах значної кількості духовенства й чиновників. Мірилом її політичної сили може стати підрахунок голосів під час останньої виборчої кампанії: із загальної кількості голосів, здобутих кандидатами українських національних партій (375 тис.), її кандидати здобули 267 тис.

По-друге, партія радикальна, що виникла в кінці 1880-х років і, на противагу культурно-національним завданням старшої партії (нинішньої національно-демократичної), висунула на перший план питання й завдання соціально-політичні. Після того, як національно-демократична партія включила до своєї програми (1899 р.) соціальні та політичні вимоги партії радикальної, багато видатних представників цієї останньої примкнули до неї, різниця між обома партіями несуттєва і виявляється головню у тактиці. Тоді як партія національно-демократична налічує у своїх лавах багато представників духовенства (уніатського), партія радикальна має характер різко антиклерикальний і рішуче виступає проти духовенства. Її можна вважати лівим крилом націонал-демократів.

По-третє, соціал-демократична партія. Наймолодша, вона є і найслабшою в цей час, та й у майбутньому не видно для неї надто сприятливих умов: її справжня стихія – фабричний пролетаріат – тут відсутня, і в містах їй доводиться розмежовуватись із польською соціал-демократією: завдання не з легких. Далі, намагаючись не підкреслювати різко національного питання з партійної солідарності з польською соціал-демократією, вона послаблює свою позицію, оскільки національне питання для українців є тепер питанням насущним. Досі, з огляду на загальну слабкість соціал-демократії в Галичині, українські соціал-демократи підпорядковували національні запити загальнопартійним інтересам і з українських національних партій найменше висували національне питання; останнім часом молодше покоління партії висуває його набагато різкіше й повніше, усе більше звільняючись (як і єврейські соціалісти Галичини) з-під впливу польської соціал-демократії (Грушевський М. «Українці»).

Антиклерикальний – такий, що заперечує панування церкви і духовництва в суспільно-політичному, культурному житті країни.

i Роздивіться світлину та прочитайте замітку. 1. Коли відбулася подія, засвідчена на фото? Поділіться враженнями про зображених на ньому діячів: що свідчить про їхній культурний рівень, освіту, національний світогляд? 2. На яких змінах у національній свідомості галичан наголошено в наведеному в замітці джерелі? 3. Чому ці зміни свідчать про зростання українського руху?

▲ Українські культурні діячі під час урочистостей з нагоди сотої річниці виходу «Енеїди» І. Котляревського. 1898 р.
У центрі – Михайло Грушевський та Іван Франко

” Формуванню політичної свідомості галицьких українців сприяли масові заходи, першими з яких були урочистості в пам'ять 50-річчя «знесення панщини» 19 травня 1898 р. Тоді у Львові відбулося велике всенародне віче. Від імені політичних партій та українського населення Галичини віче проголосило самостійність українського народу.

Українською національною маніфестацією стало і святкування у жовтні – листопаді того самого року у Львові 100-річчя від виходу у світ «Енеїди» І. Котляревського. Про ту подію один з її учасників залишив таке свідчення: «...Роковини всенародного свята національного відродження України позначилися в Галичині не тільки на полі літературнім, але мали також і велике значення для розвитку політичної думки галицьких українців. Зібрані на святі Котляревського з найбільш глухих закутків інтелігенти, робітники й селяни зрозуміли, що світло до Галичини прийшло з Наддніпрянщини, що дала Котляревського й Шевченка; що народ, який живе по однім і по другім боці Збруча, – той самий і що центр нашого національного життя – у золотоверхому Києві. З тієї пори й почали вживати галичани замість слів «Русь», «руський» – спочатку «Україна-Русь», «українсько-руський», а згодом уже «Україна», «український» (*Зі спогадів М. Мочульського*).

Прочитайте біографічну довідку про І. Франка та спогади сучасників про нього. Подискутуйте про те, як в особі І. Франка поєднувалися громадський діяч, науковець та митець, давши відповіді на запитання. 1. Як характеризує І. Франка його життєве кредо? Чи легко, на вашу думку, жити з такими переконаннями? 2. У чому І. Франко вбачав кінцеву мету українського національного руху? Поділіться припущеннями, навіщо І. Франко втілював її в поетичній формі? 3. Яким був моральний ідеал І. Франка? Чи відповідають цьому ідеалові риси його особистості? (Підтвердіть уривками з джерел.)

1. *Великий Каменяр, титан праці, велет духу* – так називаємо Івана Франка, віддаючи належне його самовідданій праці задля поступу рідного народу. Вражає творчий доробок митця-мислителя: близько 6 тис. літературних, наукових і публіцистичних праць. Один з ідейних лідерів українського національного руху, був першим головою РУРП та одним з її провідних ідеологів. У 1899 р. він вийшов з партії, мотивуючи своє рішення тим, що почувається «насамперед русином, а потім радикалом». Уболіваючи за долю рідного народу, І. Франко саме йому присвятив свій найвизначніший твір – своєрідний підсумок багатолітніх духовних шукань – поему «Мойсей». У творі сформульовано кінцеву мету українського національного руху:

Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,
Покотиш Чорним морем гомін волі,
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.

Справі обґрунтування й популяризації національної ідеї як рушійної сили в боротьбі за незалежність, а також її утвердження у свідомості народу І. Франко присвятив своє життя, залишаючись вірним самому собі і своєму кредо: «Тільки... всестороння праця зробить нас справді чимось, зробить нас живою одиницею серед народів».

2. Франко зараз повів нас до кав'ярні, де ми й просиділи разом кілька часу. Він зробив на мене надзвичайно гарне враження; своїм зовнішнім виглядом, вдачею, поведінкою він нагадував дуже професора В. Антоновича: у обох них відразу почувалася нещоденна талановитість, багатство знання і якась особлива простота (яка рідко трапляється у галичан), що вабила до них усіх, хто з ними розмовляв (*Зі спогадів Євгена Чикаленка*).

3. Батько залюбки одягався в сіру одягу. Майже завжди носив вишивану сорочку... В іді був Батько над вираз невибагливий. Мати варила просто, але дуже добре. На снідання Батько пив каву з булкою (часто домашньою), на обід були: вітамінова зупа з додатком кваску, кропиви, грибів, літом й осінню яринні та овочеві зупи, м'ясо та легуміна (ласощі. – *Авт.*). Батько ніколи не кутив. У питті був незвичайно повздержливий. Рідко пив чарку вина (*Зі спогадів сина І. Франка – Петра; П. Франко «Іван Франко зблизька (п'ять портретів)»*).

4. Галицька суспільність не вміла оцінити Франка, а радше не доросла до нього. Він був зовсім європейцем і поступовою (прогресивною. – *Авт.*) людиною, а пересічні галицькі українці були заскорузлі у своїх поглядах, нетерпимі до нових думок, і тільки частина молоді повірила пророкові нових ідей і пішла за ним безоглядно, коли старші ставилися до нього недовірливо, з острахом, а часом і зовсім вороже. Коли ж Франко потрапив до в'язниці як соціаліст і ворог суспільного ладу, тоді, крім частини молоді, тільки винятково деякі розумніші інтелігенти не відсахнулися від нього й навіть підтримували з ним товариські зносини... Через свою наукову роботу, широку літературну діяльність у поезії, драмі, оповіданнях, повістях, переробках з європейської літератури, перекладах і взагалі на всіх ділянках Франко завоював собі загальну пошану і подив (*Зі спогадів учителя гімназії Григорія Величка*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/etuXWZdJ> або кодом, перегляньте відео з цікавими фактами про Івана Франка. Яка інформація збагатила ваше уявлення про нього як про людину? Якими відомими вам з цього та попередніх уроків історії, а також з уроків української літератури фактами доповнили б відео? (Скориставшись прийомом мозкового штурму, пригадайте все, що знаєте про цього видатного українця.) Підготуйте запитання-загадки для історичної вікторини, яку проведіть для учнів школи.

2. Як взаємодіяли українці з австрійськими державними і крайовими парламентськими установами?

У середині 60-х рр. XIX ст. набула завершених обрисів політична система Габсбурзької імперії. За двосторонньою угодою 1867 р. австрійська монархія стала двоєдиною (дуалістичною) державою, що отримала назву *Австро-Угорщина*. Її очолював австрійський цісар з династії Габсбургів, який одночасно мав титул короля Угорщини. Австро-Угорщина проводила єдину зовнішню політику, мала спільні військове і морське міністерства, але внутрішні справи кожна частина вирішувала самостійно за допомогою власних урядів. Окремо формувалися й автономно діяли парламенти – Державна рада (райхсрат) в Австрії та сейм в Угорщині.

У 1861 р. на нових засадах почали діяти крайові сейми: у Львові – Галицький, у Чернівцях – Буковинський. Вибори до Галицького сейму проводили кожні шість років за куріальною системою, в основу якої покладено станово-майновий принцип. Формально українці згідно з виборчим законом могли здобути до третини місць у сеймі (щонайбільше 50 зі 150). Але в реальному житті від 70-х рр. XIX ст. кількість українських представників у сеймі здебільшого становила 15–20 осіб. Та навіть за обмеженого впливу українського представництва українське питання в Галицькому сеймі звучало доволі гостро.

Діяльність українських депутатів відбувалася у складних умовах. Польська більшість сейму ухвалювала рішення, ігноруючи українських представників. Політична тактика українських депутатів полягала в демонстративних виходах із сеймової зали на знак протесту.

Нову тактику сеймової політики запропонували народовці на початку 80-х рр. XIX ст. Вона передбачала активні виборчі кампанії, використання сеймової трибуни для проголошення національних вимог (української національної самостійності, єдності українського народу, поділу Галичини на польську та українську частини), ухвалення сеймом рішень в інтересах українців, постійний зв'язок з виборцями.

Крім Галицького сейму, ареною парламентської діяльності депутатів від Галичини був австрійський парламент – Державна рада у Відні. З 1861 р. депутатів Державної ради обирали крайові сейми, з 1873 р. було запроваджено безпосередні вибори в округах на куріальній основі.

Українські депутати (до десяти представників, які в окремі періоди належали до різних фракцій) до 1907 р. не відігравали в Державній раді помітної ролі. Українське питання в австрійському парламенті порушувалося епізодично, переважно у зв'язку з виступами українських депутатів із протестами проти порушення закону про вибори в Галичині.

Від початку XX ст. найчисленнішим і найвпливовішим серед інших політичних сил у Галицькому сеймі й Державній раді було представництво УНДП. Участь у діяльності парламентських установ усіх рівнів була для галицьких українців школою легальної політичної боротьби.

Який досвід отримали галицькі українці завдяки парламентській діяльності? У чому цінність цього досвіду? Продовжіть укладати синхронізовану таблицю «Українське національне відродження наприкінці XVIII – на початку XX ст.».

Як ви знаєте з уроків всесвітньої історії, П'ємонт – це назва північно-західної області Італії, яка стала наприкінці XIX ст. притягальним центром державного об'єднання роздробленої, ослабленої країни. Високий політичний і національний дух об'єднав навколо неї інші території, завдяки чому в 1870 р. постала єдина, незалежна італійська національна держава. Поміркуйте, чи можна твердити, що роль П'ємонту в українських реаліях кінця XIX ст. відігравала Галичина. Коли і внаслідок яких подій це сталося?

1. Витлумачте аббревіатури: РУРП, УНДП, УСДП та поняття *політична партія*, «нова ера».
2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) утворення Русько-української радикальної партії; б) перетворення унітарної Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську імперію; в) вихід друком твору Ю. Бачинського «Україна irredenta»; г) відкриття кафедри історії України у Львівському університеті.
3. У чому виявлялася політизація українського національного руху в 90-ті рр. XX ст. на західноукраїнських землях? Яка роль у цьому процесі належала першим легальним політичним партіям та українському представництву в Галицькому сеймі та австрійському парламенті у Відні?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/9r8hSfGT> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Щоб перевірити, як засвоїли матеріал теми, виконайте завдання, перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/EtiCcWIT>.

Розділ 6

Розвиток українських земель на початку XX ст.

§ 24. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії

Попрацюйте з історичною картою. Пригадайте, коли і за яких обставин українські землі потрапили до складу Російської та Австро-Угорської імперій. 1. Які українські землі на початку XX ст. перебували у складі Російської імперії, а які – Австро-Угорської? До складу яких адміністративно-територіальних одиниць вони належали? 2. Які факти суспільно-політичного та господарського життя в Україні на початку XX ст. засвідчено на карті? 3. Поміркуйте, чому уряди обох імперій не створювали адміністративно-територіальних одиниць за етнічними ознаками.

1. Що визначало розвиток промисловості на українських землях у складі Російської імперії на початку XX ст.?

Початок XX ст. на українських теренах – період бурхливого розвитку капіталізму, за якого відбувалися істотні соціальні зміни. Завдяки географічному розташуванню та природним багатствам Україна стала одним із промислово найрозвиненіших регіонів імперії, виробляючи левову частку продукції у видобувній і металургійній галузях, виробництві цукру та вирощуванні товарного зерна. Проте економічний поступ регіонів України був неоднаковим. Найвищі темпи модернізації характерні для Півдня, де активно розвивалося промислове виробництво; натомість Лівобережжя помітно відставало. Адже промисловість на українських землях формувалася як частина загальноімперського господарського комплексу.

Ви вже знаєте, що на межі XIX–XX ст. унаслідок спеціалізації промислового виробництва на українських землях у складі Російської імперії сформувалися великі промислові центри – Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізрудний, Нікопольський марганцевий басейни та Південно-Західний цукробуряковий район.

За рівнем концентрації промислового виробництва Україна вийшла на початку XX ст. на одне з перших місць у світі. Приміром, у 1901 р. на 12 великих металургійних заводах було зосереджено 96 % усіх робітників металургії Півдня України. На кожному з них працювало понад 1 тис. робітників, які виплавляли 87 % чавуну в цьому регіоні.

Унаслідок концентрації виробництва розпочався процес *монополізації* промисловості – об'єднання підприємств, що контролюють виробництво і збут значної частини продукції певної галузі промисловості.

Концентрація виробництва – зосередження засобів виробництва, працівників та обсягів виробництва на великих підприємствах.

Монополія – об'єднання підприємств, створене в умовах посилення конкурентної боротьби для узгодження виробництва і збуту товарів з метою одержання максимальних прибутків.

Ще 1887 р. в Києві було створено синдикат цукрозаводчиків, керівниками якого стали найбільші виробники цукру в Україні. Основне завдання об'єднання – регулювання цін на цукор і забезпечення високого прибутку на внутрішньому ринку. Підприємці скорочували продаж цукру на внутрішньому ринку й збільшували його експорт. Вивозячи частину цукру за кордон, вони штучно підтримували високі ціни на нього всередині країни.

У 1902 р. виник синдикат «Продамет» – товариство для реалізації виробів металургійних заводів (на момент створення до синдикату ввійшло 14 металургійних заводів, 11 з яких розташовувалися на українській території). «Продамет» згодом зосередив понад 80 % усього збуту заліза в країні. Потужним був також синдикат із продажу металевих труб – «Трубопродаж». Майже 60 % видобутку кам'яного вугілля Донбасу контролював синдикат «Продвугілля», створений 1904 р. Це був один із найбільших синдикатів імперії. У 1902 р. ви-

ник синдикат «Продвагон», який об'єднував 13 найбільших підприємств відповідного профілю. Це об'єднання створили для регулювання замовлень на вагони, адже воно концентрувало 88 % загального обсягу їх виробництва.

Синдикат – форма монополії, що передбачає об'єднання самостійних у питаннях виробництва підприємств з метою збуту товарів.

Одночасно з промисловими монополіями виникали й банківські. Якщо раніше банки тільки кредитували підприємства, то тепер дедалі частіше ставали їхніми співвласниками. Концентрація промисловості й капіталу зумовила злиття банківського капіталу з промисловим і, як наслідок, появу фінансового капіталу. Кілька найбільших банків імперії контролювали 50 % металургійної і 60 % вугільної промисловості.

На початку ХХ ст. Україна, як ви вже знаєте, була ареною активної підприємницької діяльності іноземних капіталістів. Російський уряд, запроваджуючи високе мито на імпортні товари, водночас дозволяв іноземцям вигідно вкладати свої капітали у промисловість Росії. Іноземні капіталісти користувалися такими самими правами, як і російські. До 96 % усіх іноземних капіталів припадало на чотири європейські країни: Францію, Англію, Німеччину і Бельгію, кожна з яких мала свої галузеві пріоритети.

Попри доволі активний промисловий розвиток, економічне життя імперії не було рівномірним. Для економіки України, як і загалом Російської імперії, на межі століть характерні періоди піднесення і вповільнення. Економічна криза, зокрема, спостерігалася в 1900–1903 рр. У ті роки скоротилося виплавлення чавуну, зменшився видобуток кам'яного вугілля, марганцевої руди, з конвеєрів зійшло менше паротягів, зупинилося чимало заводів, рудників, шахт, а понад 100 тис. робітників в Україні стали безробітними. Тим, хто залишився працювати, істотно зменшили платню. Особливістю було те, що криза не загальмувала пов'язані між собою процеси монополізації та концентрації промислового виробництва, оскільки спричиняла банкрутство насамперед дрібних підприємств.

Найпомітніша соціальна зміна, зумовлена розвитком промисловості, – зростання чисельності та концентрації пролетаріату. За період 1900–1913 рр. кількість пролетарів зросла вдвічі: із 360 тис. до 631 тис. Крім робітників промислових підприємств, 1913 р. в Україні налічувалося близько 400 тис. будівельників, 157,8 тис. залізничників, понад 1,5 млн сільськогосподарських робітників.

Найбільшими робітничими центрами стали Харків, Катеринослав, Київ, Миколаїв, Одеса, Луганськ, Юзівка, Маріуполь. Робочий день для більшості робітників тривав від 12 до 14,5 годин на добу. Поширеною була практика понаднормової роботи. На підприємствах не дотримувалися техніки безпеки та охорони праці, що призводило до зростання травматизму. Заробітна плата була низькою та ще й «з'їдалася» численними штрафами. Нестерпними були й житлово-побутові умови. Більшість робітників мешкали в бараках і землянках.

▲ Панорама Юзівки з терикона шахти «Центральна».
Кінець XIX ст.

На початку XX ст. розмаху набув страйковий рух. У 1900 р. в Харкові відбулася багатотисячна травнева демонстрація. У 1901–1902 рр. страйки та демонстрації відбулися в Києві, Катеринославі, Одесі та інших містах. Робітники висували економічні вимоги – запровадження 8-годинного робочого дня, підвищення платні. У липні – серпні 1903 р. Росію охопив загальний політичний страйк під гаслом «Геть самодержавство!». Він розпочався в Баку на Закавказзі й перекинувся до Одеси, Катеринослава, Києва, Миколаєва, Єлисаветграда та інших промислових центрів України. У протестах узяли участь близько 200 тис. робітників, із них понад 115 тис. в Україні. У багатьох містах демонстрації та мітинги супроводжувалися сутичками з поліцією та військами. Страйк 1903 р. був наймасовішим та найорганізованішим. Проте загалом страйки 1900–1903 рр. відбувалися несинхронно, що давало змогу уряду придушувати їх.

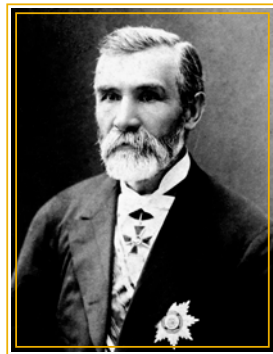
У чому виявлялися на українських землях під владою Російської імперії такі явища економічного життя, як спеціалізація та концентрація промислового виробництва? Що передбачав процес монополізації промисловості? Як розвиток капіталізму позначився на структурі населення?

Прочитайте замітку та дайте відповіді на запитання. Поділіться припущеннями, із представників яких суспільних груп в умовах економічного розвитку формувалася нова українська еліта. Наскільки масовим, на вашу думку, було це явище? Чому? Хто з українських промисловців зажив слави меценатів та благодійників? Висловіть ставлення до їхньої діяльності.

Економічний розвиток зумовив появу нової української еліти з кола підприємців. Майже в кожному регіоні з'явилися свої меценати та благодійники, які опікувалися освітою, а також безпритульними дітьми і дітьми-сиротами, медициною, мистецтвом.

Особливо масштабною була діяльність сім'ї Терещенків. Брати Терещенки походили з козацького роду з м. Глухова (нині Сумської обл.). Наприкінці XIX ст. Терещенки володіли понад 200 тис. десятин землі (з них 70 тис. на Київщині). У 1870 р. Микола Терещенко разом із братом Федором заснував Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків, яке на той час було найбільшим об'єднанням у цукровій галузі країни. Щороку на цукрових підприємствах Терещенків вироблялося продукції більше ніж на 21 млн рублів. У 1911 р. їхні рахунки лише в закордонних банках перевищували 13 млн рублів.

▲ Микола Терещенко.
До 1903 р.

Родині Терещенків тогочасний Київ завдячував дитячим притулком, лікарнею, двома гімназіями та двома училищами, кількома корпусами Політехнічного інституту. Терещенки збудували Музей старовини і мистецтва (тепер Національний художній музей України), Троїцький народний дім (нині Театр оперети). У Глухові для дітей з незаможних родин і сиріт благодійники заснували міське училище, для якого було збудовано приміщення з бібліотекою. Лише один представник цієї родини – Микола Артемійович Терещенко – пожертвував на громадські потреби близько 5 млн рублів (із яких близько 2 млн припало на Київ). Не поступався йому щедрістю і брат – Федір Терещенко.

Не менш відомими меценатами та благодійниками, чиї пожертви сприяли насамперед українській справі, були представники родини підприємців-цукрозаводчиків Симиренків. Платон Федорович Симиренко, як ви вже знаєте, пожертвував кошти на видання «Кобзаря» 1860 р.

Після смерті старшого брата, а згодом батька керівництво фірмою «Брати Яхненки і Симиренко» перебрав на себе Василь Федорович, залишаючись щедрим натхненником багатьох культурних проєктів.

▲ Будівля лікарні
для чорноробів у Києві
(нині амбулаторія Національної
дитячої спеціалізованої лікарні
«Охматдит»). Сучасна світлина

▲ Будівля дитячого притулку
у Глухові (нині приміщення школи).
Сучасна світлина

У 1873 р. він став фундатором літературного Товариства імені Шевченка у Львові (разом з Єлизаветою Милорадович), пізніше пожертвував 100 тис. карбованців золотом на придбання будинку Наукового товариства Шевченка у Львові. Упродовж сорока років Василь Федорович регулярно виділяв Київській громаді десяту частину своїх прибутків. Надавав фінансову підтримку українським ученим і письменникам, громадським діячам (М. Коцюбинському, М. Лисенку, О. Кістяківському та іншим). Фінансував діяльність М. Драгоманова та його видання в Женеві. За фінансової допомоги В. Смиренка журнал «Київська старовина» виходив як передплатне періодичне видання. Усі статки (10 млн руб.) Василь Смиренко заповів Товариству підтримки української творчої інтелігенції.

▲ Євген Чикаленко.
1908 р.

▲ Редакція газети «Рада».
У центрі – Євген Чикаленко. 1908 р.

▲ Перша сторінка
газети «Рада».
1908 р.

Від середини 70-х рр. XIX ст. в Україні не відбулося жодного помітного культурного заходу, який би не підтримав В. Смиренко. Він був тим, хто фінансував український національний рух.

На відміну від В. Смиренка, поміщик-землевласник Євген Чикаленко не тільки давав кошти на національно-культурне відродження, а й був активним учасником українського національного руху. Він мав безпосередній стосунок до заснування на початку XX ст. кількох партій на українських землях у складі Російської імперії, причому не лише надавав їм фінансову підтримку, а й був ідеологом цих політичних організацій. Справою життя Є. Чикаленка стало видання від 1906 до 1914 р. щоденної українськомовної газети «Громадська думка» (згодом – «Рада») – єдиної на той час газети в Росії, яка висвітлювала український національний рух.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/FtiCm6qY> або кодом, перегляньте трейлер до документального фільму «Спадок Терещенків». Які нові факти про славетну родину довідалися? Як ви розумієте вислів, що став родинним девізом Терещенків? Подискутуйте з приводу твердження про те, що в «кожній заможній родині друге-третє покоління відрізняється своїми мізками від засновників»? (Що мав на увазі журналіст – світогляд, потреби, цінності, переконання? Чи стосується це узагальнення лише заможних родин? Чи переконливим воно видається на тлі фактів з історії родини Терещенків?) На підставі трейлера поділіться припущенням про основну ідею документальної стрічки. Перегляньте на дозвіллі фільм повністю та поділіться враженнями в загальному колі. Напишіть есе, у якому викладіть міркування про нематеріальний спадок Терещенків.

2. Що було характерним для розвитку сільського господарства?

Проникнення капіталістичних відносин у сільське господарство сприяло спеціалізації виробництва. Від другої половини XIX ст. на наших землях було сконцентроване основне виробництво цукру (Правобережжя й Лівобережжя) і товарної пшениці (Південна Україна). Зростали посівні площі соняшника, картоплі, тютюну та інших технічних культур. На початку XX ст. в південних губерніях вирощували майже п'яту частину хліба, зібраного в європейській Росії. Проте процеси капіталізації в сільському господарстві розгорталися повільніше, ніж у промисловості. Це було зумовлено збереженням наслідків кріпосництва. Селяни й після реформи були обмежені у праві розпоряджатися надільною землею, їх пов'язувала кругова порука щодо виконання повинностей і платежів.

Капіталізація сільськогосподарського виробництва виявилася передусім у скороченні поміщицького землеволодіння: ці землі поступово переходили у власність буржуазії. Ще однією прикметою часу було зростання в селі соціального розшарування: заможні селяни скуповували землі збіднілих разом із худобою та реманентом. Користуючись банківськими позиками, вони створювали великі ферми. У господарствах почали масово застосовувати сільськогосподарську техніку. Що ж до бідніших селян, то вони втрачали землю. Ці явища, які посилювалися на початку XX ст., визначають як процес обезземелення селянства. У 1905 р. частка безземельних і малоземельних селян становила 55,7 %. Унаслідок цього виникало аграрне перенаселення, що зумовило появу великої кількості безробітних. Із лівобережних та правобережних губерній щорічно вирушали на пошук роботи 1,5 млн сільськогосподарських робітників, які здебільшого подавалися на заробітки на Південь України.

Ситуацію ускладнював і швидкий приріст сільського населення, яке за 50 пореформених років майже подвоїлося. Промисловість не могла поглинути надлишкової робочої сили, оскільки нових робочих місць з'являлося значно менше. Тож від кінця XIX – початку XX ст. відбувалася масова трудова еміграція українських селян до Середньої Азії, Сибіру та Далекого Сходу. На початку XX ст. інтенсивність переселенського руху помітно зросла. Особливо збільшився потік переселенців з України після побудови Транссибірської залізниці. Загальна кількість емігрантів-переселенців з українських земель наприкінці

▲ Микола Левитський.
1896 р.

XIX – на початку XX ст. сягнула кількох мільйонів осіб. Вони компактно оселялися в Південно-Західному Сибіру та Північному Казахстані (у Сірому Клину) та на Далекому Сході, зокрема на Амурі й узбережжі Тихого океану (у Зеленому Клину).

На українських землях у складі Російської імперії, так само як і в західноукраїнських, найпоширенішою формою пристосування селян до ринкових, товарно-грошових відносин став кооперативний рух. Особливістю кооперації тут було те, що вона не обмежувалася споживчою та кредитною сферами. Яскравою сторінкою кооперативного руху є діяльність Миколи Левитського – активного поширювача ідей колективного господарювання, утіленого в хліборобських артілях – добровільних об'єднань

селянських господарств для спільного обробітку землі.

У 1894 р. в с. Федвар Херсонської губернії (нині с. Підлісне Кіровоградської обл.) за його сприяння було створено першу артіль, що стала прикладом для інших. До 1899 р. М. Левитський, якого згодом назвали «артільним батьком», започаткував у Херсонській губернії 125 хліборобських артілей. Артільний рух почав швидко поширюватися на інші регіони України. Розроблені Левитським принципи організації артілей було викладено в брошурі «Спількова умова для хліборобських спілок» (1901).

Спираючись на викладені історичні факти, поясніть, як відбувалася капіталізація сільськогосподарського виробництва. Як зумовлені нею зміни позначилися на становищі українського селянства? Якими були причини масової трудової еміграції? Які особливості мав кооперативний рух на українських землях у складі Російської імперії?

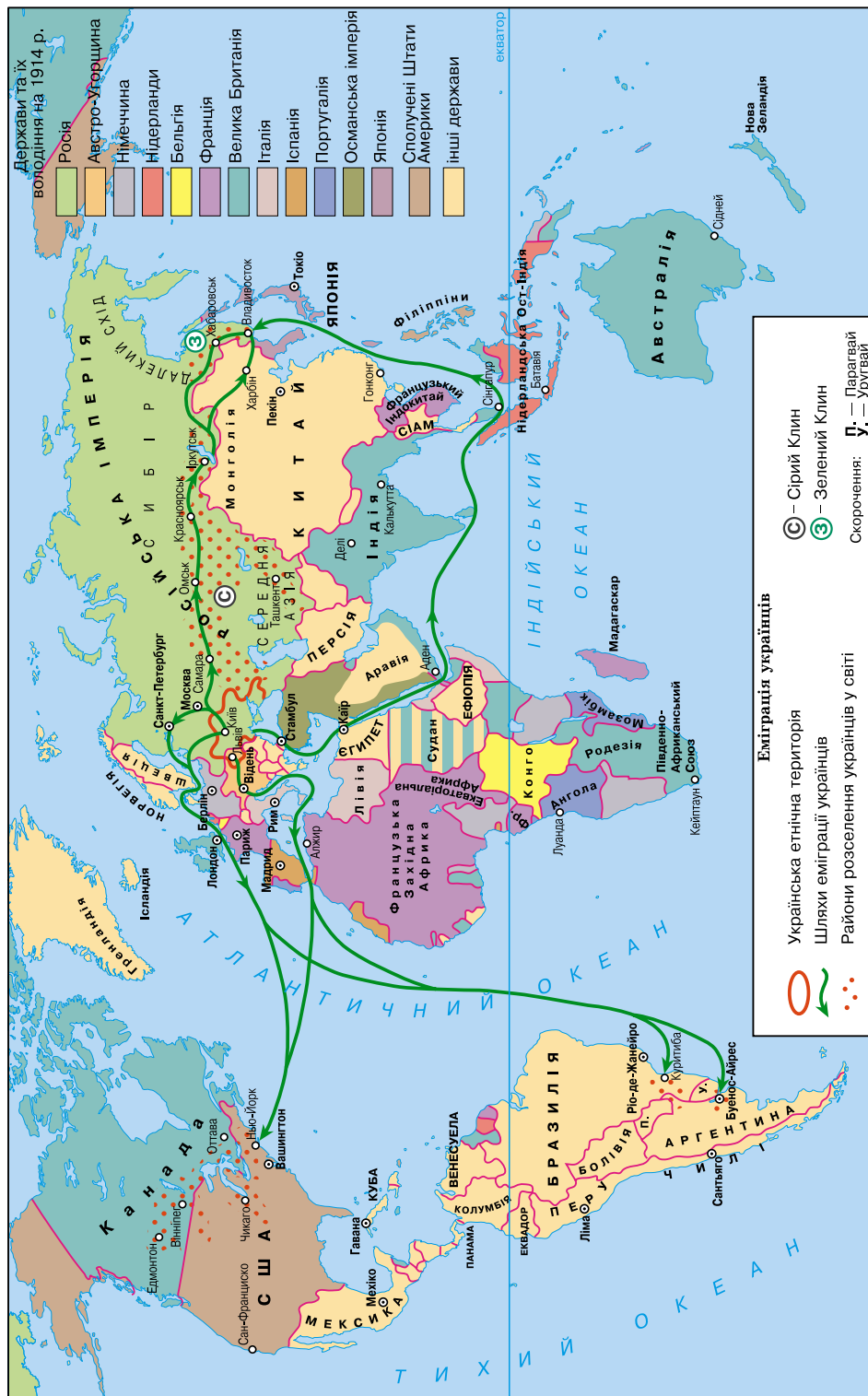

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. У чому автор документа вбачав причини переселення українців на землі Сірого Клину? 2. Чи лише економічну мету мала переселенська політика російського уряду? (Відповідь підтвердіть уривками з документа.)

Сам Омськ виглядає як московське місто, але базар і ярмарок балакають українською мовою... Бажання московського уряду розпошити українців і розсіяти їх поміж москалями розбилося почасти об небажання москалів селитися в степах... Коли прийде українець просити місце під оселю, його запитують: «А куди б ти хотів переселитись?» – «Та так, щоб хліб можна їсти», – відповідає українець... Коли ж москалеві поставити подібне питання, той почне вимагати, щоб і ліс був, і вода, та й від міста близько або від залізниці...

Розраховував московський уряд також на білорусинів як на обрусителів. Хоч план уряду з Петербурга не виконувався, як правило, але був виняток, де дійсно населяли село за планом. Людність такого села за національностями виглядала так: 40 % українців, 30 % москалів

і 30 % білорусинів. 30 % москалів і 30 % білорусинів створять більшість, але на практиці вийшло інакше. Протягом року населення ділилося на два ворогуючих табори і то не користь москалям, бо білорусини відразу ставали на бік українців. Вони називали себе неправдивими «хахлами» й старались як у мові, так і у всьому іншому бути подібними на українців. Селився кожен коло своїх земляків, і вже по зовнішньому вигляду можна було пізнати, хто яку частину села населяє, причому білорусини селилися разом з українцями, обмазували свої хати білою глиною й ходили до спільних колодязів з журавлями по воду...

Про місцевість на південь від залізниці – Акмолінська область, Семипалатинська й ін. – та й про Зелений Клин можна з певністю сказати, що якби туди привезли сонного чоловіка й коли б він прокинувся десь в середині, скажімо, Акмолінської області, то він би думав, що перебуває в Україні і якби його що і вражало, то лише заможність селян, хліборобські машини по дворах та великі відстані від села до села. Зрештою Україну скопійовано точно (*З розповіді полтавського землеміра М. Бондаренка про українських переселенців Сірого Клина*).

На підставі поданого історичного джерела подискутуйте про мотиви, що спонукали українських селян до еміграції вглиб Росії. З якими труднощами стикалися переселенці? Як впливала масова еміграція на структуру населення України? Які загрози у зв'язку з цим виникали?

Якби тільки хтось пояснив, як піти, щоб не повернули, то негайно там би був. Краще хоч робітником, але там, бо тут і робітником немає можливості. Без усякої користі для себе працюєш – руки опускаються, коли думаєш, що на Амурі міг би бути. Якби не сім'я, так ніщо би не втримало... Кажуть, там холодно, а я скажу – нам холодніше; там худобу треба годувати удома 6 місяців, а я скажу – хоч би й усі 12, та тільки було б чим годувати її; тут і одну корову не прогодуєш. Орендні ціни настільки піднялись, що не користь від землі отримаєш, а збиток, так що виходить, що платиш поміщику за пів, який на його землі проливаєш...

Кажуть, що в інших місцях хвороби, вода не здорова... клімат для нас не підходить, що там небо не те, земля не така, а у нас, мовляв, що не посади – усе росте; я ж скажу, нехай так; земля для того тільки хороша, хто нею володіє, а воду приємно пити ситому, – на небо ж нам дивитись ніколи, бо повинні відробляти те, що з'їли вчора. Одним словом, хороша батьківщина, та не для нас. Тільки б переселитись, а то гірше, ніж тут, ніколи не буде (*Зі спогадів селянина Жирківської волості Костянтиноградського повіту Полтавської губернії*).

Узагальніть матеріали параграфу, спираючись на міркування українських істориків. У чому дослідники вбачають суперечності економічного розвитку України на межі XIX–XX ст.? Які факти, крім зазначених в уривкові, підтверджують нерівномірність розвитку у промисловості та сільському господарстві? Як ця особливість господарського життя позначалася на суспільному розвитку?

” Парадокс соціального життя Донбасу полягав у тім, що гігантськими стрибками рухалися в промислову еру лише густонаселені міста. Промисловий переворот, електрифікація та телефонізація міст і шахтних управлінь, театри й друкарні, міські сади та приватні гімназії міст дисонували з патріархальністю та архаїкою сільської місцевості, де покрівлі були на загал солом’яними, посуд – глиняним, ворота й двері спиралися на дерев’яні петлі, а щорічний виїзд на ярмарок залишався найважливішою культурною подією (*Кульчицький С., Якубова Л. «Донеччина і Луганщина у XVII–XXI ст.: історичні фактори й політичні технології формування особливого та загального у регіональному просторі»*).

1. Витлумачте поняття *концентрація виробництва, монополія, синдикат, кооперативний рух, масова трудова еміграція* та поясніть, як власні назви *Зелений Клин, Сірий Клин* стосуються історії України.

2. Покажіть на карті індустриальні райони, що сформувалися на українських землях у складі Російської імперії, найбільші індустриальні міста.

3. Підтвердіть фактами економічного розвитку колоніальний статус українських земель у складі Російської імперії.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Rr8hFrjp> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 25. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Австро-Угорщини

Прочитайте уривок із повісті І. Франка та дайте відповіді на запитання. 1. Про яке історичне явище розповідає письменник? Як ставиться до нього? Як у тексті пояснено причини формування верстви пролетаріату? 2. Які деталі в тексті слугують підставою для уявлень про буденне життя галицького робітництва? 3. Чому робітники погоджувалися на умови життя, змальовані в тексті? Стисло викладіть своє ставлення до описаних явищ.

” ...Звільна, важкою ходою повзли дні за днями, і життя в Бориславі для робучих людей ставало чимраз тяжче і тяжче. Здалека і зблизька, з гір і з долів, з сіл і з місточок день у день сотні людей плили-напливали до Борислава, як пчоли до улія. Роботи! Роботи! Якої-небудь роботи! Хоч би й найтяжчої! Хоч би й найдешевшої! Щоб тільки з голоду не згинуть! – се був загальний оклик, загальний стогін, що хмарою носився понад головами тих тисяч висохлих, посинілих, виголоджених людей. Небо і землю запер Бог на залізні ключі, – вся надія мужиків-хліборобів вигоріла разом з їх житом та вівсом на поруділих від спраги загонах. Худоба гибла за недостатчею паші. Не осталося нічого, як іти на заробітки, а заробітків-то якраз і не було тоді ніяких в нашій Підгір’ю – крім Борислава. От і поперлися туди бідні люде з усіх сторін, хапаючися за останнє, так як той потопаючий хапається за стебелинку...

Дешеві і покірні робітники рікою напливали до них (бориславських багачів. – *Авт.*), з сльозами напрошувалися на роботу, хоч

би й за яку дешеву ціну, – і ціна справді пішла чимраз дешевша. А між тим хліб ставав чимраз дорожчий, – до Борислава довозили його дуже мало і дуже неправильно, і робітникам не раз і з деяким грошем за пазухою приходилося мліти голодом... Щотижня євреїв-власників вривали їм плату, а супротивних зацитували згирдними, насмішливими словами: «Не хочеш тільки брати, то йди собі та здихай з голоду, – тут на твоє місце десять аж напрошується, та й ще за меншу ціну!» (Франко І. «Борислав сміється»)

1. Що було характерним для розвитку промисловості на українських землях у складі Австро-Угорщини на початку XX ст.?

На західноукраїнських землях розвивалися, як ви вже знаєте, галузі промисловості, пов'язані з видобутком сировини, що, з одного боку, призводило до виснаження природних багатств краю, а з іншого – гальмувало його промисловий розвиток через незацікавленість у впровадженні більш технологічних виробництв. Уряд Австро-Угорщини всіляко заохочував проникнення в регіон іноземного капіталу, передусім австро-німецького, що лише посилювало виснаження природних ресурсів. Політику гальмування промислового розвитку краю підтримували місцеві поміщики, які намагалися зберегти свої привілеї. Водночас у перше десятиріччя XX ст. у промисловості західноукраїнських земель спостерігалось певне піднесення.

У 1909 р. за обсягами видобутку нафти Галичина посідала третє місце у світі після США та Росії, його показник сягав 2 млн тонн на рік.

Особливістю розвитку галузі було те, що нафтова промисловість Прикарпаття перебувала цілком у руках іноземних капіталістів. У травні 1912 р. німецькі й англійські фірми об'єдналися в один великий концерн, який видобував третину нафти Бориславського басейну, володів усіма тамтешніми нафтопроводами й чотирма (із семи) великими нафтоперегінними заводами. Іноземні монополії, які панували в нафтовій промисловості Галичини, щоб збільшити ціну на нафту, почали зменшувати її видобуток. Через це з 1910 р. видобуток нафти тут невинно скорочувався, а ціни на нафтопродукти зростали, що, зрештою, зумовило занепад галузі.

Бориславу належало також перше місце у світі з видобутку озокериту. Проте на початку XX ст. видобуток гірського воску зменшився через скорочення попиту на нього на міжнародному ринку.

Сировинними галузями, що приносили неабиякі прибутки австрійському, німецькому, французькому капіталові, були лісозаготівельна й пов'язана з нею деревообробна. Із Галичини, Буковини та Закарпаття вивозили величезну кількість деревини (тільки Галичина щороку постачала близько 100 тис. вагонів деревини колодами, брусами й дошками). Що ж до капіталовкладень у меблеву промисловість, то вони були мізерними. До винятків належала Ужгородська меблева фабрика австро-американського синдикату «Мундус».

Неощадливе використання лісів у Карпатах призводило до розмивання ґрунту, унаслідок чого в гірських місцевостях почастішали повені.

Пожежавлення відбувалося в більшості галузей харчової промисловості, зокрема в цукровій, борошномельній, спирто-горілчаній, виробництво в яких зосереджувалося на дрібних підприємствах.

Пришвидшився розвиток металообробної та машинобудівної галузей. У 1912 р. у краї працювало вже 14 великих підприємств, на яких виготовляли залізничні й трамвайні вагони, парокотлове й насосне устаткування, сільськогосподарські машини.

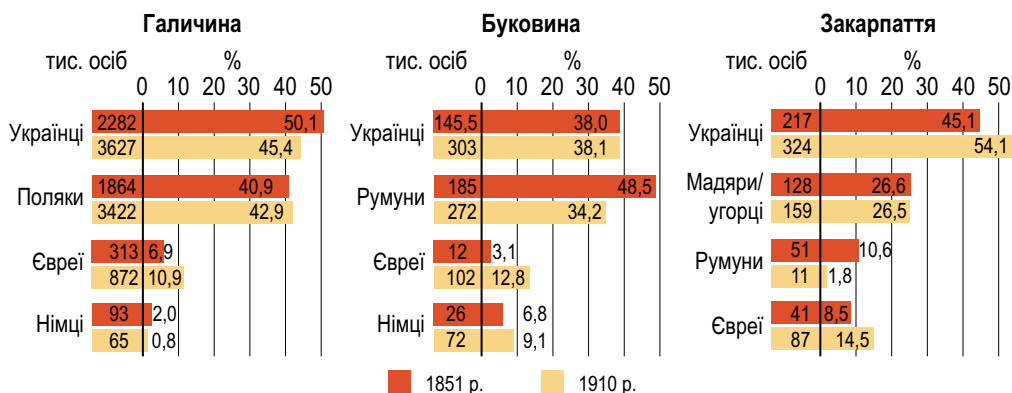
Які процеси та явища в розвитку промислового виробництва на західноукраїнських землях змінилися в порівнянні із серединою XIX ст.? Що лишилося таким самим?

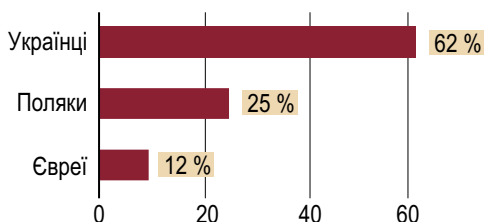
Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/pto4Lymj> або кодом, перегляньте документальний фільм про нафтову історію Борислава. Які факти збагатили ваші уявлення про розвиток нафтодобувної галузі на західноукраїнських землях на початку XX ст.? На підставі інформації з відео та тексту підручника напишіть короткий репортаж про тогочасне життя в Бориславі. Обговоріть у загальному колі історичні чинники, що його визначали. Які з них не згадано в документальній стрічці?

Проаналізуйте графіки. 1. Які соціальні явища вони засвідчують? 2. Як змінився національний склад населення західноукраїнських земель проти першої половини XIX ст.? Із чим це пов'язано? 3. Обчисліть приблизну кількість українців – мешканців західноукраїнських земель 1910 р.

▲ Національний склад населення західноукраїнських земель 1851–1910 рр.

▲ Національний склад населення Східної Галичини. 1910 р.

2. Що визначало розвиток сільського господарства?

Попри певне поживавлення у промисловості, життя західноукраїнських земель і далі залежало від стану сільського господарства, у якому працювало понад 75 % населення. Ця галузь економіки на початку ХХ ст. залишалася екстенсивною, низькопродуктивною, остаточно втративши свої колишні експортні можливості (щороку через нездатність галузі забезпечити населення продуктами харчування Галичина ввозила 2 млн тонн борошна з Угорщини).

Найбільшою проблемою селян було малоземелля і безземелля в умовах збереження великого поміщицького землеволодіння, частка якого становила понад 40 % усіх угідь. Великими землевласниками були польські, румунські, угорські, німецькі поміщики. Саме у великих поміщицьких маєтках помітнішою була тенденція до переорієнтування сільськогосподарського виробництва на потреби ринку. Відбувалася поступова заміна відсталого трипільля прогресивнішою системою сівозмін, дедалі активніше застосовували мінеральні добрива, нову техніку.

Орієнтуючись на ринок, поміщицькі маєтки вирощували зернові культури (овес, жито, пшеницю), кукурудзу, картоплю, вкладали кошти в торгове тваринництво (розводили велику рогату худобу, коней, свиней), торгували маслом, молоком, яйцями. Вільнонаймана праця одержала цілковиту перевагу над відробітками (про витіснення відробітків свідчить, зокрема, поширення сільськогосподарських машин і поліпшених сільськогосподарських знарядь). Широке застосування агротехнічних новинок забезпечувало кращу врожайність на поміщицьких полях.

Селянські господарства істотно відставали за рівнем виробництва, зберігаючи здебільшого напівнатуральний характер. Безземелля спонукало українських селян жити за рахунок заробітків у панських дворах, які були мізерними й не могли забезпечити прожиткового мінімуму. Аби сплатити різноманітні податки, селяни були змушені продавати свою продукцію, прирікаючи себе на голод. Розорюючись, селяни втрачали землю й перетворювалися на безземельних наймитів. Тож для західноукраїнських земель було характерне явище аграрного перенаселення.

Доведене до зубожіння, селянство західноукраїнських земель на початку ХХ ст. вдавалося до протестів. Провідною формою соціального руху на селі стали селянські страйки. 1902 р. зафіксований в історії Східної Галичини як рік страйків. Його організаторами були три провідні українські політичні партії – РУРП, УСДП та УНДП. Представники цих партій створювали в селах спільні страйкові комітети, вели серед галицького селянства пропагандистську роботу, поширюючи численні політичні відозви. Наприкінці липня 1902 р. в Галичині страйкувало 24 повіти, понад 500 сіл і 100 тис. сільськогосподарських робітників. Страйкарі вимагали скорочення робочого дня, підвищення платні, права користуватися поміщицькими лісами й луками. Про розмах страйкового селянського руху свідчить те, що придушити його влада спромоглася тільки з допомогою жандармерії та військових загонів.

Іншою формою пристосування до складної суспільно-економічної ситуації була українська споживча та кредитно-позичкова кооперація. На початку ХХ ст. розширювали діяльність товариства, що виникли раніше, і з'являлися нові.

З усіх форм сільськогосподарської кооперації в Галичині найбільше розвинулася молочарська. У 1904 р. в с. Завадові біля Стрия запрацював перший на західноукраїнських теренах кооператив-молочарня – Союз руських молочарських спілок. Незабаром він був перетворений на Крайовий молочарський союз – Маслосоюз. Українські молочарні були невеликими підприємствами, куди селяни здавали молоко, яке переробляли на масло (перші молочарні виготовляли до 4 кг масла на день). До 1914 р. працювало понад 100 підприємств-молочарень, які виробляли вже близько 30 тис. кг масла на рік. Маслосоюз також виробляв пастеризоване молоко, тверді і м'які сири, бринзу, мав мережу власних магазинів у галицьких містах, експортував масло до Німеччини, Англії, Франції, Італії, Голландії, Данії, Австралії та Палестини.

Відставання в економічному розвитку західноукраїнських земель, зумовлене екстенсивністю сільського господарства, супроводжувалося розоренням селянських господарств. Це спричинило появу значного надлишку робочої сили. Аграрне перенаселення призвело, як ви вже знаєте, до масової трудової еміграції західноукраїнського селянства не тільки в європейські країни, а й за океан – до США, Канади, Бразилії, Аргентини та інших країн.

До 1914 р. із західноукраїнських земель виїхали на постійне проживання в інші країни близько 700–800 тис. осіб. Не дивно, що за океаном виникали цілі села і райони, заселені українцями. Цим поселенням часто давали назви, що нагадували рідну землю, – Україна, Новий Київ, Львів, Поділля, Буковина, Дніпро, Січ, Запоріжжя,

▲ Галицькі емігранти в Канаді. 1905 р.

Тернопіль, Коломия, Стрий, Збруч та ін. В умовах чужоетнічного середовища українці-емігранти зберігали мову, традиції, звичаї, елементи культури і побуту. Так формувалася українська діаспора. Від самого початку емігранти намагалися гуртуватися навколо греко-католицької церкви, унаслідок чого було створено греко-католицькі єпископати у США й Канаді. Буковинські переселенці закладали православні церкви.

Українська діаспора – громади українців, які проживають за межами України.

Які факти доводять, що сільське господарство західноукраїнських земель залишалося на початку XX ст. екстенсивною, низькопродуктивною галуззю? Чим були зумовлені селянські страйки? Що свідчить про розмах страйкового руху? Яку роль у ньому відігравали українські політичні партії? Як розвивався кооперативний рух? Як виникла українська діаспора?

Вимушену еміграцію на Американський континент галицькі українці сприймали як трагедію, як відчайдушний крок. Про це з боєм писав видатний західноукраїнський новеліст Василь Стефаник. Один із його героїв, вирушаючи в подорож за океан, прощається з односельцями словами: «Підемо світами й розвіємось на старість, як лист по полю». Поділіться припущеннями, чим були зумовлені такі настрої українців-емігрантів. Чи близькими вони є до почувань людей, які під тиском обставин воєнного часу змушені залишати рідні місця сьогодні? У чому, на вашу думку, найбільша трагедія еміграції?

Прочитайте замітку та уривок із джерела і дайте відповіді на запитання. 1. Яка проблема суспільного життя українців під владою Австро-Угорщини набула особливої гостроти наприкінці XIX – на початку XX ст.? Чому діячі українського руху прагнули відкрити український університет у Львові? 2. Як розгорталися події в боротьбі за український університет? Що стало, на думку автора цитованої газетної публікації, кульмінацією цієї боротьби? 3. Як автор публікації ставиться до подій, про які розповідає? На підставі чого дійшли такого висновку?

1. На межі XIX–XX ст. у суспільно-політичному житті Галичини неабияк загострилася боротьба за український університет у Львові. Річ у тім, що Львівський університет згідно з імператорською ухвалою 1871 р. мав бути двомовним – українсько-польським, проте фактично був польським. Адміністрація складалася лише з поляків, мовою викладання та внутрішнього врядування була польська, на всіх факультетах було тільки шість кафедр з українською мовою викладання.

Восени 1901 р. студенти-українці виступили з вимогою розширити вживання української мови в університеті та збільшити кількість українських кафедр. Через опір з боку адміністрації близько 600 студентів на знак протесту вдалися до *сецесії* – масового виходу з університету. Кинувши Львівський університет, вони переїхали на навчання в університети Кракова, Відня, Праги.

Так вимога створити окремий український університет у Львові перетворилася на символ боротьби українців за національні права. Ідею українського університету активно пропагував професор

Львівського університету М. Грушевський. Українські депутати в Державній раді закликали уряд розв'язати це питання. Ю. Романчук, зокрема, розглядав заснування університету як «запоруку національної величі», адже відкриття такого закладу надало б українцям «рівноправності з іншими народами». Поки університет не відкрито, проблему, на думку українських діячів, можна було б пом'якшити відкриттям паралельних кафедр з українською мовою викладання.

Проте до реалізації справа не дійшла, як вважають, через початок у 1914 р. Першої світової війни.

Найдраматичнішою подією в боротьбі за український університет стало віче українського студентства 1 липня 1910 р. Польські студенти збудували в приміщенні університету барикади, щоб перешкодити українцям вийти з будинку назовні й розпочати запланований похід вулицями Львова.

2. Знову з нещасної нашої країни... проникли в крайову й закордонну пресу сумні звістки про пролиття людської крові, масові арешти, національні погроми.

1 липня цього року у Львівському університеті сталися такі події, яких ще не знала історія боротьби за університети. Від кулі браунінга загинув молодий, у розквіті віку студент права... Адам Коцко...

Минуло 11 років, як українська академічна молодь розпочала активну боротьбу за свій університет. Депутації та петиції до 1902 р., широко відома сецесія молоді в тому ж році, постійні заворушення у Львівському університеті від 1905 р. аж по 30 червня цього року, які в 1907 р. дійшли до кульмінаційного пункту – всі ці виступи просунули питання заснування самостійного українського університету настільки вперед, воно стало таким актуальним, що нині ніхто вже не має сміливості відмовляти 4-мільйонному українському народові в Австрії в його найбільш слушному й природному праві мати свою найвищу школу – університет. Однак жодних реальних результатів для реалізації цього постулату вони не принесли; навпаки, принесли навіть скорочення прав української мови у Львівському університеті (*Із львівської газети «Земля і воля», 8 липня 1910 р.*).

Узагальніть матеріал параграфа, обґрунтувавши зв'язок між економічним розвитком, змінами побутових звичок населення та суспільним поступом. Які з опрацьованих на уроці фактів підтверджують слушність міркувань історика?

Прокладання залізниць зумовило масовий імпорт товарів із центральних і промислово розвинутих провінцій. Ці товари були кращої якості і, що важливо, дешевші за місцеві вироби. Це вело, серед іншого, до появи не лише у поміщиків і чиновників, але й у сім'ях священників, селян і навіть юдеїв не бачених раніше меблів, модного одягу і нових харчових продуктів (як-от рис, чай і кава). Консюмеристські (пов'язані з бажанням мати нові товари, послуги чи розваги. – *Авт.*) настрої змінювало хай повільне, але невпинне підвищення освіченості місцевого населення: потреби зростали не лише в кількісному, а й у якісному вимірі – тобто ставали набагато

різноманітнішими. В останні десятиліття XIX ст. до цих чинників додається ще один: масова заробітчанська еміграція селян, передусім – до Америки. Багато хто з них вислав свої заробітки додому, що означало появу вільних грошей у натуральних селянських господарствах; деякі поверталися, збагачені новими звичками, потребами, світоглядом (Грицак Я. «Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)»).

1. Витлумачте поняття: *аграрне перенаселення, селянські страйки, українська діаспора*.

2. Спираючись на карту на с. 185, схарактеризуйте розвиток галузей промисловості, пов'язаних із видобуванням та переробленням сировинних ресурсів західноукраїнських земель.

3. Визначте найважливіші напрями суспільного життя в умовах економічного піднесення на західноукраїнських землях на початку XX ст.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/cr8hGnnp> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 26. Політизація національного руху на українських теренах у складі Російської імперії

Роздивіться світлину, прочитайте уривки зі спогадів і дайте відповіді на запитання. 1. Якій події присвячені джерела? 2. Про які зміни в суспільно-політичному житті України на початку XX ст. вони свідчать? 3. Наскільки вагомим для розвитку національного руху було спільне святкування українськими діячами із Наддніпрянщини та західноукраїнських земель відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві? 4. У чому західноукраїнські діячі вели перед у національному рухові порівняно зі східноукраїнськими? 5. Які завдання для впотужнення українського руху актуалізували урочистості, про які довідалися?

▲ Діячі культури та представники громадськості під час урочистостей з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві. 1903 р.

” 1. Частина учасників свята сфотографувалася тоді в Полтаві на одній спільній групі. Ця група не раз уже була репродукована по різних виданнях, бо вона дійсно має історичний інтерес. Кого тільки не бачимо на ній! Це справжній український іконостас: ось у центрі сидить Ганна Барвінок (Олександра Кулішева), коло неї Олена Пчілка, а там далі – професор Студинський, Михайло Старицький, Міхновський, Чикаленко, Леся Українка, Хоткевич, Коцюбинський, Стефаник, Самійленко, Аркас, Леонтович, Стешенко, Єфремов, Микола Левитський, Шраг – і цілий ряд старших та молодших діячів (Дорошенко Д. *«Мої спомини про давнє-минуле»*).

2. Ювілей Котляревського 1903 р. зробив величезне враження не тільки на присутніх на ньому, а через російську пресу і на широкі кола всієї України. Заборона читати адреси (письмове вітання когонебудь з нагоди відзначення видатної події в його житті. – *Авт.*) українською мовою і протест українців проти цього, приїзд великого числа делегатів від різних інституцій з Галичини, на чолі з Романчуком, головою українського парламентарного клубу у Відні, їх промови українською мовою, проголошені звиклими, часом дуже талановитими промовцями, багатьом людям уперше розкрили очі на український рух...

Взагалі такі публічні, прилюдні виступи українців значно розбудили свідомість у широких масах як міських, так і селянських, що виразно помічалось по попиту на українську книжку, який після ювілею Котляревського значно зріс, і багато російських книгарень на провінції почали закуповувати з нашої книгарні книжки, бо їх уже стали вимагати широкі кола (Чикаленко Є. *«Спогади (1861–1907)»*).

1. У чому виявлялося поживання національного руху в Україні на початку ХХ ст.?

Піднесення національного руху на західноукраїнських землях до рівня політичного, коли виникають політичні партії, і, власне, поява таких організацій у Галичині надихали східноукраїнських громадських діячів.

З ініціативи В. Антоновича та О. Кониського 1897 р. на нелегальному з'їзді всіх громад було створено *Загальну українську безпартійну організацію (ЗУБО)*. Мета організації – згуртування всіх українських діячів національного руху: громад, які існували в 20 різних містах України, членів колишнього Братства тарасівців, української інтелігенції. Члени ЗУБО опікувалися друком і поширенням українськомовних видань та влаштуванням святкувань річниць відомих діячів української культури.

Що ж до створення політичної партії, то думка про це визріла в середовищі харківських студентів. Ідею втілили в життя Дмитро Антонович, Боніфатій Камінський, Лев Мацієвич і Михайло Русов, створивши 1900 р. *Револьюційну українську партію (РУП)* – першу українську політичну партію на українських землях у складі Російської імперії. Упродовж кількох років виникла мережа рупівських груп, що діяли в Києві, Харкові, Полтаві, Лубнах та інших містах України. До РУП долучалися переважно студенти, представники інте-

лігенції. У лавах партії були, хоч і не у великій кількості, представники від селянства та робітництва.

Діяльністю партії керували центральний комітет у Києві та закордонний комітет у Львові. Рупівці вдавалися до пропаганди й агітації у своїх періодичних органах – газеті «Гасло», згодом у газетах «Селянин» і «Праця». Партія проголосила себе виразником інтересів селянства, у якому вбачала основу української нації. РУП швидко поширила свій вплив на Лівобережжя; її діяльність мала певну підтримку і на Поділлі та Волині. Члени партії брали участь в організації селянських антипоміщицьких й антиурядових виступів на Полтавщині та Харківщині в 1902–1903 рр., пропагували українські ідеї в робітничих гуртках Києва, Катеринослава, Полтави, Харкова, Ніжина й інших міст.

Програмним документом РУП на першому етапі її діяльності стала видана 1900 р. у Львові брошура харківського адвоката Миколи Міхновського «Самостійна Україна», яка вперше на східноукраїнських землях проголосила ідею політичної самостійності України. Щоправда, невдовзі рупівці відмовилися від неї, перейшовши на федералістські позиції, тобто стали обстоювати національну автономію України. Частина рупівців закидала програмі Міхновського те, що в ній зовсім не відображено соціально-економічних вимог, наголошуючи, що партія повинна прагнути побудови соціально-демократичної України революційним шляхом.

Перегляд ідеологічних засад призвів до першого розколу РУП. М. Міхновський вийшов з організації і 1902 р. заснував *Українську народну партію*, яку характеризують як організацію, що ґрунтувалася на ідеології націоналізму.

▲ Обкладинка книги М. Міхновського «Самостійна Україна». 1900 р.

Націоналізм – ідеологія та політика в національному питанні, в основі яких лежить ідея досягнення політичної незалежності, збереження й розвиток власної етнічної та культурної ідентичності.

У грудні 1904 р. під час спроби провести у Львові другий з'їзд РУП розпалася. Частина її членів під керівництвом Мар'яна Меленевського та Олександра Скорописа-Йолтуховського прагнула об'єднання з Російською соціал-демократичною робітничою партією (РСДРП), тому відмовилася від участі в роботі з'їзду і створила *Український соціал-демократичний союз* – «Спільку». Незабаром «Спілька» таки увійшла до складу РСДРП.

Решта членів РУП, зокрема Микола Порш, Симон Петлюра й Володимир Винниченко, у грудні 1905 р. на останньому (другому) з'їзді в Києві перейменували свою організацію в *Українську соціал-*

демократичну робітничу партію (УСДРП). З'їзд ухвалив статут новоствореної партії та резолюції з програмних і тактичних питань.

В умовах появи українських політичних партій про нові форми політичної діяльності замислювалися й діячі ЗУБО. Важливим кроком стало, зокрема, рішення, схвалене **1904 р.** на конференції ЗУБО, про створення *Української демократичної партії (УДП)*. Очолили її Олександр Лотоцький, Євген Тимченко, Євген Чикаленко. На підставі програмних документів УДП визначають як національну партію ліберально-демократичного спрямування.

Лібералізм – політична течія, що обстоює абсолютну цінність особистості та рівність усіх людей від народження і прагне утвердження парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод.

Восени **1905 р.** зі складу УДП вийшла радикальна група на чолі з Борисом Грінченком і Сергієм Єфремовим, яка утворила *Українську радикальну партію*.

Самостійна діяльність Української радикальної партії тривала кілька місяців. Наприкінці **1905 р.** відбулося об'єднання Української демократичної партії та Української радикальної партії в *Українську демократично-радикальну партію (УДРП)*. Програми цих партій були тотожними, крім економічного напрямку. УДП робила акцент на викупі земель у поміщиків, а УРП – на тому, що селяни мали отримати землю безоплатно. Згодом цей пункт у програмі УДРП був записаний у редакції УДП.

Пригадайте, коли й за яких обставин виникли перші політичні партії на західно-українських землях. Яка організація на українських землях у складі Російської імперії започаткувала процес політизації національного руху? Як виникла перша політична партія на Наддніпрянщині? Які партії постали на її основі? Які національні ліберально-демократичні партії виникли на українських землях у складі Російської імперії на початку ХХ ст.?

Прочитайте уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. На підставі яких положень (*текст 1*) УНП визначають як першу націоналістичну українську партію? 2. У яких положеннях *тексту 2* наголошується на конституційних формах боротьби, а в яких – висувалися гасла демократичної республіки? Які положення програми УСДРП відрізняються від гасел УНП? 3. Програмних засад якої партії стосується *текст 3*? Визначте критерії для порівняння програмних засад УДП і УСДРП. Укажіть спільні ідеї. Що відрізняло партії? 4. Спираючись на текст параграфа та опрацьовані уривки з партійних документів, заповніть таблицю.

Українські політичні партії Наддніпрянщини на початку ХХ ст.

Назва партії	Рік створення	Лідери	Програмні засади

1. ...Революційна українська партія домагається...: 1. Демократичної республіки, вища державна влада в котрій ... належить одному виборному Законодавчому зібранню народних представників.

2. Автономії України з окремим представницьким зібранням (сеймом), котрому належить право законодавства в тих внутрішніх справах, що торкаються тільки люду, який мешкає на території України...

6. Права кожної нації на політичні інституції, які б гарантували їй вільний культурний і громадський розвиток.

7. Широкої самоуправи місцевої, краєвої і національної для всієї людности Російської республіки.

8. Необмеженої волі слова, друку, совісти, зібрань, спілок і страйків.

9. Недоторканности особи, оселі і листування...

11. Знищення всяких привілеїв класів, сословій, походження, полу, релігій і націй.

12. Рівноправности усіх мов по школах, судах, місцевих, громадських і державних інституціях (*Із програми РУП*).

2. Кличами партії УНП були: самостійна Українська республіка працюючого люду, всесвітнє визволення поневолених націй і визволення праці від капіталу.

Своє політичне «вірую» партія УНП висловила в 10 заповідях:

I. Одна, єдина, неподільна, самостійна, вільна, демократична Україна – Республіка робочих людей...

III. Україна для українців...

IV. Усюди й завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя, ні діти твої не поганяють твоєї господи мовою чужинців-гнобителів.

V. Шануй діячів рідного краю, ненавидь його ворогів, зневажай перевертнів-відступників, і добре буде цілому твоєму народові й тобі...

VIII. Не обкрадай власного народу, працюючи на ворогів України.

X. Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами; не приятелюй з ворогами нашого народу, бо ти додаєш їм сили й відваги (*Коллард Ю. «Спогади юнацьких днів 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП)»*).

3. 1. Знесене політичного абсолютизму, заведенне парламентарного ладу, участь народу в державних справах...

2. Свобода особи, слова, віри... Свобода зборів, спілок, організацій...

4. Ми вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії, заснованої на особливим органічнім статуті, виробленім будущим українським соймом...

5. Щодо економічних питань...: 8-годинний робочий день; державну пенсію німцям, калікам і всім робітникам, що дожили до 60 років...

6. Визнаючи, що орудувати землею мають тільки ті, що самі власноручно її обробляють, вважаємо конечним: а) землі державні (казенні), удільні, кабінетські та монастирські на території України

експропріювати (одібрати) у власність автономного краєвого сойму; б) всі приватні землі повинні бути викуплені у власність тої ж інституції на умовах, які виробить будущий сойм;

7. За народами, які живуть на території України... ми визнаємо рівне право з українцями на задоволене їх національних, культурних, політичних та економічних потреб (*Із програми Української демократичної партії*).

Прочитайте замітку. Що довідалися про діяльність ЗУБО? Що в заходах організації споріднювало її з громадським рухом, а що відрізняло?

Однією з культурних подій, у якій найактивнішу участь узяли члени ЗУБО, стало відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві влітку 1903 р. Отримавши урядовий дозвіл на відкриття пам'ятника, збори ЗУБО, як згадує Є. Чикаленко, ухвалили «вирядити від кожної громади делегатів з адресами, писаними українською мовою, і поширити якнайширше відомість про це свято, щоб з'їхалося якнайбільше українців не тільки тутешніх, а й закордонних, і таким чином заманіфестувати силу українського руху».

Відкриття пам'ятника стало загальноукраїнською акцією, оскільки до Полтави з'їхалися громадські діячі, письменники, вчені, артисти, музиканти з усієї України, зокрема і з Галичини та Буковини.

◀ Група українських письменників, що приїхали до Полтави на відкриття пам'ятника І. Котляревському.
Зліва направо:
перший ряд – Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Гнат Хоткевич,
другий ряд – Василь Стефаник, Олена Пчілка, Михайло Старицький, Володимир Самійленко. 1903 р.

Святкування тривало кілька днів. З нагоди відкриття пам'ятника відбулося урочисте засідання міської думи, літературно-музичний концерт, вистава «Наталка Полтавка» за участю акторів Театру корифеїв, виставка українського мистецтва.

Під час урочистого засідання міської думи виголошувати привітання українською мовою дозволили лише діячам Галичини й Буковини. Учасники заходу заборону виступати українською мовою сприйняли з обуренням. На заклик М. Міхновського вони демонстративно вийшли із зали, і засідання довелося закрити.

У грудні 1903 р. в Києві пишню відзначали 35-річчя мистецької діяльності композитора М. Лисенка, наступного року вшановували І. Нечуя-Левицького з нагоди 35-річчя його літературної творчості. Учасники урочистого засідання в телеграмі міністрові внутрішніх справ висловили вимогу надати «права і свободи українській літературі», запровадити в навчальних закладах України навчання рідною мовою. Рух з легалізації української мови та вирішення мовного питання набув широкого розмаху саме завдяки цим заходам і подальшій діяльності ЗУБО.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/Xto4ZBRb> або кодом, перегляньте відеосюжет про історію і сьогодення пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві. Коли було знято сюжет? Як це визначили? Що довідалися із відео про монумент як мистецьку пам'ятку? Які деталі в сюжеті допомогли вам краще уявити атмосферу урочистостей з нагоди відкриття пам'ятника? Що нового довідалися про захід та його значення в тогочасному суспільно-політичному житті? На підставі інформації з відео та тексту підручника напишіть запрошення для гостей Полтави з пропозицією оглянути пам'ятник. Довідайтеся з краєзнавчих джерел про пам'ятні місця у вашому рідному місці (селі), пов'язані з подіями національного відродження початку ХХ ст. Поділіться інформацією в загальному колі.

Прочитайте біографічну довідку, подану в коментарі до ілюстрації, та уривки з джерел. Подискутуйте, чому політична сила, очільником якої був М. Міхновський, та і він сам зазнали жорсткої критики з боку політичних опонентів. У чому, на вашу думку, непересічність особистості М. Міхновського?

Микола Міхновський (1873–1924)
навчався на юридичному факультеті Університету
Святого Володимира в Києві. Здобувши освіту,
працював адвокатом у Києві та Харкові,
виступав на політичних процесах в обороні
підсудних, брав активну участь в українському
національному русі. Ініціатор створення Української
народної партії, її лідер. Обстоював вимогу
досягнення державної самостійності України.
Саме від нього бере початок український
самостійницький рух на Наддніпрянщині

1. ...Це був один із перших самостійників (Міхновський. – *Авт.*), одвертий і безкомпромісовий. Своїх поглядів тримався непохитно аж до своєї трагічної смерті. Його вплив на українське громадянство в Харкові, а особливо на студентство був колосальний. Саме Міхновський у значній мірі спричинився до цілковитого відірвання нашої харківської молоді від політичного українофільства та етнографізму й показав нам певні шляхи через радикальний демократизм до революційного українського націоналізму...

...Микола Міхновський у тім часі був у Харкові центром українського руху. Як людина значної ерудиції й гарячий патріот, він

помагав у заснованню РУП, а коли того вимагали обставини, став основоположником Української народної партії. Українську молодь, якого б вона напрямку в питаннях соціально-економічних не була, він від себе не відштовхував і скрізь одверто висловлював свої думки глибокого національного змісту (*Коллард Ю. «Спогади юнацьких днів 1897–1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна українська партія (РУП)»*).

2. Я запитував полтавців про Міхновського, усі мені говорили, що ця людина страшенно невжливлива, має величезну зарозумілість, воліє за будь-яких обставин грати роль, фактично не володіючи для цього відповідними якостями. Повинен зізнатися, що думка ця про нього була досить одностайною, навіть серед багатьох українців, які попереджали мене, щоб я навіть не думав запросити Міхновського до себе на службу. Особисто на мене він не справив такого враження, якщо не вважати його вкрай шовіністичного українського напрямку, який йому все псував. У соціальному відношенні й він, і його партія були мені завжди до душі. Ця партія, на жаль, дуже нечисленна, демократична, ніяких соціалістичних крайностей у ній немає, власність визнає, водночас не перейнята теоретичними гаслами, а прагне приступитися до справи (*Скоропадський П. «Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918»*).

2. Які загальноросійські партії діяли в Україні?

Найвпливовішою серед загальноросійських політичних партій початку XX ст. була *Російська соціал-демократична робітничка партія (РСДРП)*, про утворення якої вже йшлося. У 1903 р. на другому з'їзді її делегати ухвалили програму РСДРП. Вона передбачала повалення самодержавства й заміну його демократичною республікою; поліпшення становища пролетаріату (восьмигодинний робочий день, державне страхування) і селянства (скасування викупних платежів за землю). Кінцевою метою діяльності партії було проголошено пролетарську революцію та встановлення диктатури пролетаріату для побудови соціалізму.

На цьому з'їзді внаслідок розбіжностей партія розділилася на дві фракції – *більшовицьку* на чолі з Володимиром Леніним і *меншовицьку* на чолі з Юлієм Мартовим. В Україні осередки РСДРП діяли здебільшого у промислових центрах, де переважали російськомовні робітники. Ці організації ігнорували українське національне питання, агітували за «інтернаціональне» згуртування людей праці в боротьбі проти самодержавства та буржуазії.

Серед російських політичних партій, які проголошували захист інтересів селянства, найвпливовішою була *партія соціалістів-революціонерів (есерів)*. Виникали партії і в етнічній групі євреїв. Найавторитетнішою організацією був, зокрема, *Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії – Бунд*. Ця перша єврейська політична партія прагнула національно-культурної автономії для євреїв і соціалістичної перебудови суспільства. Певний час на автономних правах вона належала до складу РСДРП.

Чому осередки РСДРП діяли в Україні здебільшого у промислових центрах? Як характеризує російський політичний рух той факт, що опозиційні до самодержавства партії ігнорували українське національне питання?

Узагальніть матеріали параграфа висновком про те, яка політична сила початку ХХ ст., на вашу думку, найбільше посприяла поширенню української національної ідеї в тогочасному суспільстві. Поділіться міркуваннями про те, чому прийняття цієї ідеї широкими масами було найважливішою передумовою успіху в боротьбі за створення національної держави. У своїх роздумах спирайтеся на визначення націоналізму, запропоноване українським істориком: «Під націоналізмом... я розумію ідеологію та політичний рух, головним організаційним принципом якого є вимога тотожності етнічних і політичних кордонів» (Грицак Я. «Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886)»).

1. Витлумачте аббревіатури: ЗУБО, РУП, УСДРП, УДП, УРП, УДРП.
2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) об'єднання УДП з УРП в УДРП; б) створення у Львові УНДП; в) перейменування РУП в УСДРП.
3. Хто з українських діячів був організатором та лідером перших політичних партій на українських землях у складі Російської імперії? Стисло схарактеризуйте кожного.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Br8hHDOI> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 27. Український національний рух в умовах російської революції 1905–1907 рр.

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Про які події згадує Євген Чикаленко? На підставі чого він характеризує їх як прояв «бурхливого, ураганного життя»? 2. Пригадайте, як в історичній науці визначають революцію. Чи були передумови для революції в Російській імперії на початку ХХ ст.? 3. Спираючись на відомі вам факти суспільно-політичного життя, обміркуйте, які причини спонукали пролетаріат і селянство до масових протестів. Висловіть припущення, якими були очікування цих двох найчисленніших груп населення від подій 1905 р.

Під осінь 1905 року настали часи бурхливого, ураганного життя... Одна грандіозна всеросійська залізнодорожно-поштово-телеграфна забастовка, змова, якої ніколи доти і після неї світ не бачив, надзвичайно схвилювала всіх. Де ж таки: величезна простора держава лежала як паралізована істота; ні один нерв не функціонував, не міг передати від центру на периферії жадного наказу, жадної звістки, і центр не знав, що діється на периферіях; а провінція не знала, чи є ще той центр, чи вже, може, бурхлива хвиля революції змела його й занесла в безвість. Ні листів, ні телеграм, ні газет нема, тільки якісь суперечні чутки, яких не можна перевірити, бо ніхто не міг нікуди проїхати по залізниці. Переляканий цар вже хотів був тікати з родиною пароплавом за кордон, але придворні ... умовили його лишитися і піти на поступки громадянству, у надії його заспокоїти. Він знов покликав до влади звільненого, ненависного йому графа Вітте і доручив йому скласти проєкт конституції, яку сам ще

недавно перед земськими делегатами назвав безглуздими мріями, а тепер оповістив її маніфестом 17 жовтня (Чикаленко Є. «Спогади (1861–1907)»).

1. Як революційні події 1905 р. розгорталися в Україні?

Події у столиці Російської імперії Санкт-Петербурзі, що відбулися **9 січня 1905 р.**, стали початком першої російської революції. У цей день урядові війська розстріляли мирну багатотисячну демонстрацію робітників, які прямували до Зимового палацу, щоб передати імператорові петицію з вимогами поліпшити умови свого життя. У відповідь на терор у столиці по всій імперії розпочалися масові протести. Страйки охопили й українські міста – Київ, Харків, Одесу, Катеринослав, Миколаїв. До страйкарів долучилися працівники 320 заводів, фабрик, майстерень, розташованих в Україні. Протести підтримало селянство. За перші три місяці 1905 р. в Україні відбулося близько 140 селянських виступів. Революційний рух перекинувся і на армію. У червні в одеському порту почалося повстання на панцернику «Князь Потьомкін-Таврійський», більшість команди якого були українцями. Матроси Григорій Вакуленчук та Панас Матюшенко належали до керівників повстання, проте серед офіцерів єдиним, хто приєднався до виступу, став член РУП Олександр Коваленко. Незабаром «Потьомкін» знявся з якоря і вийшов у відкрите море, а згодом пристав до берега в румунському порту Констанца. Багато потьомкінців залишилося в Румунії на становищі політичних емігрантів.

У жовтні 1905 р. розпочався загальноросійський політичний страйк. Під гаслами «Геть уряд!» згуртувалося понад 2 млн осіб, в Україні страйкувало більш як 120 тис. робітників. Страйкарі висували такі вимоги: скликати Установчі збори й проголосити Росію демократичною республікою з наданням політичних прав і свобод усім громадянам.

Наляканий розмахом революційних подій, імператор Микола II **17 жовтня 1905 р.** видав маніфест, у якому проголосив скликання Державної думи із законодавчими правами та забезпечення виборів у Думу всім верствам населення, обіцяв дарувати народу громадянські свободи: совісті, слова, зібрань, створення організацій, недоторканості особи. Документ визначав можливості для запровадження парламентаризму й політичної реорганізації країни.

Парламентаризм – політична система, за якої в державі розмежовані функції законодавчої та виконавчої влади з провідною роллю парламенту.

Маніфест створив умови для діяльності політичних партій. У жовтні 1905 р. з представників лівого крила російського ліберального руху виникла *Конституційно-демократична партія (кадети)*. Ще однією впливовою партією ліберального напрямку став «Союз 17 октябрю» (*октябристи*). Ця партія об'єднала російських лібералів, які сповідували праві ідеї, тож у політичному спектрі октябристи опинилися між кадетами і націоналістами. Тоді ж розпочалося створення *Союзу російського народу* – російської монархічної та націоналістичної

організації, яка обстоювала принципи «єдиної і неподільної» Росії, збереження самодержавства, заперечуючи демократичні та революційні рухи і прагнення народів до національно-культурного самовизначення. Члени Союзу пропагували антисемітизм, закликаючи вигнати євреїв за межі Російської імперії. Вони мали підтримку влади і працювали за сприяння таємної поліції – «охранки», що прикривала діяльність бойових «дружин» Союзу – так званих чорних сотень. Саме тому членів цієї організації називають *чорносотенцями*.

Антисемітизм – вороже ставлення до євреїв; переслідування та їх дискримінація.

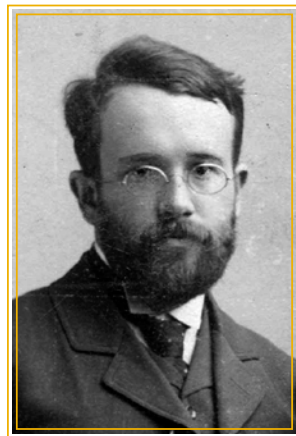
Більш активним став й український національний рух. Під тиском української громадськості Комітет міністрів 31 січня 1905 р. подав до Російської академії наук запит про можливість скасування урядових указів 1863 та 1876 рр. – Валуєвського та Емського. У березні академія надіслала урядові доповідну записку, у якій обґрунтувала окремішність української мови серед інших слов'янських мов і на цій підставі рекомендувала скасувати дискримінаційні щодо української мови розпорядження. Проте сучасники тих подій зазначали, що питання скасування Емського указу «потонуло» в бурхливих хвилях революції: «Емський указ потонув, бо формально ніхто його не відміняв; обидві сторони – українське громадянство й російський уряд – з вибухом революції признали його мовчки неіснуючим».

Патріотично налаштовані студенти вимагали запровадження українознавчих курсів в університетах. У 1907 р. в Харківському університеті Микола Сумцов почав українською мовою читати лекції з української народної словесності, в Одеському – Олександр Грушевський з історії України. У Київському університеті дозволили викладати курс української літератури. Щоправда, тривало це недовго.

Революція 1905–1907 рр. дала можливість М. Грушевському повернутися з Галичини на Наддніпрянщину й перенести звідти деякі з інституцій, що опікувалися розвитком української науки і культури. Він, зокрема, ініціював переведення до Києва «Літературно-наукового вісника». За сприяння М. Грушевського в Києві було створено Українське наукове товариство (1907), яке видавало «Записки УНТ».

Українською мовою почав виходити найстаріший на той час в Україні, заснований з ініціативи Київської громади, історичний журнал «Київська старовина» (1882–1906) під назвою «Україна» (1907).

Від кінця 1905 р. з'явилися українські періодичні видання. Першою українськомовною газетою стало видання братів Шеметів у Лубнах (на Полтавщині) «Хлібороб». Незабаром у найбільших містах України, а також у Петербурзі й Москві виходило вже 18 українських газет і журналів. Проте лише щоденна українськомовна газета

▲ Олександр
Грушевський. 1907 р.

«Громадська думка» (згодом – «Рада»), незважаючи на переслідування, продовжувала виходити до 1914 р. Перший номер цієї газети побачив світ 1 січня 1906 р. (його вилучила поліція). Після чергового жандармського обшуку «Громадську думку» в серпні 1906 р. закрили. Незабаром видання часопису було відновлено під новою назвою «Рада». Видавцем обох газет, як ви вже знаєте, був Є. Чикаленко.

За галицьким прикладом в українських містах і містечках створювали «Просвіти». Вони, зокрема, почали діяти в Катеринославі, Одесі, Кам'янці-Подільському, Києві, Чернігові, Миколаєві, Житомирі, Мелітополі. У роботі «Просвіт» активну участь брали відомі діячі культури – Леся Українка, М. Коцюбинський, Панас Мирний, М. Лисенко, Б. Грінченко, Д. Яворницький. Товариства засновували бібліотеки й читальні, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організовували лекції, літературні та музичні вечори, ставили вистави тощо.

Унаслідок революції було легалізовано національні партії. Активну діяльність розгорнула, зокрема, РУП: партійці брали участь у страйках селян і сільськогосподарських робітників, готували до друку 68 відозв загальним накладом майже 90 тис. примірників. РУП–УСДРП бойкотували вибори до I Державної думи. Під час виборчої кампанії до II Державної думи УСДРП організовувала мітинги й масові зібрання. На кінець революції чисельність УСДРП становила близько 3 тис. членів. Проте в 1907 р. через арешти членів УСДРП її діяльність було згорнуто.

Конкурентом УСДРП в організації селянських виступів була «Спілка». У 1905 р. ця партія увійшла до складу РСДРП. Найбільший успіх «Спілка» мала під час виборів до II і III Державних дум, коли здобула значну кількість депутатських мандатів.

Як революція 1905–1907 рр. позначилася на суспільно-політичному житті імперії? Чому у вир революційних подій потрапили українські терени? У чому виявилось піднесення національного руху 1905–1907 рр.? Про які організації, що виникли в Наддніпрянській Україні під час революції, пише діяч українського національного руху Микола Аркас: «Вони по своїх статутах (уставах) мають ширити самосвідомість серед українського люду, нести освіту в народ по найдальших кутках, де живе він, а для того – видавати і ширити дешеві, корисні для людей книжки, заводити книгозбірні, влаштовувати читання й таке інше. Товариства ці повинні зробити те велике діло для свого народу тепер, що колись випало було на долю церковним братствам. Хоч обставини життя тепер і не ті, але праця їх однаково свята й велика»? Порівняйте діяльність цих організацій із подібними їм у Західній Україні другої половини XIX ст. Що мав на увазі М. Аркас, порівнюючи ці організації з церковними братствами кінця XVI–XVII ст.?

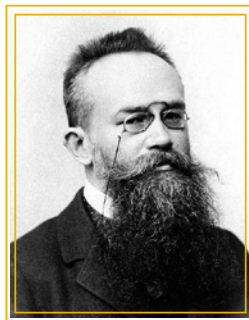
Спираючись на уривок із джерела, подискутуйте про обмеженість змін у суспільному житті Російської імперії внаслідок революції 1905–1907 рр. Чому на хвилі революції спостерігалися і лібералізація суспільного життя, і посилення реакціонерства та російського шовінізму? Про що свідчать факти перешкоджання для передплатників українських періодичних видань? Чому мовне питання, тобто надання права українцям вільно користуватися українською мовою в усіх сферах суспільного життя, не могло бути розв'язаним без забезпечення основних демократичних свобод? Поділіться припущеннями, як мали діяти українські політичні партії за нових політичних умов.

” Коли настала конституція, то громади Демократично-радикальної партії енергійно взялися коло заснування «Просвіт», які закладалися не тільки по великих містах, а й по містечках та великих селах. А коли вийшли «Тимчасові правила» про пресу, громади Демократично-радикальної партії почали видавати українські тижневі газети, які, правда, виникали й щезали, як бульки на воді, то за браком передплатників, коштів, то почасти й за відсутністю літературних сил, а найбільше – через утиски уряду. Я вже казав, що уряд, не забороняючи видавати українські газети, заборонив їх передплачувати. Досить було показати начальству бандеролу, по якій одержував урядовець українську газету, щоб той позбувся посади. Піп на селі боявся передплачувати, щоб на нього не доніс дяк, учитель народний боявся попа, навіть лікарів земських подекуди позбавляли посад за передплату української газети; а в селянина просто з рук видирали її, наказуючи, щоб не смів читати таких газет; навіть начальникам пошт таємно наказано було не приймати від селян грошей, адресованих на українські газети. Деякі селяни та народні вчителі приїздили раз чи двічі на місяць до редакції, забирали з собою газету і вдома, позатулявши вікна, читали її, наче нелегальне видання.

Тільки незалежні від уряду люди вільних професій, як адвокати, лікарі, комерсанти, і то у великому місті, могли безборонно передплачувати українську пресу, бо там адміністрація не так могла це завважити, і таки там не можна було вживати брутальних способів заборони. А державні урядовці, навіть високого рангу, не могли передплачувати вільно українських газет (Чикаленко Є. «Спогади (1861–1907)»).

i Прочитайте біографічну довідку, подану в коментарі до ілюстрації, уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. Чому сучасники називали М. Грушевського «символом всеукраїнського єднання»? 2. Завдяки яким особистим якостям М. Грушевський став одним з лідерів українського національного руху та організатором української науки? 3. На які риси характеру М. Грушевського звертали увагу сучасники? Що в його особистості вразило вас? 4. На підставі відомих вам фактів біографії М. Грушевського укладіть хронологічну таблицю його життя, захопивши період російської революції 1905–1907 рр.

Український історик, організатор української науки, громадсько-політичний діяч. Активна діяльність у Київській громаді не перешкодила йому навчатися в університеті й одночасно провадити наукову роботу на кафедрі професора В. Антоновича. У 28-річному віці він очолив кафедру історії у Львівському університеті (1894–1914). Перебуваючи в Австро-Угорщині, Грушевський продовжував громадсько-політичну діяльність і плідно працював над багатотомною «Історією України-Руси». Голова Наукового товариства імені Шевченка (1897–1913). Редактор «Записок НТШ» і «Літературно-наукового вісника», засновник і голова Українського наукового товариства в Києві (з 1908 р.).

▲ Михайло
Грушевський.
1904 р.

” 1. Приїзд Грушевського мав велике значіння. На той час проф. Грушевський уважався всіма нами за провідника українського національного руху в Росії. Його великі наукові й громадські заслуги, його надзвичайний організаційний талант створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас за тих часів законом. Він був саме в розквіті своїх сил, повний енергії й широких планів. З прибуттям Грушевського до Петербурга всі підпорядкувалися йому без застережень, і він став ідейним провідником як редакції «Українського вісника», так і Української парламентарної громади... Організаційний хист Грушевського виявився в повнім блиску. Він з'єднав біля «Українського вісника» цілий ряд нових визначних сил і всій роботі редакції надав більш систематичного й широкого характеру (*Дорошенко Д. «Мої спомини про давнє-минуле»*).

2. Проф. Грушевський належить, без сумніву, до найплодовитіших і найрухливіших письменників сучасної України, а, крім наукової і публіцистичної праці, змушений обставинами присвячувати багато часу та заходів різним освітнім організаціям, у яких він майже скрізь займає визначне місце. Він не тільки авторитетний історик та університетський професор, але також редактор та співробітник численних наукових та літературних видань, голова різних товариств та комісій, і в тих товариських організаціях невтомний ініціатор та дуже тямучий диспутант. Сума духової праці, яку вкладає в своє життя сей незвичайний чоловік, мусить наповняти подивом кожного, особливо такого, що мав нагоду пізнати його ближче. Треба додати, що проф. Грушевський зовсім не тип ученого вроді німецьких професорів, який знає тільки свою спеціальність і поза нею лише мінімум людського життя; навпаки, проф. Грушевський знаменитий організатор, і агітатором стати не дозволяє йому тільки його незвичайно бистрий практичний розум, що хоронить його від усякого запалу та того, що росіяни називають «увлечение» (*Франко І. «Причинки до історії України-Русі»*).

3. Вставав він рано і зараз сідав за працю – за писання. Бувши дуже короткозорим, міг писати, коли очі близькі були до паперу, – отже спеціально тримали ми для нього низький стільчик дитячий, на якому й сидів він, працюючи, перед бюрком. До сніданку – десь о годині 9-й – на бюрку вже лежала купка списаних листочків – здебільшого стаття, про яку він умовлявся напередодні з тим чи іншим органом преси або науковим видавництвом. Затим – телефони, чи хтось до нього, чи він кудись. Поміж численними побаченнями встигав побувати в бібліотеці, використати книгу, якої не міг знайти в іншому місці, списати чи скоригувати якийсь архівальний документ до біжучої праці. Використати його самого можна було хіба за сніданком та обідом або вже увечері, по зборах у нас чи коли повертався з якихось зборів, – тоді, поза діловими оповіданнями про наслідки свого рухливого дня, розсипав іскри добродушного чи їдкого гумору (*Лотоцький О. «Сторінки минулого. Частина друга»*).

2. Якою була діяльність українських парламентських громад у I та II Державних думах?

Згідно з новим виборчим законом наприкінці лютого – на початку березня 1906 р. відбулися вибори до *I Державної думи*. Найбільш радикальні політичні сили або бойкотували вибори, або були усунуті від участі в них через арешти й заслання найактивніших членів. Серед партій, які відмовилися від участі у виборах, була й УСДРП. УДРП, яка щойно постала, не мала хоч трохи помітного політичного впливу й виступала у блоці з російськими партіями, насамперед кадетами. Такі виборчі блоки було створено в Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові.

Від 9 українських губерній було обрано 102 депутати. Частина з них об'єдналася в *українську парламентську громаду*. Загалом громада об'єднувала 44 члени, її головою було обрано адвоката з Чернігова *Іллю Шрага*. Друкованим органом громади став журнал «Український вісник», який виходив за участі М. Грушевського. Українські депутати готували законопроекти про надання Україні автономії, упровадження української мови у школах. Та через передчасний розпуск Думи (вона працювала лише 72 дні) жодне з питань не було винесене навіть на обговорення.

Вибори до складу *II Державної думи* відбувалися в січні – лютому 1907 р. Цього разу у виборах узяли участь усі радикальні партії, серед яких і українські. Українські депутати знову об'єдналися в українській думській громаді, яка складалася із 47 осіб. Вона увійшла до фракції трудовиків, назвала себе *Українською трудовою громадою* і мала намір домагатися перетворення Росії на «правову й демократичну державу», забезпечення українцям права на автономію. Свою діяльність українські депутати висвітлювали на сторінках газети «Рідна справа – Думські вісті». Проте 3 червня 1907 р. імператор Микола II ухвалив маніфест «Про розпуск II Державної думи». Ця подія увійшла в історію під назвою *Третьочервневий переворот*, адже розпуск II Державної думи означав остаточну поразку революції.

Згідно з новим законом про вибори до *III Державної думи* близько 80 % населення позбавлено виборчих прав, натомість істотні переваги отримали поміщики та велика буржуазія. Унаслідок цього в III і IV Державних думах не було створено української громади. Утім, українське питання обговорювалося у стінах парламенту. Зокрема, у III Думі за підписом 37 депутатів готувався законопроект (так званий проект тридцяти семи) «Про мову навчання в початкових школах місцевостей з українською людністю», розроблений депутатами-українцями I та II Дум. Але цей проект було відхилено, як і інший – про запровадження в Україні судочинства українською мовою. У IV Державну думу також було внесено законопроект про навчання рідною мовою в українських школах. Однак результат був так само негативний.

Сформулюйте на підставі тексту підручника три запитання, що починаються словом «чому», про участь українських партій у виборах до Державних дум та про діяльність українських парламентських громад у них. Внесіть інформацію про розгортання національного руху в Україні в період російської революції 1905–1907 рр. у синхронізовану таблицю «Українське національне відродження наприкінці XVIII – на початку XX ст.».

Прочитайте уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. Які законопроекти ініціювала українська фракція в I та II Державних думах? 2. Яке значення для національного руху мала діяльність українських фракцій у Думах?

1. Голосну діяльність українців у Державній думі теж треба віднести до діяльності Демократично-радикальної партії... Самий факт існування української фракції в Думі мав величезне значення: він показав світові, що «русский народ» не моноліт, а існує і український народ, що домагається своїх прав на існування, на самостійне культурне життя. А для нас цей факт мав величезне агітаційне значення, як серед обмосковленої інтелігенції, так і серед несвідомого селянства, бо всім показав, що українці вважають себе окремою нацією...

За прикладом першої Думи вже легше було організувати українську фракцію і в другій Думі, хоч жадний член Демократично-радикальної партії не потрапив у посли другої Думи.

Українська думська громада... виробила законопроекти – про автономію України, про мову у школі, у суді, церкві і т. д., які мала внести в Думу. Разом з тим до внесеного в Думу законопроекту про народну освіту фракція українська зробила поправки, домагаючись заснування зараз курсів української мови, літератури та історії для народних учителів; заведення української мови яко предмета виучування по учительських семінаріях; заснування в київському, харківському та одеському університетах кафедр української мови, літератури та історії.

Але, на жаль, і ця Дума проіснувала тільки три з половиною місяці (Чикаленко Є. *«Спогади (1861–1907)»*).

2. Існування української фракції в перших двох російських парламентах мало велике значення для пропаганди української ідеї. Справу українську ставилося у промовах депутатів широко, і ціла Росія та й за границя прислухалися до їхніх слів. Особливо живий відгук викликала фракція в Україні. Звідти виборці засипали її членів привітаннями, наказами та побажаннями, щоб старалися про скасування національних обмежень та про заведення автономії, про націоналізацію школи та установ адміністративних і судових, а найбільше – про раціональне вирішення земельної справи (Лотоцький О. *«Сторінки минулого. Частина третя»*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/gtarxvc9> або кодом, перегляньте відеосюжет про Євгена Чикаленка. Пригадайте з попередніх уроків, у яких подіях він брав участь. Що знаєте про громадсько-політичну та меценатську діяльність цього учасника українського національного руху?

Які нові відомості про життя Євгена Чикаленка ви почерпнули з сюжету? Які деталі його біографії найбільше вразили? Напишіть текст для анонсу цієї документальної стрічки та сформулюйте запитання для її обговорення.

Узагальніть матеріали параграфу, спираючись на висновок М. Грушевського: «Думське законодавство не дало нічого українському життю». Обговоріть у загальному колі аргументи, що могли слугувати підставою для висновку українського історика – учасника тогочасного політичного життя.

1. Укладіть перелік понять за змістом параграфа, усно витлумачте їх.
2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) діяльність II Державної думи; б) об'єднання Української демократичної партії з Українською радикальною партією в Українську радикально-демократичну партію; в) створення Революційної української партії (РУП).
3. Наведіть факти, які свідчать про піднесення національного руху в 1905–1907 рр. в Україні відповідно до плану: 1) поява масових українських періодичних видань; 2) діяльність «Просвіти»; 3) активізація діяльності політичних партій.
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Br8hJFv0> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 28. Суспільно-політичне життя на українських землях у складі Російської імперії в 1907–1914 рр.

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Коли відбувалися події, про які йдеться? Як автор ставиться до них? 2. Що в цитованому тексті видалося відомим, а що – новим? 3. Поділіться припущеннями, чому, за спостереженнями Є. Чикаленка, «з розквітом українського культурно-просвітнього життя поступово завмирало партійне»? Чому воно «і зовсім завмерло» після розпуску II Державної думи? 4. Про які прояви реакційної політики російського самодержавства після поразки революції 1905–1907 рр. довідалися на попередньому уроці?

...З розквітом українського культурно-просвітнього життя поступово завмирало партійне, а після розпуску другої Державної думи, коли почалася страшна столипінська реакція, і зовсім завмерло. Демократично-радикальна партія поступово вмирала і, нарешті, 1907 року зовсім умерла, хоч і без офіційних похорон, а просто перестала існувати.

Коли настала чорна столипінська реакція, коли позакривано «Просвіти» і майже всі українські клуби, коли позникали всі провінційні українські газети й zostалися тільки щоденна «Рада» в Києві та «Рідний край» у Полтаві, що ледве-ледве животіли під пресією адміністрації, яка, як вже я казав, не забороняючи видавати, забороняла передплачувати, тоді українське громадянство виразно відчуло потребу знов у нелегальній підпольній організації» (Чикаленко Є. *«Спогади (1861–1907)»*).

1. Якою була політика російського самодержавства щодо України в пореволюційні роки?

Після поразки революції 1905–1907 рр. у Російській імперії запанувала реакція – політика, що мала на меті жорстке придушення революційного руху задля збереження та зміцнення суспільних порядків, проти яких він був спрямований. У цих умовах російський уряд проводив відверту антиукраїнську політику. Через утиски й переслідування одна за одною в містах припиняли діяльність культурно-освітні організації. Закривали українські періодичні видання, було заборонено й передплату. Знову заборонили викладати українською мовою в навчальних закладах, де це встигли запровадити під час революції. Набула чинності цензурна заборона на вживання в будь-яких

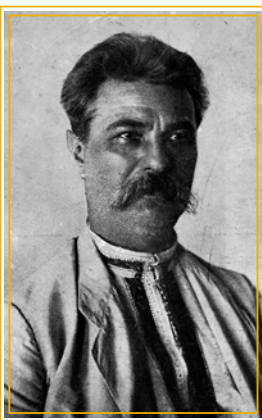
публікаціях назви «Україна». Відновлено обмеження на ввезення і поширення книжок українською мовою. В Україні тривалий час діяв воєнний стан, умови якого передбачали посилену охорону й суворий поліцейний нагляд. Діяли військово-польові суди, які засуджували учасників заворушень до страти та ув'язнення. У містах і селах лютували каральні військові, козачі й чорносотенні загони.

Провідником імперської реакційної політики від 1906 р. був голова Ради міністрів *Петро Столипін*, який у своїй діяльності спирався на ідеологію російського *шовінізму*. Політичні переконання Столипіна безпосередньо стосувалися України. У 1908 р. було створено Клуб російських націоналістів міста Києва. Завдяки особистому протегуванню Столипіна та державній підтримці організація стала однією з найвпливовіших політичних сил у Російській імперії. Основне завдання клубу визначалося як «боротьба з українофільством», яке, на думку його ідеологів, підривало коріння «російської православної цивілізації». Тож діяльність клубу була спрямована проти українського руху.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, що ґрунтується на ідеї національної винятковості, протиставляє інтереси однієї нації інтересам іншої, підбурює до розпалювання міжнаціональної ворожнечі й ненависті.

Іншим ударом по українському рухові став циркуляр Столипіна від 20 січня 1910 р. із заборонаю реєструвати будь-які іногородницькі товариства. Циркуляр також дозволяв губернаторам на їхній розсуд закривати вже зареєстровані об'єднання. В окремій інструкції міністр пояснював губернаторам, що заборона поширювалася на українські та єврейські організації. Унаслідок цього український рух знов опинився в підпіллі.

За умов, коли діяльність українських політичних партій була заборонена, представники Української демократично-радикальної партії ініціювали створення в Києві на початку 1908 р. громадсько-політичної організації *Товариство українських поступовців (ТУП)*. До ТУП долучилася також частина українських есдеків та представники інших партій і безпартійні. Її членами були М. Грушевський, Є. Чикаленко, С. Єфремов, В. Винниченко, І. Шраг та ін.

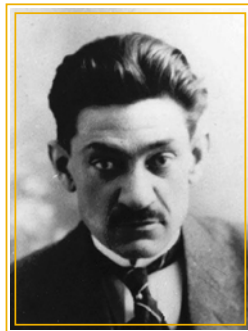
▲ Сергій Єфремов.
Середина
20-х рр. XX ст.

ТУП обстоювало три основні ідеї: парламентаризм, перебудова Російської держави на федеративних засадах та національно-територіальна автономія України. Діяльність ТУП була спрямована на українізацію шкільної освіти, впровадження української мови у громадських установах, суді, церкві тощо.

Керівним органом ТУП була Рада, яку обирали на щорічних з'їздах організації. Відбувалися такі зібрання нелегально, здебільшого в будинку Є. Чикаленка в Києві. Осередки організації – «громади

ТУП» – діяли по всій Україні (близько 60), а також у Петербурзі та Москві.

Подією, що мала неабиякий суспільний розголос (стала навіть предметом обговорення в Державній думі), було виголошення Дмитром Донцовим доповіді «Сучасне політичне положення нації і наші завдання» на II Всеукраїнському студентському з'їзді в 1913 р. у Львові. У ній Д. Донцов обґрунтував ідею сепаратизму як протиставлення ідеї самостійництва: «Актуальним є не гасло самостійності – мріяли ж колись наші українці про самостійну Україну в злуці з Росією; актуальним, більш реальним, більш конкретним і скорше здійсненним є гасло відірвання від Росії – політичний сепаратизм».

▲ Дмитро Донцов

Антиукраїнська політика тривала й після смерті Столипіна 1911 р. Її кульмінація припала на березень 1914 р., коли імперська влада заборонила урочистості з нагоди 100-ї річниці від народження Тараса Шевченка. Урядові заборони спричинили масові демонстрації студентів у Києві та інших містах України. Зокрема, 25 лютого (10 березня н. ст.) студенти Києва масово не прийшли на лекції у свої навчальні заклади. День святкування перетворився на акцію протесту проти заборони вшанування 100-річчя Т. Шевченка.

Чому реакційна політика самодержавства після поразки революції 1905–1907 рр. була спрямована проти українського національного руху? У чому це виявлялося? За яких умов, коли і навіщо було створено Товариство українських поступовців? Якими були ідейні засади організації, мета та форми діяльності? Чим ТУП було подібне до ЗУБО, а чим відрізнялося?

На підставі замітки обміркуйте, навіщо імперським ідеологам була потрібна «справа Бейліса». Яку роль у перебігові справи відіграла громадськість? Що спонукало українську інтелігенцію стати на захист М. Бейліса?

Насаджуючи великодержавний шовінізм, російська влада прагнула розпалити ненависть до «іногородців», тобто представників інших національностей (не росіян), посіяти ворожнечу між представниками національних меншин, зокрема, мала на меті підбурити українців до антисемітських акцій.

Показовим є один з найбільш резонансних судових процесів того часу – «справа Бейліса» 1913 р. Прикажчика цегельного заводу киянина Менделя Бейліса, єврея за національністю, звинуватили в убивстві з ритуальною метою християнського хлопчика Андрія Ющинського.

Чорносотенна преса розгорнула антисемітську агітацію, підбурюючи до єврейських погромів. Слідство тривало понад два з половиною роки й викликало протести передових діячів культури всієї імперії. На захист Бейліса виступила демократична українська інтелігенція. У громадській кампанії взяли участь В. Короленко, М. Коцюбинський, М. Заньковецька, М. Садовський та ін. Громадські протести перешкодили намірам перетворити суд у «справі Бейліса» на суд над «іногородцями».

▲ Мендель Бейліс під арештом. 1911–1913 рр.

Під тиском незаперечних доказів, протестів громадськості колегія присяжних засідателів, незважаючи на численні лжесвідчення чорносотенців, виправдала Бейліса.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/wtaQebhs> або кодом, перегляньте відео про таємниці «справи Бейліса». Які факти свідчать про її політичну зумовленість? Що в деталях слідства й судового процесу вказує на необґрунтованість обвинувачень, висунутих Менделю Бейлісу? Поділіться припущеннями, чому вбивство київського підлітка не було розкрито. Якими подробицями на підставі відео збагатилися ваші уявлення про повсякденне життя в Києві на початку XX ст.? Про яку іншу гучну справу тих років є згадка у відео? Як вбивство П. Столипіна та «справа Бейліса» характеризують суспільно-політичну атмосферу в Російській імперії після революції 1905–1907 рр.? Спрогнозуйте ймовірний розвиток суспільного життя в наступні роки.

У загальному колі складіть перелік запитань до учасників судового процесу від представників тогочасних політичних сил та запропонуйте сценарій рольової гри «Пресконференція». (Після проведення гри напишіть короткий звіт для однієї зі спільнот, що вболівала за перебіг справи.)

Прочитайте уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. Що передбачала програма підготування урочистого святкування в Києві та інших українських містах 100-річчя від дня народження Т. Шевченка. 2. Хто ще, крім українців, брав участь у святкуванні? 3. Як російські чорносотенці і націоналісти намагалися перешкодити святкуванню? Які це мало наслідки? Як українська громадськість протидіяла перешкодам?

1. Готувалась Україна по всіх великих і малих городах, містечках та селах відсвяткувати 100-літній ювілей Тараса Григоровича так гучно, як дозволять місцеві сили. У Києві, Харкові, Чернігові, Полтаві, Кам'янці городські думи взялися організувати свята: повибірали для того комісії, асигнували гроші. Київська дума, наприклад, визначила на це свято майже одноголосно 5 тис. рублів. Маленькі міста, певне, обмежилися б якимись концертами, виставами, а села здебільшого самими панахидами. Але не так склалось, як гадалось.

Київська права преса: націоналістичний «Кієвлянин» та чорносотенний «Кієв», підняли страшенний гвалт, а за ними і вся права преса по всій Росії. Чого тільки вони не наговорили! Шевченко – безбожник, богохульник, сепаратист, ворог російської державности. І от мазепинці хочуть такому злочинцеві ставити пам'ятник у «святom Кієве» та святкувати його 100-літній ювілей... Від націоналістичних та чорносотенних кліюбів посипалися телеграми всім міністрам, щоб не дозволяли цих свят, щоб звернули пильну увагу на «мазепинський» рух, бо він найнебезпечніший за всі політичні рухи, бо посягає на цілість держави, намагається роз'єднати «дві вітви єдиного русскаго народа»... Потім пішла чутка, що міністр внутрішніх справ «посоветовал» губернаторам не дозволять ювілейних свят. Нарешті й Синод заборонив служити «торжественныя» панахиди по Шевченкові (Чикаленко Є. *Щоденник (1907–1914)*)).

2. ...Мені пригадалось, як одбувався той пам'ятковий ювілей 1914 року в Києві. Україна готувалася до бучного ювілею, і він мав би вилитися в таке всенародне свято, якого ще до того часу не знала Україна; влада це бачила і вжила заходів: всякі святкування, навіть панахиди, були суворо заборонені.

Всім школам був з цього приводу суворий наказ. У Києві видавництво «Криниця» видрукувало 12 000 примірників «Кобзаря» до ювілею – всі вони були конфісковані. Гадали, що ніякого святкування не буде. Але якось несподівано в пам'ятковий день увесь Київ, особливо молодь, вийшли на вулиці міста з портретами Т. Шевченка, зі співами, з прапорами, з квітами... Всі улиці були забиті людьми. Ганяля поліція, гарцювали з нагаями козаки, цілими натовпами хватали в тюрму – нічого не помагало.

Участь у цій демонстрації брали, звичайно, не тільки українці, але всі, які були в Києві, національності. Особливо гарячу взяли студенти-грузини – народ вільнолюбний і гарячий. Коли їх, арештованих, поліція питала: «Какой ви національності?», вони відповідали: «українець!» – «Какой же ви українець, ви же грузин!». Вони сердито відповідали: «Тебе хаварят – пиши “українець”!». Друга, чорносотенна частина київського студентства, які звалися тоді «академістами», помагали, як тільки могли, поліції. Вони вчиняли бешкети: били вікна в редакції української газети, вихвачували з рук і рвали портрети Шевченка, бюсти, що стояли у вітринах, обкидали гряззю. Надвечір вийшов ювілейний номер газети – вони платили великі гроші, купували їх пачками і тут же на вулицях рвали на шматочки. Але люди хапали клаптики і ховали на спомин про великий день.

Наслідки були відомі: всі помешкання київських тюрем були до вечора набиті студентами, курсистками й іншими учнями вищих і середніх шкіл (Васильченко С. *Автобіографічні твори*)).

На підставі наведених вище уривків із джерел подискутуйте про те, як умови політичної реакції сприяли згуртуванню українства. 1. Що в джерелах свідчить про зростання національної свідомості українства? 2. Чому в умовах політичної реакції політизація українського руху поглиблювалася? 3. Поділіться припущеннями, як розгортатиметься український рух у наступне десятиліття.

2. У чому суть та якими були наслідки аграрної реформи Столипіна в Україні?

Як ви вже знаєте, перешкодою, що гальмувала розвиток ринкових відносин у сільському господарстві, було поміщицьке землеволодіння, а також те, що чималі площі землі перебували у володінні сільських громад (у 1905 р. в Україні налічувалося близько 45 % дворів з такою формою землеволодіння).

Володіння землею сільськими громадами було найбільш поширеною формою в Харківській губернії та Південній Україні, де воно охоплювало від 91 до 96 % усіх селянських дворів. На Чернігівщині селяни з часткою в такому землеволодінні становили близько 50 %. Небагато їх було на Правобережній Україні й Полтавщині.

У 1906 р. імператор Микола II підписав указ, згідно з яким кожен селянин отримував в особисту приватну власність земельний наділ, що перебував у розпорядженні сільської громади. Селяни, які виходили з громади, повинні були або переселятися із села на хутір, або, зберігаючи садибу в селі, перенести своє господарство на відведену індивідуальну ділянку (відруб).

Хутір – селянське господарство, засноване на землі, виокремленій із громадського землеволодіння, якою селянин володів на правах приватної власності.

Відруб – земельна ділянка, яку селянин отримував із громадського землеволодіння в особисту приватну власність, зберігаючи при цьому садибу в селі (на відміну від хутора, де садиба переносилася на нову ділянку).

Від 1907 р. до 1911 р. в Україні відійшло на хутори та відруби 226 520 селянських господарств, що становило майже половину їх загальної кількості. Проте більшість хуторян мала вбогі господарства, які руйнувалися й занепадали. Для малоземельних селян вихід з громади означав цілковите розорення, адже вони втрачали можливість користуватися громадськими вигонами, водопоями та іншими угоддями. Тому біднота чинила опір руйнуванню громади.

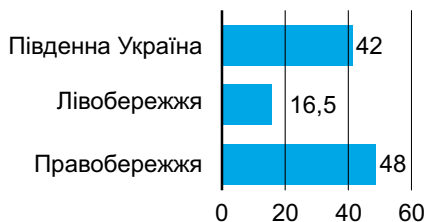
Бідніші селяни, одержавши надільну землю у власність, продавали її за безцінь заможнішим і остаточно пролетаризувалися. У 1906–1912 рр. в Україні продали свої наділи близько 263 тис. селянських дворів.

Щоправда, соціальні процеси на селі посприяли зростанню сільськогосподарського виробництва. Унаслідок концентрації земельних наділів у руках заможних власників, використання ними машин, добрив, розширення посівних площ збір зерна в Україні впродовж 1902–1913 рр. збільшився майже в півтора рази. У 1913 р. Україна досягла найбільшого за всю попередню історію валового збору зернових – 1,2 млрд пудів.

Важливою ланкою нової аграрної політики було заохочення переселення селян у малоосвоєні регіони Російської імперії. Найбільше трудових мігрантів з України – майже 1 млн осіб – виїхало, як ви вже знаєте, до Південно-Західного Сибіру, Північного Казахстану (Сірий Клин) і Далекого Сходу (Зелений Клин). Утім, близько 70 % переселенців незабаром повернулося в Україну.

Чим була зумовлена аграрна реформа П. Столипіна? Які її наслідки в Україні? Спираючись на графік, поясніть, у яких регіонах реформа найбільше позначила-ся на житті селян. Поділіться припущеннями, чому. Куди був спрямований міграційний потік українців у зв'язку з проведенням столипінської аграрної реформи?

▲ Кількість дворів (%), що вийшли з громади

Узагальніть матеріали параграфа, визначивши умови створення та роль у розгортанні українського національного руху організації, про яку йдеться в спо-гадах Є. Чикаленка: «Після довгих нарад, обмірковувань вирішили ми 1908 року відновити давню безпартійну загальну організацію, що існувала від 1897 до 1904 року, але тепер уже під назвою “Товариство українських поступовців” (так званий ТУП), без усякої програми, лиш на платформі федеративного устрою Росії та автономії України, у яке увійшли ті самі громади, що входили в Демократично-радикальну партію, і яке дожило до революції 1917 року».

1. Укладіть перелік понять за змістом параграфа, усно витлумачте їх.
2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) початок аграрної реформи П. Столипіна; б) ухвалення циркуляра П. Столипіна із заборобою реєструвати будь-які «іногородницькі» товариства; в) судовий процес у «справі Бейліса»; г) створення ТУП.
3. Що визначало становище селянства на українських землях у складі Російської імперії в 1910–1914 рр.?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/mr8hKZZ6> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 29. Національне піднесення на західноукраїнських землях на початку XX ст.

Прочитайте уривок із праці західноукраїнського історика та дайте відповіді на запитання. 1. Як у тексті визначено мету національного українського руху? Чому її схарактеризовано як завдання на майбутнє? 2. Чого досягли галицькі українці в боротьбі за свої національні права на початок XX ст.? Спираючись на ці здобутки, спрогнозуйте, які політичні вимоги висувало українство на наступні роки та якими заходами прагнуло їх утілити в життя.

...Від сього часу домагання утворення автономного українського «коронного краю» в Австрії відсунулося в сферу будучності... Ще в дальшу будучність відсуненим домаганням, радше далеким ідеалом, ніж реальним домаганням, було з'єдинення всіх українських земель в одну незалежну державу... Однак сей ідеал щораз сильніше врос-тав в уми й серця галицьких українців, даючи їм силу до важкої щоденної боротьби за національне й соціальне визволення...

Результатом сеї боротьби в публічно-правовій області стало здобуття представництва в австрійському парламенті й в галицькій сеймі (в кількості понад одну четверту цілого галицького представництва, – що очевидно далеко не відповідало праву українського народу на основі демократичного принципу), української народньої школи (з великими обмеженнями в користь польської мови і польського політичного духу), кількох українських середніх шкіл, кількох українських кафедр на теологічній, філософській і правничій факультетах Львівського університету, права зносин з державними установами українською мовою, права державних підмог для українських культурних і економічних інституцій і т. ін. (Лозинський М. «Галичина в рр. 1918–1920»).

1. Якими були засади діяльності українських політичних партій на західноукраїнських землях на початку ХХ ст.?

На початку ХХ ст. вплив українських партій на суспільне життя Східної Галичини помітно посилювався. Найстаріша у краї Русько-українська радикальна партія (РУРП) хоч і зазнала змін (від неї, як ви пам'ятаєте, відокремилися націонал-демократи і соціал-демократи), проте продовжувала спиратися на підтримку галицьких селян. У 1905 р. з'їзд РУРП схвалив нову програму, яка проголошувала ідею поєднання соціальної боротьби українського народу з національною. Провідними діячами партії були Михайло Павлик, Кирило Трильовський, Лев Бачинський.

Так само на селян орієнтувалася Українська соціал-демократична партія (УСДП) (лідери – Микола Ганкевич, Семен Вітик). Зосередившись на пропаганді серед малоземельних селян і сільсько-господарського пролетаріату, члени партії брали активну участь у селянських страйках.

Найвпливовішою у Східній Галичині була Українська національно-демократична партія (УНДП). Прагнучи забезпечити українському національному рухові масовість, її лідери – Юліан Романчук, Кость Левицький, Михайло Грушевський – розбудовували мережу осередків у повітових центрах і навіть селищах. Залученню до політичного життя простих людей сприяли організовані партією публічні зібрання, поширення популярних часописів і брошур. Саме УНДП стала організатором потужного вічевого руху, який охопив чи не всі найбільші населені пункти Галичини. З'їзд УНДП, який відбувся 26 грудня 1902 р., проголосив перехід до «політики масової самооборони і рішучої опозиції проти галицько-польської адміністрації, проти піддержуючого її центрального уряду». На підставі рішень з'їзду К. Левицький зробив висновок про те, що з того часу національно-демократична партія «взяла у свої руки кермо нашої політики». Український рух під політичним проводом УНДП дедалі виразніше набував опозиційного щодо влади характеру.

Найближчими програмними завданнями РУРП і УНДП визначили боротьбу за національно-територіальну автономію Східної Галичини і Північної Буковини із власним сеймом й адміністрацією, УСДП – за культурно-національну автономію. А кінцевою метою національного

руху всі три партії проголосили здобуття культурної, економічної й політичної самостійності українського народу, його державної незалежності та об'єднання його земель.

Що ж до умов розгортання національного руху на Буковині та Закарпатті, то вони дещо відрізнялися.

На Буковині не було гострого етнічного протистояння, як між поляками й українцями в Галичині. Етнічні групи українців, румунів, німців, євреїв, поляків мали кращі можливості для реалізації демократичних норм австрійської конституції. Провідну роль у суспільно-політичному житті українців Північної Буковини наприкінці XIX – на початку XX ст. відігравали народовці. Вони розгорнули культурно-освітню та громадсько-політичну діяльність серед селян, створивши мережу сільських читалень: збирали народні віча, організовували кооперативні товариства, зокрема «райффайзенки».

Окремий напрям діяльності становили заходи проти румунізації та впливу румунських бояр у Буковинському сеймі. На початку XX ст. істотно зростає роль української преси. Саме народовцям належала ініціатива створення у краї першої української політичної партії – *Національної ради русинів на Буковині*. Партія виникла в Чернівцях 1905 р. і проіснувала до кінця 1907 р. Програмні документи партії були близькими до засадничих документів РУРП та УНДП. Пізніше народовці створили *Українську поступову партію*, а потім партію «*Руська рада*». У 1913 р. цю політичну силу уособлювали дві партії – Українська народна та Національно-демократична. Лідерами народовства і народовських політичних партій були Степан Смаль-Стоцький, Микола Василько та ін.

▲ Степан Смаль-Стоцький і Микола Василько. Початок XX ст.

У 1907 р. в Чернівцях створено *Українську радикальну партію*. Її лідери гостро критикували народовські організації за лояльність до влади, декларували своїм основним завданням захист інтересів українського селянства. Проте значної підтримки в середовищі селян ця партія не мала.

Третьою силою в українському русі були соціал-демократи. Створена ще в серпні 1896 р. *Соціал-демократична партія Буковини* була частиною австрійської соціал-демократії.

Про авторитет партій у політичному житті краю свідчили результати виборів до Буковинського сейму 1911 р. Із 17 українських депутатів 15 були народовцями, 1 – радикалом та 1 – соціал-демократом. Москвофіли остаточно втратили свої позиції в суспільно-політичному житті.

У Закарпатті суспільно-політична ситуація істотно відрізнялася від решти західноукраїнських земель. Угорська влада провадила політику *мадяризації* (*зугорщення*), що мала на меті формування єдиної «політичної мадярської нації». У школах, церкві панувала угорська мова. Місцева адміністрація не дозволяла друк книжок та газет українською. Хоч цілковитої мадяризації населення така політика не досягла (село в Закарпатті залишалося українським), проте вона спричинила кволість національного руху – чи не єдиною національною силою українців у краї була греко-католицька церква. Саме представники греко-католицького духовництва в останнє десятиліття XIX ст. започаткували народовський рух, який, щоправда, обмежувався мовно-літературними та культурно-освітніми царинами. Закарпатські народовці не висували ідеї створення незалежної Української держави і навіть не порушували питання про надання Закарпаттю статусу автономії у складі Угорщини. Не було створено й політичної партії. Та попри організаційну млявість, народовці Закарпаття все-таки спромоглися перехопити ініціативу в москвофілів і мадярофілів у культурно-громадській сфері, а їхня ідеологія визначила напрям політичного розвитку національного руху у краї.

Мадяризація – політика угорської влади, спрямована на нав'язування національним меншинам Угорщини угорської мови, католицизму з метою їх асиміляції з угорською нацією.

Які політичні партії діяли в Галичині, на Буковині та Закарпатті на початку XX ст.? Якими були напрями їхньої діяльності? Складіть порівняльну таблицю.

На підставі замітки визначте організації та заходи, що сприяли зростанню національної свідомості населення західноукраїнських земель на початку XX ст. Які факти свідчать про масовість українського національного руху? Поміркуйте про наміри організаторів «соколівських» та «січових» товариств. Чи обмежувалися вони, на вашу думку, «пожежно-руханковими» завданнями, як було закріплено у статутах цих організацій? З якою метою розгортали масовий фізкультурний рух?

На західноукраїнських землях на початку XX ст. діяла розгалужена мережа культурно-просвітніх і господарських організацій, осередки яких було створено в усіх повітах. Наприклад, у 1914 р. товариство «Просвіта» мало 77 філій та майже 3 тис. читалень, у яких влаштовували вистави, вечорниці, проводили тематичні вечори, організовували хори і драмгуртки. У сільських читальнях організовували вечірні школи для неписьменних, різноманітні курси. На Буковині 1912 р. діяло 9 філій «Руської бесіди» й близько 150 читалень.

Масового поширення набув кооперативний рух, до якого належало майже 500 кредитних організацій, кооперативних магазинів, спілок для продажу сільськогосподарських продуктів.

Ідейно-світоглядним підґрунтям національного руху слугувала діяльність Наукового товариства імені Шевченка. Період головування в НТШ М. Грушевського (1897–1913) визначають як «золоту добу» установи. За цей час НТШ видрукувало майже 800 томів наукових праць. Книжками й часописами, виданими в НТШ, обмінювалися 230 наукових установ світу. Бібліотека налічувала майже 70 тис. книг і 500 рукописів. Музей товариства зберігав понад 9 тис. етнографічних і 5 тис. археологічних пам'яток.

▲ Іван Боберський.
1912 р.

Піднесенню національної свідомості серед галицької молоді сприяло створення мережі фізкультурно-спортивних товариств, метою яких було плекання фізичного та духовного здоров'я. 1894 р. у Львові виникло гімнастичне товариство «Сокіл», від якого бере початок український спортивно-гімнастичний рух у Східній Галичині. Першим головою цього товариства став В. Нагірний. Період розквіту «Сокола» пов'язують із співпрацею зі знаним педагогом *Іваном Боберським*.

Осередки товариства виникали в багатьох містах і селах Галичини та Буковини. На початку 1914 р. у 974 філіях «Сокола» відбули вишкіл 60 тис. юнаків та дівчат, вправляючись у різних видах спорту (велосипедного, веслування, фехтування, стрільби (з 1912 р.) та відвідуючи заняття з музики і співу, а також з протипожежної підготовки.

У 1900 р. Кирило Трильовський створив ще одну фізкультурно-спортивну організацію – «Січ» (офіційно організація називалася «Пожежно-гімнастичне товариство “Січ”»). Першу «Січ» було засновано в с. Завалля (нині село Снятинського району Івано-Франківської обл.). Невдовзі січові осередки виникли в більшості міст і сіл Галичини.

▲ Кирило Трильовський.
1910 р.

▲ Шевченківський здвиг.
1914 р.

Для координації діяльності «Січей» створили Український січовий союз. У 1903 р. першу «Січ» засновано і на Буковині – у м. Кіцмані. У 1913 р. в лавах «Січі» налічувалося майже 75 тис. галичан та буковинців.

Український січовий союз і «Сокіл-Батько» узяли на себе організацію святкування у Львові 100-річчя від дня народження Тараса Шевченка, що відбулося 28 червня 1914 р. Захід увійшов в історію під назвою *Шевченківський збиг*. Понад 12 тис. членів фізкультурно-спортивних товариств урочистою ходою пройшли вулицями Львова. Похід очолювали голова «Сокола-Батька» І. Боберський та отаман Українського січового союзу К. Трильовський. «Отсе була найвизначніша масова маніфестація українська в ряді ювілейних Шевченківських свят», – свідчив про подію К. Левицький.

▲ Учительський відділ товариства «Сокіл-Батько». Сидять зліва направо: провідник відділу професор Іван Боберський, Степан Гайдучок, Тарас Франко, Омелян Гузар, Петро Франко, Іван Ігнат, Олександр Довбенко, Ігор Федів. Львів, 1913 р.

Переїшовши за посиланням <https://cutt.ly/9taQyGoR> або кодом, перегляньте відео про Івана Боберського. Складіть коротку біографічну довідку про цього діяча та поділіться найцікавішими фактами в загальному колі.

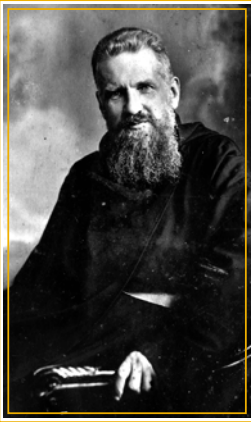

Подискууйте з приводу міркувань М. Грушевського про роль військово-спортивних організацій у розгортанні українського національного руху: «Що ж сказати, про такі організації як сокільська, що мають своїм завданням приготувляти не сліпу воєнну силу, не масу м'яса для гармат, а силу горожанську (цивільну. – *Авт.*), діяльну, що має творити нове життя народне... Таке повинно бути завдання і організацій сокільських та січових і послужити великому ділу будови нової України – без панування і поневолення, України свободної від неволі політичної, суспільної і духовної» (*Грушевський М. «Січово-сокільські вісти»*).

На підставі замітки та уривка з історичного джерела з'ясуйте, що визначало роль греко-католицької церкви в розгортанні національного руху на західно-українських землях. Наведіть історичні факти, які підтверджують активну участь духовництва в громадському житті впродовж XIX – на початку XX ст. Спираючись на джерело, поясніть, як ви розумієте настанови митрополита А. Шептицького щодо впорядкування життя в «Рідній Хаті». До яких почуттів співгромадян звертався автор, уживаючи цей метафоричний образ? Чи вважаєте настанови А. Шептицького актуальними для сьогодення? Сформулюйте кілька тверджень про роль церкви в сучасному житті.

1. Високому авторитетові церкви в житті українців сприяли суспільно-політичні умови в імперії Габсбургів, зокрема прихильність уряду, можливості для представників духовництва здобувати гарну освіту. Мала значення також залученість священників до громадських справ – заходів з поширення освіти та культури, підтримки української мови, викорінення соціальних вад тощо.

▲ Митрополит
Андрей
(Шептицький).
1917 р.

На межі століть греко-католицьку церкву очолив митрополит *Андрей (Шептицький)*. Крім суто церковних справ, він опікувався народною освітою та закладами охорони здоров'я, пропагував здоровий спосіб життя, вкладав кошти в українську науку та культуру (був, зокрема, фундатором Українського національного музею у Львові), ініціював багато благодійних заходів. Водночас А. Шептицький, використовуючи свій депутатський мандат (члена Галицького сейму і Палати панів Державної ради у Відні), завзято обстоював політичні права українців в Австро-Угорській імперії. Під час виступу в Палаті панів парламенту 28 червня 1910 р. митрополит наголосив на важливості відкриття українського університету у Львові. Це була перша промова українця в Палаті панів. Саме А. Шептицький очолив делегацію до імператора Франца-Йосифа, яка клопоталася про поліпшення становища українців в імперії.

2. Ясно як на долоні, що Рідна Хата (так митрополит А. Шептицький називав Україну. – *Авт.*) не постане, якщо не буде українського моноліту, якщо українці-самостійники не зможуть, усупереч усім відмінностям, які їх ділять, створити поміж собою якнайтіснішу єдність. Тієї єдності Україні потрібно, і ця потреба накладає на нас усіх обов'язки, від виконання яких залежить усе майбутнє Батьківщини. Якщо прагнемо всенародної Хати бажанням глибоким і щирим, якщо та воля не є тільки фразою, ілюзією, то вона мусить проявлятися в діях, і ті дії повинні вести до єдності. До єдності в усіх напрямках, тому й до єдності релігійної.

...Що ж робить якусь кількість людей народом? Передусім мова. Всі, хто по-українськи розмовляє або хто вважає українську мову рідною, – вони і становлять український народ. На чому ж засновується єдність Хати? На національній єдності. Український народ є одним народом, дехто навіть каже, одним організмом, тому й належить йому стати й суцільним національним витвором (*Шептицький А. «За єдність святої віри, церкви і нації»*).

2. У чому суть руху за реформу виборчої системи Австро-Угорщини?

Важливим напрямом суспільно-політичного життя Галичини початку ХХ ст. була боротьба українців за зміну системи виборів до

австрійського парламенту. Українські діячі вимагали справедливого представництва у віденському парламенті та Галицькому сеймі, впровадження загальної, рівної, прямої участі у виборах усього (чоловічого) населення Австро-Угорської монархії. Річ у тім, що, становлячи 13,2 % населення імперії, українці мали 1897 р. в рейхстазі із 353 лише 9 послів (а поляки – 63).

На думку галицької громадськості, забезпечити перевагу українського представництва в австрійському парламенті (й Галицькому сеймі) над польським можна було шляхом ліквідації старої куріальної системи, що позбавляла більшість селян і робітників права брати участь у виборах. Це дало б змогу обстоювати національні й політичні права парламентськими методами.

Рух за реформу виборчої системи розпочався в 90-ті рр. XIX ст., а особливої інтенсивності набув у 1905–1906 рр. 2 лютого 1906 р. у Львові з ініціативи УНДП відбулося народне віче, у якому взяли участь близько 50 тис. галицьких українців. Відкрив віче голова Народного комітету УНДП К. Левицький. «Ми зібралися тут, – наголосив він, – щоб засвідчити, що весь руський народ є за справедливу виборчу реформу і що за се право постоїть усіма своїми силами». Газета УНДП «Діло» характеризувала віче як «величну маніфестацію Галицької Русі в боротьбі за незалежні політичні права».

У січні 1907 р. цісар затвердив «Закон виборчий до Ради державної». Того самого року в Австро-Угорщині вперше було проведено вибори за новою системою. Відповідно до закону австрійський парламент, як і раніше, складався з двох палат – *Палати панів* і *Палати послів*. Палату панів призначав імператор із найвідоміших громадян імперії та верхівки духовництва. Палату послів обирали шляхом загального, рівного, прямого і таємного голосування.

Право голосу отримав кожен громадянин-чоловік, якому виповнилося 24 роки і який жив у своїй громаді не менше ніж рік. Щоправда, у поділі мандатів між провінціями та народами засади рівності не були дотримані: українці отримували один мандат на 109 тис. населення, німці – на 44 тис., чехи – на 60 тис., поляки – на 66 тис.

У результаті виборів 1907 р. до Державної ради увійшли 32 українці, з яких 27 від Галичини і 5 – від Буковини. Така кількість українського представництва була достатньою для здійснення самостійної парламентської політики, прямих контактів з урядом. На нараді Народного комітету УНДП – найчисленнішої української партії в парламенті – було ухвалено створити український парламентський клуб (фракцію) із 30 депутатів (двоє представників від УСДП вступили до загальноавстрійського соціалістичного клубу). Український парламентський клуб, який очолив Ю. Романчук, розпочав роботу з виголошення заяви, де першою стояла вимога про потребу запровадження національно-територіальної автономії українських земель в Австро-Угорщині.

Після виборів до австрійського парламенту ще більшої гостроти набуло питання реформування системи, за якою відбуваються вибори до Галицького сейму. Депутати-українці австрійського парламенту в 1914 р. посприяли ухваленню нової виборчої системи, відповідно до якої українці могли отримати в сеймі 62 (із 228) депутатських місць.

Новий закон забезпечував загальне і пряме таємного голосування виборче право, однак нерівне. Хоч куріальна система зберігалася, проте новий закон поширив виборче право на незаможні верстви населення.

Чому, незважаючи на окремі вади виборчої реформи 1907 р., УНДП розглядала її як «тиху революцію» у краї?

Узагальніть матеріали параграфа, навівши аргументи на підтвердження викладеної думки.

Буваючи в Галичині і спостерігаючи там широкий, як порівнювати з Великою Україною, національний рух, я набрався певності, що й у нас він розів'ється, коли в Росії буде конституція і коли настане воля для прояву національного життя. Тому я завжди радив нашим українцям по змозі частіше їздити до Галичини, щоб наочно побачити тамошнє життя і зміцнитися у вірі в майбутнє відродження української нації на всім просторі України. Тоді Галичина була для нас зразком боротьби за своє національне відродження, який підтримував у нас віру й надію на краще будуче; Галичина була для України справжнім П'ємонт, бо до 1906 року тільки там могла розвиватися українська преса, наука і взагалі національне життя, яке в російській Україні було суворо заборонене й придушене царським урядом (Чикаленко Є.).

1. Витлумачте поняття: *пожежно-руханкові товариства, мадяризація, Шевченківський здви́г*.

2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) перші вибори до австрійського парламенту на основі загального виборчого права; б) створення у Львові спортивно-гімнастичного товариства «Сокіл»; в) створення в Галичині спортивно-гімнастичного товариства «Січ».

3. Під якими політичними гаслами розгортався національний рух у Західній Україні? Оберіть критерії, на підставі яких порівняйте умови національного життя в Східній Галичині та в українських землях, що перебували під владою Російської імперії.

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Fr8hL1T4> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Щоб перевірити, як засвоїли матеріал теми, виконайте завдання, перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/stiCvtlM>.

Розділ 7

Повсякденне життя та культура України в середині XIX – на початку XX ст.

§ 30. Повсякденне життя, освіта й наука

Прочитайте уривок із джерела та дайте відповіді на запитання. 1. Про що йдеться в тексті? Коли відбулися описані події? Чому і навіщо А. Лотоцький наводить у своїх «Спогадах» виступ у III Державній думі депутата В. Дзюбинського? 2. Чи погоджуєтеся ви з аргументами доповідача? Чи слушними вважаєте його міркування про зв'язок національної свідомості та освіти рідною мовою? Сформулюйте 1–2 інші аргументи, що підсилюють викладену думку.

Міністерство народної освіти, як відомо, виключає наймогутніший чинник освіти і просвіти будь-якого народу – його народну мову. Багатомільйонне українське населення не має не тільки своєї вищої та середньої школи, але не має жодної нижчої школи з правом вільного викладання рідною українською мовою. Немає рідної української народної школи. Чи не є це, панове, образою і навіть глумленням над національним почуттям та гордістю кожного українця? Але тут говорили, що й української мови немає, що вона не існує. Так дозвольте ж, панове, погляди цих панів звернути саме на ту, ненависну їм, зарубіжну Україну, на сусідню нам країну, до складу якої включено й значну частину українського населення... Ми бачимо, що в австрійській Україні українське населення не лише має нижчі школи, але воно має й середню та вищу школи на своїй рідній українській мові, – значить, українська мова існує. В австрійській Україні є широка мережа просвітніх і культурних установ для українців; їх там не бояться, панове, їх там не закривають.

...Ось, панове, рідна мова дітей, які навчаються, величезного 25-мільйонного населення забороняється, і забороняється не тільки навчатися цією мовою, але й говорити між собою, вживати її для свого, так би мовити, використання. З наведених прикладів зрозуміло, що казенні педагоги, ці люди в футлярах, заражені мікробом якоїсь українофобії, хвороби, яка проявляється головним чином у них на ґрунті гонитви за нагородами та відзнаками, щоб догодити начальству, але, що найнебезпечніше, це те, що цим вони свідомо прагнуть затримати зростання української національної самосвідомості, втримати український народ у темряві та неучтві, щоб легше мати етнографічний матеріал для бажаного їм створення «общерусской нации» (Лотоцький О. *«Сторінки минулого. Частина третя»*).

1. Як на межі століть виявлялися процеси модернізації в повсякденному житті населення України?

Соціально-економічні зрушення зумовлювали зміни в побуті мешканців України, особливо помітні у великих містах. Як і скрізь у Європі, вагомим чинником у містобудуванні стала мода. Цілі квартали забудовували цегляними багатопверховими житловими будинками (їх називали прибутковими), спорудами громадського або культурного призначення, збудованими відповідно до архітектурних смаків того часу. Вулиці почали освітлювати електричними ліхтарями.

▲ Вулиця Соборна
в Миколаєві.
Початок XX ст.

▲ Київський міський музей
(нині Національний художній музей
України). Початок XX ст.

З'явився громадський транспорт: на межі століть, окрім конки (запряженого кіньми вагона), почали використовувати електричний трамвай. Перший у Російській імперії електричний трамвай рушив у Києві 1892 р. Олександрівською вулицею (нині вулиця Сагайдачного та Володимирський узвіз). За кілька років електротрамвай вийшов на маршрут у Львові та Катеринославі. У 1905 р. в Києві почав діяти Михайлівський електричний канатний підйом – фунікулер.

Улітку 1891 р. центральною одеською вулицею – Дерibasівською – уперше проїхав автомобіль марки «Панар-Левассор». Власник автомобіля привіз його із Франції. Одеса була також містом, де вперше в Україні встановлено телефонний зв'язок (1882). Згодом він з'явився у Києві, Харкові, Миколаєві.

У містах прокладали водогін. Прикметою часу стали міські парки і бульвари. У будівництві дедалі активніше застосовували нові технології та винаходи, зокрема метод зварювання металевих конструкцій, нові матеріали – бетон і залізобетон. Приміром, архітектор Владислав Городецький спорудив у Києві житловий будинок, де навіть оздобу були виготовлені з бетону. Європейські новинки потрапляли до Києва чи Одеси одночасно зі Львовом або Петербургом. Крамниці пропонували мешканцям міст одяг і парфуми з Парижа, вина з Італії, швейні машини з Німеччини, годинники зі Швейцарії.

Європейській моді відповідало вбрання городян. Утім, побут українських міст зберігав і національні елементи. Вишивкою в містах оздоблювали серветки, скатертини, фіранки на вікнах і, зрозуміло, одяг.

▲ Вулиця Хрещатик у Києві.
Початок XX ст.

▲ Площа Галицька у Львові.
1914 р.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. представники української творчої інтелігенції активно популяризували традиції українського декору, що зрештою знайшло втілення в так званому українському стилі.

Згадані риси здебільшого визначали життя заможних городян. Міський пролетаріат оселявся або в передмісті, або в убогих, занедбаних кварталах. Бідні родини часто винаймали маленькі комірчини, умеблювання яких складалося з ліжка, скрині, столу та кількох стільців. Одяг бідних городян був дешевим, часто саморобним.

Процеси модернізації, хоч і менш помітно, вплинули на життя й українських селян. Якщо в попередні епохи мешканці сіл жили великими родинами, що об'єднували три покоління – батьків, дітей та онуків, то від початку XX ст. господарювали малими у складі батьків з неповнолітніми дітьми. Головував у сім'ї, як і раніше, батько. Спадкоємцями майна після батька ставали сини, які отримували рівні частки. Дружині належало майно, що входило в придане (материзна). Розвиток капіталізму спричинив майнове розшарування селян.

▲ Молочниці в Києві.
1902 р.

▲ Дворянська родина. Полтавщина.
Кінець XIX ст.

▲ Леся Українка, Михайло Косач,
Маргарита Комарова. 1889 р.

▲ Микола Вороний.
1894 р.

▲ Христина
Алчевська. 1913 р.

Під впливом технологій відбувалися зміни в сільській забудові. Заможні селяни почали будувати цегляні будинки, покриваючи їх бляхою або черепицею. В одязі й хатніх оздобах самоткані матеріали замінювали тканинами фабричного виробництва.

Які зміни відбулися до початку XX ст. в повсякденному житті мешканців міст і сіл? Доведіть, що ці зміни були зумовлені процесами модернізації.

Роздивіться ілюстрації. Порівняйте опорядження сільської хати та міського житла початку XX ст. Які особливості помешкань привертають увагу? У чиїх оселях – міських чи селян – відчутнішою є сила традиції? Які елементи українського стилю помітили в помешканні городян?

▲ Кімната Лесі Українки
в її помешканні в Києві

▲ Інтер'єр української хати
на Херсонщині. 1894 р.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/itsfBAu3> або кодом, перегляньте відео за матеріалами експозиції Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова. Які факти, викладені в сюжеті, збагатили ваші уявлення про повсякдення городян на межі XIX–XX ст.? Що довідалися про розвиток реклами? Як цей ринковий інструмент пов'язаний із модернізацією та капіталізацією економіки? Подискутуйте про те, що є першопричиною, а що наслідком – зміни в економіці чи в потребах і запитах людей. Простежте історію повсякдення за

побутовими речами у ваших помешканнях чи в колі ваших близьких. Скориставшись додатковими джерелами інформації, підготуйте повідомлення про історію іграшок, ласощів, вбрання, зачісок тощо. (Для прикладу відвідайте сайти Державного музею іграшки, Приватного музею костюма і стилю, ознайомтеся зі сторінками цих закладів у соцмережах.)

i Прочитайте замітку та дайте відповіді на запитання. Як модернізація позначилася на суспільному становищі жінок? Хто з українських діячок посприяв поширенню ідей емансипації та фемінізму? Як відбувалося становлення освіти для жінок? Чому владні кола прагнули дискредитувати феміністський рух – так само, як і інші політичні та громадські рухи?

Індустріальна модернізація позначилася на суспільному становищі жінок. Щоправда, ці зміни були помітніші в житті городянок. З Європи до України докотилися хвилі *емансипації* та *фемінізму* – так називають рухи за зрівняння жінок у правах з чоловіками. Вітки українського фемінізму пов'язують з іменами Марії Вілінської (Марка Вовчка), Олени Пчілки (Ольги Косач-Драгоманової, матері Лесі Українки), Христини Алчевської, Лесі Українки (Лариси Косач), Наталі Кобринської, Ольги Кобилянської та інших видатних жінок.

▲ Олена Пчілка.
Кінець XIX ст.

▲ Марко Вовчок.
Кінець XIX ст.

▲ Ольга Кобилянська.
1882 р.

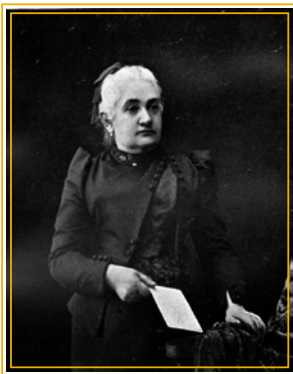
Для України надзвичайно гострою була проблема освіти для жінок. Перша жіноча гімназія відкрилася в Києві 1860 р. Доступ до університетської освіти жінки одержали в 1878 р., коли уряд дозволив створення в Києві Вищих жіночих курсів, де дівчата із середньою освітою мали змогу її продовжити. Від 1900 р. жінки здобули право навчатися в університетах Австро-Угорщини. Проте відсоток українок, які скористалися цим правом, був мізерний. Адже селяни, які становили більшість українського населення і були неписьменними, жили за патріархальними традиціями, виховуючи дівчаток у родині відповідно до соціально визначених ролей дружини, матері, господині.

Проблема освіти, та й інші соціальні проблеми в Україні накладалися на національні, тому жіночий рух був завжди пов'язаний з національно-визвольним.

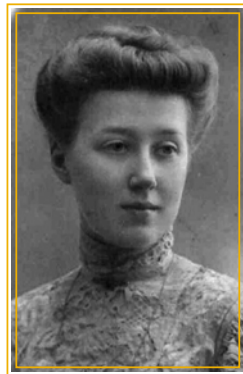
▲ Софія Русова.

Популяризаторка ідеї націоналізації шкільної та позашкільної освіти в Україні. З її ініціативи відкрито низку шкіл і дошкільних закладів, зокрема перший у Києві та другий у Росії дитячий садок

▲ Христина Алчевська.

1892 р. Організаторка народної освіти. У 1862 р. заснувала в Харкові жіночу недільну школу для дорослих, яку незабаром закрили. У 1870 р. знову відкрила безоплатну жіночу недільну школу, що проіснувала понад 50 років

▲ Наталія Полонська-

Василенко. 1911 р. Випускниця київських Фундуклеївської гімназії, Вищих жіночих курсів та Університету Святого Володимира. Відома дослідниця історії та архівістка, авторка праць з історії Запорозжя та Південної України

Емансипація (від лат. emancipation) – звільнення від залежності, гноблення і заборонів, скасування якихось обмежень, зрівняння у правах.

Фемінізм (франц. feminism, від лат. femina – жінка) – жіночий рух за зрівняння жінок у правах із чоловіками. Виник наприкінці XIX – на початку XX ст. у США та країнах Європи як рух за виборчі права для жінок. Згодом набув спрямування проти будь-якого насильства щодо жінок і гендерних стереотипів, став рухом за створення можливостей для жінок у сфері освіти й праці. Кінцевою метою фемінізму є усунення сексизму та подолання гендерної нерівності.

2. Як на українських теренах розвивалися освіта й наука?

Про стан громадянських прав українців, розділених кордонами Російської та Австро-Угорської імперій, свідчить надзвичайно низький рівень письменності.

На початок XX ст. майже 63 % населення Галичини, понад 70 % Закарпаття (а в гірських районах – навіть 90 %) були неписьменними – не вміли ні читати, ні писати. Третина галицьких сіл не мала початкових шкіл, проте в тих селах краю, де школи були, навчання відбувалося рідною мовою (для українців – українською). У Галичині діяло 49 державних середніх навчальних закладів (гімназій і реальних училищ). Із них у Східній Галичині було 25 шкіл із польською мовою навчання, 4 – українською (гімназії у Львові, Перемишлі, Тернополі, Коломиї; у 1905 р. засновано п'яту українську гімназію в Станіславі),

2 – німецькою. Відкривалися приватні українські гімназії. За підрахунками М. Грушевського, на одну польську середню школу в Східній Галичині припадало приблизно 30 тис. польського населення, на одну українську – 820 тис. українського населення. На Буковині діяла одна гімназія з українською мовою навчання (у Вижниці), кілька двомовних німецько-українських (зокрема, у Чернівцях та Кіцмані). На Закарпатті після ухвалення нового закону про школи в 1907 р. не лишилося жодної школи з українською мовою навчання. Перед Першою світовою війною кількість українських кафедр у Львівському університеті збільшилася до 8.

На українських землях у складі Росії на 1915 р. поза школою лишалося понад 70 % дітей шкільного віку. У 1914–1915 рр. тут налічувалося 452 середні школи, у яких навчалося 140 тис. учнів, і 19 вищих навчальних закладів із 26,7 тис. студентів.

▲ Клас Х. Алчевської і Дмитрієвої в недільній школі для жінок у Харкові. 1895 р.

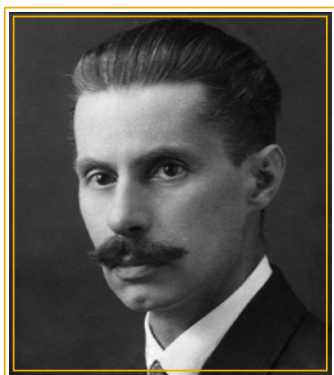

▲ Учні єврейської школи в Кам'янці-Подільському. 1859–1868 рр.

Характеризуючи становище освіти на українських землях у складі Російської імперії, М. Грушевський зазначав: «У Галичині й Буковині українська мова вживається як мова викладання в різного роду навчальних закладах, від початкових шкіл до університетів; у Росії вона цілковито вигнана зі школи й не допускається ні як мова викладання, ні як предмет у жодних школах – державних, громадських, приватних, вищих, середніх, нижчих – навіть як допоміжний засіб у початковому навчанні. Таким чином, не допущені ні як самостійні предмети, ні як складові частини інших наук, українські дисципліни, кінець кінцем, залишаються поза науковим ужитком, поза вивченням і дослідженням. І з цього боку зроблено все для того, щоб українська мова – культурний орган однієї із найзначніших народностей Європи, та українська література, що має великі твори високої культурної вартості, – залишалися невідомими, terra incognita по змозі для самих українців і для освіченого суспільства Росії, не виходячи за межі “хатнього вжитку”, не досягаючи значення культурних знарядь».

Виборювання права на освіту українські громадські діячі поєднували із завданням розбудови національної науки.

У другій половині XIX – на початку XX ст. неабияких успіхів досягли вчені-природознавці. Уперше у світі епідеміолог і мікробіолог *Данило Заболотний* відкрив шляхи поширення чуми й запропонував ефективні методи боротьби з нею. Чимало вчених-українців працювали в інших країнах. Уродженець Тернопільщини *Іван Пулюй* був першим деканом першого в Європі електротехнічного факультету (Німецька вища технічна школа в Празі). 28 років (з 1887 р.) пропрацював в Інституті Луї Пастера в Парижі уродженець Харківщини *Ілля Мечников*, який перед тим очолював кафедру зоології та порівняльної анатомії в Новоросійському університеті та завідував організованою ним 1886 р. (разом з М. Гамалією) першою в Російській імперії Одеською бактеріологічною станцією.

▲ В'ячеслав Липинський.
До 1931 р.

Плідно розвивалася історична наука. Серед тогочасних теоретиків історії вирізняються постаті *Михайла Грушевського* і *В'ячеслава Липинського*, чії праці та ідеї мали непроминальне значення для формування національної свідомості українців. М. Грушевський, автор багатотомної фундаментальної «Історії України-Руси», обґрунтував ідею тягlosti української історії від часів Руси до сучасності. В. Липинський розробив концепцію провідної ролі еліти в державному будівництві й суспільному житті.

В історичній науці продовжувала успішно працювати *Олександра Єфименко*, чия «Історія українського народу» вийшла у світ російською мовою в Петербурзі. Вона була першою жінкою в Україні та Росії, якій Харківський університет присудив учений ступінь почесного доктора історичних наук (1910). Вагомий внесок у дослідження історії Слобідської України належить *Дмитрові Багалію*. Не менших успіхів досягнув *Дмитро Яворницький*, автор книжки «Історія запорозьких козаків», визнаної класичною працею з історії українського козацтва. *Федір Вовк*, один з найавторитетніших у Європі антропологів та археологів, досліджував походження українців. Учений дійшов висновку, що українці за антропологічними ознаками близькі до південних слов'ян.

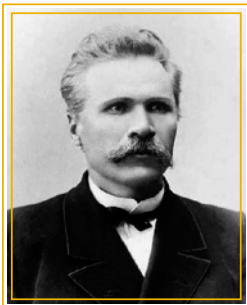
Знанням географом та істориком, автором десятків наукових праць, підручників, докладних карт України був *Степан Рудницький*. Його вважають засновником української наукової географії.

Велике значення і для науки, і для піднесення національної свідомості мав вихід у світ у 1907–1909 рр. чотиритомного «Словника української мови», який упорядкував *Борис Грінченко*, та двотомної «Української граматики» за редакцією *Агатангела Кримського*.

Україна була одним із центрів розвитку літакобудування. У 1908 р. в Одесі виник перший у Росії аероклуб, члени якого М. Єфімов та С. Уточкін демонстрували польоти на аеропланах. У Києві 1910 р. *Олександр Кудашев* пролетів кілька десятків метрів на літаку власної конструкції К-1 – першому вітчизняному літаку з бензиновим двигуном. Уже

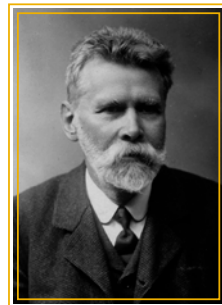
▲ Дмитро
Багалій.
1911 р.

▲ Дмитро
Яворницький.
1900-ті рр.

▲ Агатангел
Кримський.
1900-ті рр.

▲ Федір Вовк.
До 1918 р.

через десять днів після польоту О. Кудашева 21-річний *Ігор Сікорський* пролетів 250 м на літаку БІС-2. У 1913 р. І. Сікорський створив найбільший на той час у світі літак «Ілля Муромець», переліт на якому за маршрутом «Петербург – Київ – Петербург» став справжньою сенсацією.

Пригадайте, у чому полягала сутність освітньої реформи в Російській імперії 1864 р. Коли, за яких обставин та в яких університетах західноукраїнських земель було створено кафедри української мови, літератури та історії України? Пригадайте, коли, де, за яких обставин створено НТШ. У чому полягала діяльність цієї організації? Яку роль у становленні НТШ відіграв М. Грушевський? Яке значення мала ця установа для розвитку української науки? Заповніть таблицю.

Видатні науковці України початку ХХ ст.

Прізвище	У якій галузі науки працював	Найвидатніші досягнення

Прочитайте уривки з джерел і дайте відповіді на запитання. 1. Чим, на думку авторів документів, зумовлений низький рівень письменності в Україні? Чи можна його пояснити самим тільки браком шкіл? 2. Чому після революційних подій 1905–1907 рр. ситуація з використанням української мови у сфері освіти погіршилася? 3. Чому російський уряд забороняв використання української мови в освіті?

1. ...Загальне становище народньої освіти в Вінницькім повіті досить сумне. Всіх дітей шкільного віку в повіті лічиться 19 113, а в дійсності в школах тепер вчиться всього 10 145; себто виходить, що трохи не половина дітей не попадає в школи через брак місця в них, а в деяких місцях – через брак самих шкіл, бо в 18 селах немає жадної школи.

Існуючі школи взагалі далеко не відповідають своїй меті і завданням... Помешкання в церковно-парафіяльних школах взагалі не придатні і тісні, холодні. Кватири вчителів також невдатні... багацько церковно-парафіяльних шкіл зробились джерелом різноманітних хвороб для вчителів і учнів (*Білінський М. «Шкільне питання у Вінницькім повітовім земстві»*).

2. Слухачі цікавляться (на народніх читаннях) більш малюнками і співами. Коли читають російською літературною мовою, то слухачі заводять проміж себе балачки, а це виявляє, що вони не розуміють читання й не цікавляться ним. А коли читали по-українському «Козачку» Марка Вовчка, у хаті стояла тиша... По інших селах самі лектори зазначають, що люди тоді тільки розуміють читання, коли лектор тлумачить їм простою селянською мовою...

...Школа ні в чийх руках не може й не повинна бути знаряддям політики, що вона повинна мати одну святу, чисту мету – освіту мільйонів темного люду. Починаючи велику справу загальної освіти в південно-західнім краю, земству треба подбати тільки про те, щоб поставити школу в найкращі умови духовного розвитку учнів. Рідна мова – це перша умова, щоб учні проходили науку свідомо й не кидали школи з II або й з I групи, щоб не забували вивченого за 2–3 роки, не маючи своєї книжки в бібліотеці. Ані гарні будинки, ані сила грошей не допоможуть земствам досягнути своєї просвітньої мети, поки вони зневажатимуть елементарну вимогу науки в рідній школі – рідну мову (Русова С. «Українські земства в справі заведення народньої освіти»).

3. Ні для кого не таємниця, що наші сільські вчителі, як і взагалі сільська інтелігенція, говорять коли не чисто українською мовою, то часто таким штучно утвореним жаргоном з українських, покалічених московських та чужоземних слів, от котрого через пів години балачки дубом стає язик у роті і рогом вилазять очі з лоба (Васильченко С. «*Живая речь*» в українській школі»).

Узагальніть матеріали параграфа дискусією про нові ідеали суспільного життя, що набули поширення наприкінці XIX – на початку XX ст. Які з них не втрачали актуальності й сьогодні?

1. Укладіть перелік понять за змістом параграфа, усно витлумачте їх.

2. Чому українська громадськість прагнула українізації освіти?

3. Як модернізація позначилася на суспільному становищі жінок? Що таке емансипація та фемінізм?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Rr8hZXC6> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 31. Література, театр і музичне мистецтво

Спираючись на уривок із джерела, схарактеризуйте умови, у яких діяв український театр на українських теренах під владою Російської імперії. Про які укази, що перешкоджали митцям, згадує автор листа?

Від 1863 по 1871 рр. і від 1876–1881 рр. були страшенні утиски і цензурні, і поліцейські, і жандармські: мало не щоденні труси, арешти, тюрма, висилки до Сибіру і навіть шибениці... Так при таких обставинах доводилось працювати: жах, лемент, одчай панували скрізь, і не було де шукати ні поради, ні підмоги, тільки невелике коло українських літераторів та щирої молоді підтримувало мене...

У перший період утисків до 1872 р. було заборонено цілком у Росії наше слово: ми вимушені були співати на концертах народні пісні на французькій мові... сіє! Отож з 1872 р. розрішено було український приватний спектакль; з того часу, крім перекладів, які дозволено було до друку, я узявся й до сцени, вважаючи її за могутній орудок до розвитку самопізнання народного. Склалося в Києві Товариство сценічних аматорів, і я став на чолі його – режисером і постатчиком п'єс; отож і появились тоді лібретта до музики – «Чорноморці», «Різдвяна ніч», «Утоплена»... Вертаючись до того руху, що спалахнув був у Києві в 1872 р., мушу додати, що він швидко й погас: скасував його височайший указ 1876 р. (З листа М. Старицького до І. Франка, червень 1902 р.)

1. Як розвивалося театральне та музичне мистецтво?

Провідним осередком театального життя другої половини ХІХ ст. стало провінційне місто Єлисаветград (нині Кропивницький). Ще від 1864 р. тут активно діяв аматорський театр, у якому робили свої перші кроки майбутні корифеї української сцени.

Емський указ 1876 р. призупинив розвиток українського театру, але в 1882 р. єлисаветградці створили першу професійну театральну трупу. Її організаторами були Марко Кропивницький і брати та сестра Тобілевичі, які обрали собі псевдоніми – Іван Карпенко-Карий, Панас Саксаганський, Микола Садовський та Марія Садовська-Барілотті. Пізніше до них долучилися драматург Михайло Старицький, акторки Марія Заньковецька й Ганна Затиркевич та ін. Саме цим діячам належить слава творців класичного репертуару українського театру. У такому складі трупа і її філії об'їздили майже всю Україну. У 1885 р. трупа розділилася на дві частини: однією керував Марко Кропивницький, другою – Михайло Старицький. За їхнім прикладом пішли інші, і вже через кілька років в Україні нараховувалося понад 30 мандрівних театрів. Але тільки з 1907 р. український професійний театр отримав своє перше постійне приміщення – у Києві, у Троїцькому народному домі (нині Київський національний академічний театр оперети), і тут успішно працювала трупа Миколи Садовського. У 1908 р. було урочисто відзначено 25-річчя сценічної діяльності Марії Заньковецької.

На початку ХХ ст. у Львові продовжував діяти єдиний на західно-українських землях український професійний театр «Руська бесіда», основу репертуару якого становили п'єси М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого.

Згодом українські театральні колективи почали ставити драматичні твори Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, В. Винниченка, а також зарубіжних авторів.

Межа ХІХ–ХХ ст. – час піднесення української національної класичної музики. Слава її творця належить *Миколі Лисенку*. Він започаткував різні жанри української опери: історико-героїчну, лірично-побутову, лірично-фантастичну, прикладами яких є опери «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Енеїда», «Ноктюрн». Найвищим досягненням оперної творчості М. Лисенка вважають оперу «Тарас

▲ Марія Заньковецька.
1892 р.

▲ Актори Театру корифеїв.
Перший ряд зліва направо: М. Садовський,
Г. Затиркевич-Карпинська, М. Кропивницький,
М. Заньковецька. 1886 р.

Бульба». Написав М. Лисенко й перші дитячі опери «Коза-Дереза», «Пан Коцький». Внеском М. Лисенка у скарбницю української камерно-вокальної музики стали солоспіви – романси й ансамблі, написані на тексти давньої української літератури, західноєвропейських класиків і сучасних йому українських поетів. Важливий напрям діяльності М. Лисенка – збирання та обробка українських народних пісень. Композитор підготував сім збірок народних пісень, покладених на фортепіано, загалом опублікувавши 500 пісень.

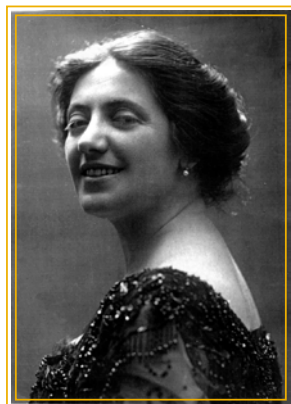
Оригінальні композиції на основі фольклору («Щедрик», «Дударик», «Козака несуть»), хорові поеми, опери створив *Микола Леонтович*; монументальну кантату-симфонію «Кавказ» на слова Тараса Шевченка написав *Станіслав Людкевич*, він також організував видання «Артистичного вісника» – першого українського мистецтвознавчого журналу.

▲ Микола Леонтович
із родиною. 1903 р.

▲ Станіслав Людкевич.
Початок ХХ ст.

▲ Соломія
Крушельницька. 1910 р.

Висот світового вокального мистецтва сягнула вихованка Львівської консерваторії *Соломія Крушельницька*. Співачка мала виняткові природні вокальні і сценічні здібності, виступала на сценах провідних театрів світу, виконуючи партії з 60 опер.

Плідно працював композитор *Анатоль Вахнянин* – автор першої західноукраїнської опери «Купало». Він створив багато хорових і сольних вокальних творів, аранжував народні пісні, ініціював створення Вищого музичного інституту імені М. Лисенка у Львові, був його першим директором.

Як постав український професійний театр? Що визначало розвиток музичної культури і яка роль у ньому належала М. Лисенку?

На підставі поданого тексту поясніть, що являв собою «стиль синтетичного театру», який репрезентували українські театральні колективи кінця XIX – початку XX ст. Чому перший український професійний театр називають театром корифеїв?

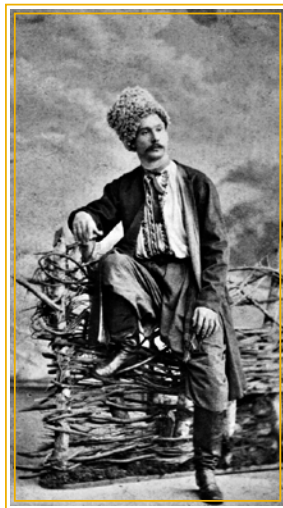
Трупа Кропивницького поступово зміцніла і, здобувши право гастролювати в Києві й Петербурзі, зачарувала сотні й тисячі глядачів, навіть тих, які упереджено ставилися до української мови. Молодий український театр недаремно став називатися Театром корифеїв. Справді неповторними артистичними індивідуальностями були Микола Садовський, Іван Карпенко-Карий, Марія Заньковецька. Стиль синтетичного театру, який поєднував драматичні й комедійні сцени з музичними й вокальними, включаючи хорові й танцювальні ансамблі, вражав чисто народною свіжістю та неподібністю до жодного з існуючих театрів. Не лише в Україні, а й скрізь, де українські актори давали вистави, вони користувалися незмінним успіхом.

Прочитайте уривок із джерела та подискутуйте про причини популярності першого українського професійного театру. Як ви думаєте, чи були українські театральні діячі свідомі своєї місії? Як у джерелі окреслено цю місію?

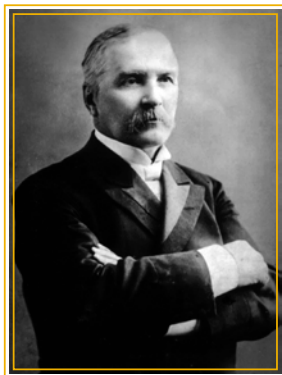

Богатирська родина Тобілевичів, крім І. Карпенка-Карого, П. Саксаганського, дала українському театрові ще такого велетня сцени, як Микола Садовський, уславленого режисера й актора на героїчні і трагедійні ролі. Маючи виняткові сценічні дані – високий зріст, статуру, чудову зовнішність, приємний, оксамитового тембру голос, могутній темперамент, велику сценічну привабливість, – він немовби самою долею був призначений для виконання ролей героїчного минулого: Богдана Хмельницького, Сави Чалого, Гната Карого, Тараса з «Бондарівни» та ін., для втілення постатей борців і бунтарів (*Зі спогадів Гната Юри*).

▲ Микола Садовський. Кінець XIX ст.

i Прочитайте біографічну довідку, подану в коментарі до ілюстрації, уривки з джерел і складіть розповідь про М. Лисенка за планом: 1) коли та як став професійним композитором; 2) які риси його вдачі вражали сучасників; 3) чого досяг у музичній творчості; 4) у чому особисто для себе вбачаєте життєвий урок М. Лисенка.

Здобувши технічну освіту в Київському університеті, змінив свій життєвий шлях і вирішив стати композитором. Закінчив Лейпцизьку та Петербурзьку консерваторії. Повернувшись до Києва, розгорнув активну мистецьку, педагогічну, виконавську та громадську діяльність. У 1904 р. створив першу в Україні Музично-драматичну школу. М. Лисенко працював майже в усіх музичних жанрах, заклав підвалини вищої спеціальної музичної освіти в Україні, теоретичними працями істотно розвинув вітчизняну науку про народну музично-пісенну творчість.

◀ Микола Лисенко. До 1912 р.

” 1. Лисенко безвиїзно проживав у Києві, давав уроки музики, займався нею в інституті, де отримав місце інспектора музики, працював і у приватній школі Блюменфельда, а потім і в школі Тутковського... Уроки, уроки, уроки забирали весь його час, дуже виснажували, однак зменшити їх не можна було. Життя вимагало засобів, сім'я збільшувалась; а коли і залишались хвилини для відпочинку, то потрібно було і їх віддати якій-небудь громадській справі... Треба дивуватися, звідки він відривав якісь миті для творчості. А вона не припинялась: за цей час Лисенко закінчив «Тараса Бульбу» і майже зовсім оркестрував його, написав для дітей три опери, створив багато культурних мелодій для одного, трьох голосів, видав чимало хорів, збірок народних пісень, скомпонував багато прекрасних п'єс не тільки для фортепіано, але й для скрипки, флейти і для оркестру.

Незважаючи на вік і страшенну перевтому в погоні за черствим куском хліба, незважаючи навіть на хворобу, яка завдавала йому за останні роки сильних страждань, – сила духу і віра у правоту своїх переконань у нашого славного композитора такі глибокі, що і досі в ньому неослабно підтримують енергію у всіх видах його багатосторонньої діяльності (*Старицький М. «До біографії М. В. Лисенка (спогади)»*).

2. «Микола Віталійович, людина майже удвоє старша мене віком, був приклонником нових течій у музиці... Вже в сольових творах ранішніх часів творчості Миколи Віталійовича яскраво виявляється обличчя суто національне, українське, не тільки в мелодії, а й в самій музичній фактурі. Наприклад, у таких усім відомих річах, як «Гетьмани», «Ой, Дніпре мій, Дніпре», «Заповіт», «Моліться, братіє» й ін. Не кажу вже про аранжовку народних пісень, де він прямо ігнорує європейські засоби і творить нове, чисто народне, українське голосоведення. З цього боку Миколу Віталійовича треба вважати дійсним законоположником і творцем української музики... І коли він тепер нам здається застарим у музичній техніці, то основні

принципи його – чисто національні – зостануться вічно живучими й вічно молодими...

...Кожна нота творів Миколи Віталійовича (не кажу про всі) співає вам ту пісню, про яку, здається, мріяла українська душа, перше ніж попала в тіло людини... Скажемо одно, що коли великі наші поети оперували вже готовим українським словом, то Микола Віталійович одкрив новий національний світ у широкій світовій музичній справі, і що той прекрасний, так би мовити, ідейно-романтичний настрій суспільства на протязі більш пів століття виховувався його духом... Ім'я такої людини не належить лише історії; воно завше буде на устах кожного українця, що далі, то більше, в міру того, як буде зростати наша національна свідомість (*Кошиць О. «Спогади. Частина друга»*).

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/GtsfNMUJ> або кодом, перегляньте відео про Соломію Крушельницьку. Складіть коротку біографічну довідку про видатну оперну співачку та поділіться в загальному колі найцікавішими фактами з її життя.

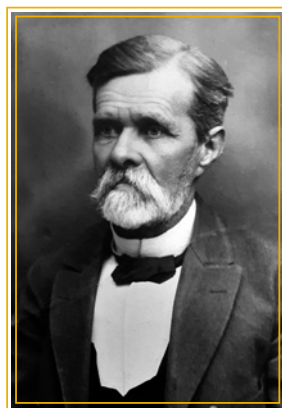

2. Що визначало розвиток української літератури?

У 70–90-х рр. XIX ст. українські письменники зосередилися на соціальних і психологічних проблемах. Чи не найбільшої слави з-поміж тогочасних українських прозаїків зажив *Іван Нечуй-Левицький*. Такими творами, як «Микола Джеря», «Кайдашева сім'я», «Над Чорним морем», «Хмари», він утвердив в українській літературі жанр соціальної повісті.

Визначне місце в українській літературі тих років посідав *Панас Мирний* (*Панас Рудченко*) – автор соціально-психологічних романів і повістей. Правдивим літописом українського села є його роман (у співавторстві з І. Біликом) «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

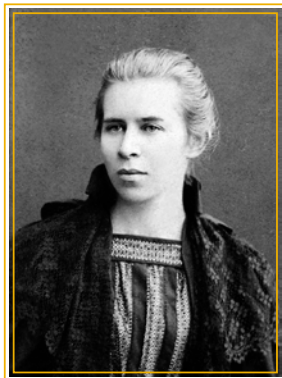
На межі XIX–XX ст. в українській літературі відбувся так званий модерністський переворот. Ознаками нової мистецької філософії були естетизм («мистецтво для мистецтва»), інтелектуалізм, європеїзм у поєднанні з психологізмом, що виявлявся в інтересі до внутрішнього життя і світогляду людини.

▲ Іван Нечуй-Левицький. 1912 р.

Модернізм (від франц. *moderne* – *сучасний*) – загальний термін для позначення мистецтва кінця XIX – першої половини XX ст., що відмежовувалося від принципів панівного в попередні десятиліття реалізму. Уживають щодо різних за ідейними засадами напрямів і шкіл.

Важливою рисою літературного модерну в Україні було створення жіночої мистецької традиції. Наприкінці XIX ст. у царині літератури працювала плеяда українських авторок, найяскравішими з-поміж яких були Леся Українка та Ольга Кобилянська.

▲ Леся Українка.
1896 р.

Леся Українка – творчий псевдонім Лариси Петрівни Косач, яка досягла вершин літературного Олімпу завдяки не самому тільки таланту, а й інтенсивній духовній праці, наполегливій самоосвіті, постійному вдосконаленню техніки віршування, широкому світогляду. Леся Українка свій мистецький ідеал убачала у вершинних творах світової літератури, прагнучи піднести до цього рівня й українське красне письменство. Вона надзвичайно відповідально ставилася до тематики творів, образність яких вражає глибиною занурення в європейський літературний контекст та яскравим національним колоритом.

Світове визнання Леся Українка здобула як драматург-новатор. Для її драматичних поем «Одержима», «Вавилонський полон», «Кассандра», «Руфін і Прісцилла», «Оргія», «Камінний господар» характерне використання образів світової міфології, історії та культури, утвердження ідеї незламності людського духу. Творчою вершиною поетеси стала драма-феєрія «Лісова пісня». Леся Українка відома як перекладачка світової класики – зокрема творів Байрона, Данте, Шекспіра.

Західноукраїнська письменниця Ольга Кобилянська в новелах «Природа», «Меланхолійний вальс», «Некультурна» тонко відтворила злам у суспільній свідомості, пов'язаний зі зміною становища жінки, її новими соціальними ролями. Героїні О. Кобилянської – «аристократки духу», які прагнуть досягти ідеалу надлюдини, сміливо відкидаючи суспільні стереотипи.

Яскравим явищем українського модернізму є творчість *Михайла Коцюбинського* та *Василя Стефаника*. Новели М. Коцюбинського «Intermezzo», «Сміх», «Цвіт яблуні», «Хвала життю» вирізняються новаторськими принципами письма, імпресіоністичним характером,

▲ Михайло Коцюбинський,
Іван Франко, Володимир
Гнатюк. 1905 р.

тонким психологізмом, довершеністю мовних засобів. Самобутній талант і літературну майстерність письменника засвідчує повість «Тіні забутих предків», написана на етнографічно-фольклорному матеріалі Гуцульщини.

Західноукраїнський письменник В. Стефаник зажив слави неперевершеного майстра соціально-психологічної новели. У творах «Новина», «Виводили з села», «Синя книжечка», «У корчмі», «Катруся», «Кленове листя», «Стратився», «Бесараби» він змальовує злиденне життя галицьких селян – страшене через безвихідь. Однією з тем творчості В. Стефаника була вимушена еміграція галицьких українців до Канади і США: їй присвячено, зокрема, новелу «Камінний хрест».

В умовах піднесення національно-визвольного руху на початку ХХ ст. помітно візноманітнілася тематика творів української літератури. Риси неореалізму властиві, зокрема, творчості *Володимира Винниченка*. У творах «Краса і сила», «Голота», «Талісман», написаних напередодні та під час революції 1905–1907 рр., яскраво і психологічно точно змальовано мешканців провінційних містечок, сільськогосподарських робітників, підприємців, революціонерів, солдатів і в'язнів – усе розмаїття соціальних типів нової епохи. Письменник майстерно відтворив гірке життя бідняків, процес пролетаризації українського села, залишивши нащадкам чимало образків українського соціального «дна», як, приміром, у творах «Контрасти», «Хто ворог», «Голота» та ін. Широкий розголос мав його роман «Записки кирпатого Мефістофеля».

▲ Василь Стефаник.
Кінець ХІХ ст.

Початок ХХ ст. – період розквіту української поезії. Слави короля української лірики зажив *Олександр Олесь (Кандиба)*. У його творчому доробку чимало віршів громадянського звучання, у яких революційні настрої доби переплетено з романтичним світовідчуттям ліричного героя. Такими мотивами просякнuto славнозвісні вірші «Айстри», «З журбою радість обнялась».

Які нові явища характерні для розвитку української літератури наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.? Назвіть найяскравіших письменників доби та їхні основні твори. Чия творчість вас зацікавила найбільше? (Поділіться враженнями про твори, що подобаються найбільше.) Які факти свідчать про розвиток українського літературного процесу в річці загальноєвропейського?

Узагальніть матеріали параграфа, спираючись на висновок українського історика: «Найяскравішою подією національного життя 1880-х рр. стала діяльність українського театру... Театр відіграв велику роль у справі національного пробудження, особливо тих українців, які проживали поза Україною. Як влучно відзначав Леон Василевський, «українська сцена до певної міри заміняла публіцистику, брак якої так сильно відчувався серед українців». Багато письменників і суспільних діячів молодшого покоління почали цікавитися українською справою під впливом театру» (*Грицак Я. «Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ–ХХ століть»*).

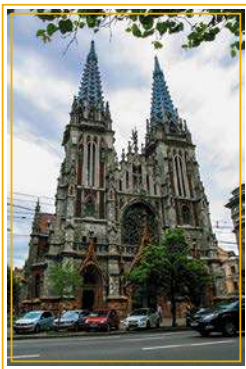
1. Витлумачте поняття: *корифеї українського театру, модернізм, модерністський переворот у літературі*.
2. Розташуйте події у хронологічній послідовності: а) заснування М. Лисенком першої в Україні Музично-драматичної школи; б) створення М. Кропивницьким у Єлисаветграді Театру корифеїв; в) створення в Києві першого стаціонарного професійного театру; г) заснування у Львові першого професійного українського театру «Руська бесіда».
3. Чим зумовлене піднесення культурного життя в Україні на межі ХІХ–ХХ ст.? Як розвиток культури пов'язаний із національним відродженням?
4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/Utw4ae8P> або кодом та виконайте завдання онлайн.

§ 32. Архітектура та образотворче мистецтво

Роздивіться ілюстрації та прочитайте коментарі до них. Риси яких архітектурних стилів попередніх епох помітні у спорудах, зображених на світлинах? Де розташовані ці споруди? Чи випадковим вважаєте використання будівничими кінця XIX – початку XX ст. елементів архітектурних стилів, що панували в минулі часи? Поділіться припущеннями, із чим це пов'язано.

▲ Миколаївський костел у Києві. Сучасна світлина

Будівництво, яким керував архітектор Владислав Городецький, тривало в 1899–1909 рр. Від 80-х рр. XX ст. в костелі розташовувався Будинок органної та камерної музики. Після проголошення незалежності України споруду почали використовувати і як концертний зал, і як храм римо-католицької церкви. 20 грудня 2024 р. будівля костелу зазнала пошкоджень від уламків збитих ракет під час комбінованого удару по Києву, завданого російськими агресорами. Було пошкоджено фасад і центральний вітраж у формі готичної «троянди», рами сходових переходів.

▲ Володимирський собор у Києві. Сучасна світлина

Храм було закладено 1862 р. Його будівництво затяглося на два десятиліття (завершено 1882 р.). Над проєктом працювало кілька відомих архітекторів. Завершував проєктування син Вікентія Беретті – Олександр Беретті. Внутрішнім опорядженням Володимирського собору керував професор Київського університету Адріан Прахов. Він запросив найкращих живописців того часу: Віктора Васнецова, Михайла Нестерова, Миколу Пимоненка, Михайла Врубеля. Виконання настиінних розписів тривало понад десять років. У 1896 р. відбулося відкриття та освячення собору.

▲ Театр опери і балету в Одесі. Сучасна світлина

Шедевр світової архітектури та одна з найкрасивіших споруд у Європі. Будівництво театру тривало впродовж 1884–1887 рр. Це перша в Південній Україні будівля, оснащена електрикою і паровим опаленням. Її фасади прикрашають лоджії, балкони, алегоричні скульптурні композиції, що символізують усі види театрального мистецтва.

- ▲ Будинок резиденції митрополитів Буковини і Далмації в Чернівцях збудовано в 1862–1882 рр. У червні 2011 р. цю споруду внесено до Списку Світової спадщини ЮНЕСКО

1. Що визначало розвиток архітектури?

У 40-х рр. XIX ст. класицизм поступився місцем іншому напрямку, який передбачав використання архітектурних стилів і декоративних деталей попередніх часів. В архітектурі другої половини XIX – початку XX ст. набули поширення неороманський, неоготичний, неоренесансний, необароковий, неокласицистичний стилі (початковий елемент *нео-* у цих словах означає *новий*). Утілення в архітектурі рис цих стилів у більш чи менш чистому вигляді називають *історизмом*, або *стилізацією*. Стиль архітектурних споруд, у яких змішано елементи різних стилів, визначають як *еклектику*.

Еклектика – формальне поєднання різних стилів.

Характерною особливістю архітектури доби була спеціалізація стилів: для церков обирали візантійський стиль, театри будували в ренесансному, особняки – романському, синагоги – мавританському. Приміром, у Києві у стилі французького ренесансу збудовано оперний театр (за проектом петербурзького архітектора Віктора Шретера). Споруду було закладено восени 1897 р. Будівельні роботи очолив відомий київський архітектор Володимир Ніколаєв. У 1899–1909 рр. архітектор Владислав Городецький у неоготичному стилі спорудив Миколаївський костел. За зразок для Володимирського собору в Києві правив візантійський стиль.

Архітектори Львова другої половини XIX ст. найчастіше зверталися до неоренесансного стилю, хоча в деяких спорудах простежуються риси класицизму. Ідеться, зокрема, про будівлю Національного університету «Львівська політехніка» (1873–1877), спроектовану архітектором Юліаном Захарієвичем – засновником Львівської архітектурної школи. Інший приклад – колишній будинок Галицького сейму (1877–1881), архітектором якого був Юліуш Гохбергер (тепер головний корпус Львівського національного університету імені Івана Франка). У неоренесансному стилі споруджено будинок Львівського оперного театру (1897–1900 рр., архітектор Зигмунт Горголевський).

▲ Київський оперний театр
(нині Національна опера України).
Сучасна світлина

▲ Будівля Галицького сейму
(нині Львівський національний
університет імені Івана Франка).
Сучасна світлина

Спорудою, що уособлює розвиток архітектури доби, є театр в Одесі, зведений за проєктом віденських архітекторів Германа Гельмера та Фердинанда Фельнера в 1884–1887 рр. одеським архітектором Феліксом Гонсіоровським у стилі неоренесансу та необароко. Ці самі архітектори розробили проєкт, за яким у 1904–1905 рр. збудовано театр у Чернівцях. Тут у 1864–1882 рр. споруджено також Будинок резиденції митрополитів Буковини і Далмації (нині – один з корпусів Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича) – символ буковинської столиці та її найбільшу окрасу. Проєкт архітектурного ансамблю розробив чеський учений, архітектор Йозеф Главка, поєднавши елементи візантійського та романського стилів.

На межі XIX і XX ст. починається новий етап в архітектурі, зумовлений поширенням стилю *модерн*.

Утвердження модерну збіглося з добою індустріалізації. Саме на цей період припадає масштабне будівництво приміщень індустріального і громадського призначення – банків, бірж, театрів, народних будинків, клубів, пасажів, ринків, прибуткових будинків, у яких використовують нові технології та матеріали. Тож визначальною ознакою модерну стало застосування нових конструкцій з металу й залізобетону, оздоблювальної скульптури з цементу. Архітектори керувалися принципами раціоналізму, розплановуючи простір так, щоб ним було зручно користуватися. Для модерну характерні асиметричність фасадів, їх оздоблення ліпленим декором, скульптурою, глазурованою керамікою.

Яскравим зразком архітектурного модерну в Києві є Будинок з химерами архітектора В. Городецького, збудований у 1902–1903 рр. Раціонально розпланований і технічно досконалий, він став перехідним типом між особняком та прибутковим будинком.

До відомих пам'яток архітектури модерну з елементами неоготики в Україні належать будівлі Державного банку в Києві (1902–1905 рр., проєкт О. Кобелева, О. Вербицького) та «Ластівчине гніздо» в Ялті (1912 р., архітектор Всеволод Шервуд). Взірцем так званого раціоналістичного модерну став Бессарабський ринок у Києві (1908–1912 рр.,

Фасад споруди прикрашено колонами, які увінчують виготовлені з бетону фігури екзотичних звірів – міфічних морських чудовиськ, слонів, ящірок, жаб, косуль, морських дів верхи на рибах, а також атрибути полювання та рибальства – голови оленів і носорогів, рибальські сіті й корабельні канати. Фігури виконав італійський скульптор Еліо Сала за кресленнями й шаблонами В. Городецького. Саме оздобленню фасадів та інтер'єрів архітектурна пам'ятка завдячує популярністю та назвою «Будинок з химерами».

▲ Будинок з химерами в Києві.
Сучасна світлина

архітектор Г. Гай) – перший критий ринок в Україні. У цій споруді модерні форми поєднано з національними мотивами, що свідчило про формування національного стилю в архітектурі, визначальною рисою якого була стилізація під народну архітектуру та відродження традицій українського бароко. Найвидатнішою пам'яткою українського модерну є будинок Полтавського земства, зведений за проектом Василя Кричевського в 1903–1908 рр.

На західноукраїнських землях поєднання елементів модерну та народної архітектури втілено в будівлі страхового товариства «Дністер» у Львові, спорудженій у 1905–1906 рр. архітектором Іваном Левинським. Її силует нагадує традиційні споруди Карпат. Будівля оздоблена ліпниною та майолікою, в орнаментах якої простежуються мотиви гуцульської кераміки. Виявом зв'язку з українською народною архітектурою є дві башти, що завершуються ступінчастими пірамідальними дахами, як у дерев'яних дзвіницях. Середній вхід зі зрізаними кутами повторює традиційні одвірки в народному житлі й дерев'яних церквах.

▲ «Ластівчине гніздо»
в Ялті.
Сучасна світлина

▲ Державний банк
(нині будівля Національного банку України).
Сучасна світлина

▲ Будинок Полтавського земства
(нині – Полтавський краєзнавчий музей). Сучасна світлина

Які пам'ятки втілюють характерні риси нових архітектурних стилів? Які споруди є найвидатнішими пам'ятками стилю модерн? У чому своєрідність національного стилю в архітектурі початку XX ст.? Які споруди його уособлюють?

На основі тексту та ілюстрацій подискутуйте про те, чому архітектурні споруди, збудовані у стилі модерн, такі різні.

На підставі тексту підручника та ілюстрацій поясніть, як вплинули на розвиток архітектури суспільно-історичні умови епохи індустріальної модернізації, вказані у схемі.

Умови розвитку архітектури на межі XIX–XX ст.

Нові потреби містобудування (бурхливе зростання міст).

Розвиток архітектурної науки.

Досягнення будівельної техніки (почали використовувати нові конструкції, нові будівельні матеріали – залізо, скло, кераміку і, найважливіше, залізобетон).

Поява нових типів будівель – промислових, громадських, житлових (замість особняків у містах почали будувати багатоквартирні багатоповерхівки – так звані прибуткові будинки для здавання в оренду).

2. Які явища визначали розвиток живопису та скульптури?

В образотворчому мистецтві другої половини XIX ст. активно розвивався *побутовий жанр*, тематика якого була спрямована на зображення повсякденного життя народу за принципами реалізму. Істотну роль відігравав і реалістичний *пейзаж* як самостійний жанр та як елемент побутової картини. Активно розвивався й *портретний живопис*.

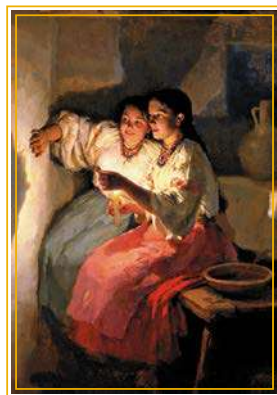
Великої популярності серед сучасників зажив *Костянтин Трутовський*. Відомим твором митця є картина «Весільний викуп» (1881).

На околиці села молодь, селяни, діти спостерігають, як розгортається традиційний український обряд. Побутову замальовку доповнює майстерно відтворений пейзаж, на тлі якого відбувається подія.

◀ Весільний викуп.
Художник К. Трутовський.
1881 р.

На картині зображено сцену ворожіння на воску. Дівчата вилили розплавлений віск у воду і, вийнявши захопаний шматок, розглядають його химерні форми, намагаючись розгадати за тінню на стіні свою майбутню долю.

▶
Святочне ворожіння.
Художник М. Пимоненко. 1888 р.

Зображенню сільського побуту, природи та народних звичаїв присвятив свою творчість художник-реаліст *Микола Пимоненко*, найвідомішими картинами якого є «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Жнива», «Проводи рекрута». Художник надзвичайно точно відтворював деталі побуту, одяг, красу української природи.

Визначними українськими пейзажистами були *Сергій Світославський* та *Петро Левченко*. Картину Петра Левченка «Село взимку. Глухомань» вважають перлиною українського пейзажного живопису.

Визнаним майстром пейзажу був і *Сергій Васильківський*. У його картинах переважали українські мотиви: «Ранок (Отара в степу)», «Дніпрові плавні», «Ранок на Дніпрі». Пейзаж у творчості С. Васильківського поєднано з історичними сюжетами з доби козацтва («Козачий пікет», «Запорожець у розвідці», «Козаки в степу», «Козача левада») або з побутовими картинами («Ярмарок у Полтаві»).

Помітну роль у розвитку історичного жанру відіграла відома вам з уроків у 8 класі картина Іллі Рєпіна «Запорожці», або «Запорожці пишуть листа турецькому султанові».

Слава засновника батального живопису в Україні належить Миколі Самокишу. Найвідоміші його картини – «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» та «Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем в 1653 р.». Протягом 1901–1908 рр. разом із С. Васильківським

◀ Сторожа запорозьких вольностей (Козаки в степу). Художник С. Васильківський. 1890 р.

Двоє вершників, зупинивши коней, вслухаються в тишу безлюдного, випаленого сонцем степу. Попереду, на горизонті, блищить смуга Дніпра, праворуч бовваніє курган. А над усім цим – високе небо з хмарами. Вершники на сторожі.

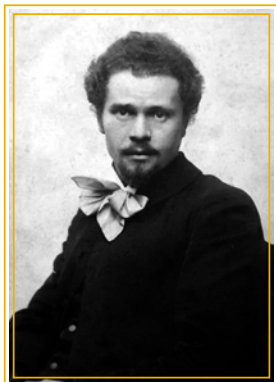
М. Самокиш писав монументальні панно для інтер'єру будинку Полтавського земства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. творчість нового покоління українських митців зазнає впливу поширеного в Європі модернізму, зокрема однієї з його течій – *імпресіонізму*.

Імпресіонізм (з франц. *impression* – *враження*) – мистецький напрям, представники якого прагнули до найточнішого відображення мінливого реального світу і своїх вражень від нього. Назву напрямку дала картина Клода Моне «Враження. Схід сонця».

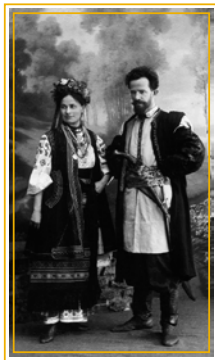
Видатним портретистом, майстром пейзажу та побутового жанру був *Іван Труш*. Опанувавши у Краківській академії мистецтв засади імпресіонізму, митець сприяв поширенню в Україні техніки західних модерністських течій. Художник залишив понад 350 портретів видатних діячів культури та науки того часу. Справжній шедевр з-поміж них – портрет Лесі Українки, мальований з натури 1900 р. Його вважають одним з найкращих прижиттєвих портретів Лесі Українки.

Свій неповторний стиль мав *Олександр Мурашко*. У доробку митця багато довершених портретів та картин зі сценами з повсякденного життя. Протягом 1902–1904 рр. він працював у Парижі, де захопився імпресіонізмом. Саме в Парижі художник створив один з найвідоміших портретів – «Дівчина в червоному капелюсі». Картину побудовано на контрасті двох кольорів – червоного і чорного, характерній рисі українського мистецтва.

▲ Іван Труш. 1900 р.

Помітні зміни відбулися і в розвитку *скульптури*. Від другої половини XIX ст. більшого громадського звучання, зокрема, набуває монументальна скульптура. У різних містах України на громадські кошти встановлюють пам'ятники Б. Хмельницькому (Київ), І. Котляревському (Полтава), М. Гоголю (Ніжин, Харків), А. Міцкевичу (Львів). Славнозвісний монумент на честь гетьмана Богдана Хмельницького, що височіє на

▲ Олександр Мурашко з дружиною. 1909 р.

▲ Дівчина в червоному капелюсі. Художник О. Мурашко. 1903 р.

▲ Селянська родина. Художник О. Мурашко. 1914 р.

▶ Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві. Сучасна світлина

Гетьмана зображено верхи на коні, якого він спиняє сильним рухом лівої руки. У правій руці Б. Хмельницький тримає гетьманську булаву.

Софійському майдані в Києві та є одним із символів міста, створив Михайло Микешин (офіційне відкриття відбулося 1888 р.).

 У творчості яких художників утілено особливості українського мистецтва початку ХХ ст.? Що характерно для мистецтва скульптури доби? Складіть 12 запитань до історичної вікторини «Видатні українські художники та скульптори початку ХХ ст.».

 Роздивіться картину І. Труша. Доберіть 5–7 прикметників для опису Лесі Українки, зображеної на портреті. Які риси характеру поетеси зумів передати художник? (Зверніть увагу на її погляд, вираз обличчя, вбрання.) Як ви думаєте, чому художник обрав саме таку кольорову гаму? Якими рисами, утіленими в портреті, художник розширив ваше уявлення про Лесю Українку?

▲ Портрет Лесі Українки. Художник І. Труш. 1900 р.

Поетеса вбрана в чорну сукню, одяг освіжає біле жабо, а вся увага сконцентрована на обличчі, особливо на очах.

Перейшовши за посиланням <https://cutt.ly/LtsZx0ur> або кодом, перегляньте відео, зняте з нагоди святкування 150-ліття від дня народження О. Мурашка. Уважно роздивіться портрет, якому присвячено відео. Порівняйте його з портретом «Дівчина в червоному капелюсі» та визначте якомога більше спільних рис, на підставі чого зробіть висновок про особливості стилю видатного художника. Доведіть, що «Портрет дівчинки з собакою» створено в імпресіоністичній манері. Позмагайтеся в загальному колі в добір прикметників для характеристики кольорової гама цієї картини. Скориставшись прийомом авторів відео, «озвучте» будь-яку іншу живописну пам'ятку епохи, про яку довідалися на уроці.

Узагальніть матеріали параграфа в ментальній карті (схемі) «Нові явища в розвитку архітектури та образотворчого мистецтва». Коментуючи схему, поділіться враженнями про пам'ятки, які справили на вас найбільше враження.

1. Витлумачте поняття: *історизм / стилізація в архітектурі, архітектурна еkleктика, архітектурний стиль модерн, національний стиль українського модерну, імпресіонізм.*

2. Розташуйте на лінії часу літери, якими позначені зображені споруди.

А

Б

В

3. Як із розвитком національного руху пов'язаний той факт, що пріоритетними в мистецтві живопису другої половини XIX – початку XX ст. були пейзажні та побутові жанри?

4. Перейдіть за посиланням <https://cutt.ly/ptw4fLTG> або кодом та виконайте завдання онлайн.

Щоб перевірити, як засвоїли матеріал теми, виконайте завдання, перейшовши за кодом або посиланням <https://cutt.ly/EtiCvG2a>.

Проект «Історична мить в об'єктиві фото- та відеокамер»

Глибшому розумінню тем з історії України, які опрацьовували у другому семестрі, сприятиме обговорення в загальному колі найістотніших змін, що відбулися в житті у другій половині XIX – на початку XX ст. Пригадайте відеосюжети, які розширили ваші уявлення про повсякдення того часу. Перегляньте ще й такі відео, перейшовши за посиланнями <https://cutt.ly/rthAKcOw> (відео 1) та <https://cutt.ly/DthAZiAt> (відео 2) або кодами.

відео 1

відео 2

Про які винаходи, що змінили життя, довідалися? Чому поява фотографії та відеозйомки мала не лише технічне значення, а й суспільне? Обміркуйте, коли і внаслідок чого – модернізації економіки, індустріалізації, розвитку науки та освіти, урбанізації, міграційних процесів, появи преси, впливу моди, винаходів, змін у структурі споживання тощо – життя людей набуло рис, які наблизили його до сучасного. На яких українських теренах – під владою Австро-Угорщини чи Російської імперії – ці зрушення відбувалися швидше? (Дискутуючи з приводу цього запитання, візьміть до уваги міркування українського історика Я. Грицака: «Разом з імпортом товарів і грошей відбувався імпорт нових ідей і нових слів: нігілізм, асиміляція, соціалізм, націоналізм, лібералізм, антисемітизм, декаденція. Цим ідеям було де вкорінитися завдяки виникненню в останній третині XIX ст. добре розбудованого публічного простору, з численними громадськими інституціями, культурними центрами, видавництвами, бібліотеками, читальнями – і в містах, і в селах. Розбудова публічного простору стала результатом політичних реформ...»).

На підставі обговорення, оберіть для виконання одне з проектних завдань.

Завдання до відео 1 передбачає розігрування інсценізації під час знімання якоїсь із групових фотографій, розміщених у підручнику. Перш ніж братися до написання сценарію, уважно роздивіться обраний фотодокумент. Визначте постаті, зображені на світлинці. Пригадайте, під час або з нагоди якої події зроблено фотографію. Узагальніть, якою була роль зображених діячів у перебігові цієї події. Спираючись на історичні факти, а також на уривки з промов, листів, публіцистичних чи наукових праць і художніх текстів зображених на фото діячів, доберіть для кожного по одній-дві репліки під час фотозйомки.

Завдання до відео 2 полягає у створенні діалогів між людьми, яких увічнено у найдавніших київських кінохроніках. (Уявіть, які фрагменти розмов киян могли потрапити на відео, якби в ті часи існувала відеозйомка зі звуком.) Створюючи сценарій, візьміть до уваги, яку подію вдалося зафіксувати. Що могли говорити учасники жалобної ходи про небіжчика, які добродійні справи його родини згадувати?

Для підведення підсумків проектного завдання, напишіть короткий звіт, у якому поділіться враженнями про те, що було для вас

найцікавішим під час роботи, що довідалися нового, про що замислилися, який новий досвід здобули.

Обговоріть у загальному колі презентовані матеріали, поділіться враженнями про найцікавіші роботи.

§ 33. Узагальнення до курсу: історія України за доби нового часу

На уроках історії України в 9 класі, вивчаючи події від кінця XVIII ст. до 1914 р., ви довідалися, як усупереч історичним обставинам наша рідна земля, розділена кордонами двох імперій, стала осередком зародження й утвердження національної ідеї, згуртування сил, підготування політичних умов для виборювання прав і свобод, що послужило ґрунтом у боротьбі за національну державу в наступний історичний період.

«Довге» XIX ст. було для України, як і для інших європейських теренів, століттям поступу – і якщо на початку навчального року ця думка мала для вас характер загальної настанови, то тепер ви можете впевнено її аргументувати прикладами з різних сфер життя – економіки, суспільних відносин, культури та повсякдення.

Обміркувати цей процес, узагальнити історичний фактаж, подискутувати з приводу закономірностей і парадоксів суспільного розвитку впродовж зазначеного періоду вам допоможе підсумковий проєкт до курсу «Український вимір “довгого” XIX століття», у межах якого підготуйте і проведіть круглий стіл.

Для цього наперед підготуйте:

1) по одному проблемному запитанню за змістом кожної з опрацьованих у межах курсу тем (це запитання про причини й наслідки подій, тож воно починається словом «чому»);

2) по одному дискусійному запитанню в межах проблематики курсу (це запитання, на яке немає однозначної відповіді, воно передбачає обговорення, аргументацію та зіставлення думок);

3) по одному запитанню про роль особистості в історії (формулюючи його, зосередьтеся на постаті, чий вплив на розгортання національного руху на певному часовому відтинку вважаєте найістотнішим).

До круглого столу згрупуйте всі запитання за тематичними блоками:

Особливості розвитку українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій	Українське національне відродження: ідейні засади, течії, організації, провідні діячі	Культурні здобутки українського народу
---	---	--

Для повнішого охоплення всіх запитань оформіть «карту дискусій» – про її форму домовтеся в загальному колі, обравши відповідальних за підготування.

Щоб круглий стіл пройшов організовано й змістовно, оберіть спікерів для кожної дискусійної панелі. Визначте час їхнього тривання. Подбайте, аби в обговоренні взяли участь усі охочі.

Пригадати матеріал курсу вам допоможе узагальнювальна хронологічна таблиця.

1775 р.	у Львові створено Галицький становий сейм
1784 р.	відновлено діяльність Львівського університету
1785 р.	започатковано процес ліквідації української шляхти та перетворення її на російське дворянство
1788 р.	створено Військо вірних козаків (згодом Чорноморське козацьке військо)
1798 р.	видання перших трьох частин «Енеїди» І. Котляревського
1805 р.	засновано Харківський університет
1808 р.	відновлено Галицьку греко-католицьку митрополію
1812 р.	Бессарабію приєднано до Російської імперії
1815 рр.	Холмщину та Підляшшя приєднано до Російської імперії
1817 р.	м. Одеса отримало статус «порто-франко»
1818 р.	вийшла друком перша граматика живої української мови – «Граматика малоросійського наріччя» О. Павловського
1825 р.	початок повстання Чернігівського полку
1828 р.	ліквідація Задунайської Січі
1828 р.	початок формування Азовського козацького війська
1833–1837 р.	діяльність «Руської трійці»
1834 р.	засновано Київський університет Святого Володимира
1837 р.	видано альманах «Русалка Дністрова»
1840 р.	перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка
1843 р.	у с. Ташлику на Черкащині збудовано першу цукроварню із застосуванням парової технології виробництва
1843–1844 рр.	селянське повстання на Північній Буковині під проводом Л. Кобилиці
1845–1847 рр.	діяльність Кирило-Мефодіївського братства
1848 р.	скасування кріпацтва в Галичині, на Буковині й Закарпатті
1848 р.	у Львові створено Головну руську раду
1848 р.	початок видання першої в Галичині та Україні газети українською мовою «Зоря Галицька»
1861, 19 лютого	скасування кріпацтва в Російській імперії
1861 р.	відкрито першу в Україні залізницю Львів – Перемишль
1863 р.	Валуєвський циркуляр

1865 р.	відкриття першої на Наддніпрянщині залізниці Одеса – Балта
1868 р.	у Львові засновано товариство «Просвіта»
1865 р.	в Одесі засновано Новоросійський університет
1873 р.	відкрито Південно-Західний відділ Російського географічного товариства
1873 р.	у Львові засновано літературне Товариство імені Шевченка (1892 р. реорганізоване в Наукове товариство імені Шевченка)
1875 р.	засновано Чернівецький університет
1876 р., 18 травня	Емський указ
1878 р.	на українських землях у складі Російської імперії жінки отримали дозвіл на здобуття вищої освіти
1882 р.	в Одесі вперше в Україні встановлено телефонний зв'язок
1883 р.	започатковано двомовну кримськотатарсько-російську газету «Перекладач / Терджиман»
1883 р.	у Львові засновано кооперативне торговельне підприємство «Народна торгівля»
1890 р.	створено Русько-українську радикальну партію – першу в Україні політичну організацію
1891 р.	створено Братство тарасівців
1891 р.	прибуття перших українських емігрантів до Канади
1892 р.	початок діяльності у Львові страхового товариства «Дністер»
1892 р.	відкрито українську гімназію в Коломиї
1894 р.	відкриття у Львівському університеті кафедри історії України на чолі з М. Грушевським
1894 р.	заснування у Львові гімнастичного товариства «Сокіл»
1895 р.	у праці Ю. Бачинського «Україна irredenta» обґрунтовано історичну правомірність боротьби українців за самостійну державу
1900 р.	створено Револьюційну українську партію – першу політичну партію на українських землях у складі Російської імперії
1905 р.	створено Національну раду русинів на Буковині
1906 р.	створено Українську парламентську громаду в І Державній думі
1907 р.	запровадження в Австро-Угорській імперії загального виборчого права для громадян-чоловіків віком від 24 років
1908 р.	створено Товариство українських поступовців
1910 р., 28 червня	перша промова українця, а саме митрополита А. Шептицького, у Палаті панів Державної ради у Відні
1913 р.	український авіаконструктор Ігор Сікорський створив найбільший на той час у світі літак «Ілля Муромець»

Виконайте в парах або групах завдання, використовуючи за потреби лінію часу.

1. Оберіть кілька подій та складіть до них хронологічні задачі, запропонуйте розв'язати їх у загальному колі.
2. Оберіть з переліку кілька подій, що відбувалися на українських теренах у складі Російської та Австро-Угорської імперій у той самий час, уклавши для обраного періоду синхронізовану таблицю.
3. Виберіть події, у яких не названі імена історичних діячів. Пригадайте, хто з відомих вам постатей брав у них участь.
4. Прокоментуйте події, в описі яких згадані імена історичних діячів. Визначте їх місце в історії України «довгого» XIX ст., дотримуючись плану: 1) чим уславився; 2) які наслідки мала його / її діяльність; 3) які деталі життя цієї постаті пам'ятаєте.
5. До кількох дат доберіть приклад події, що відбувалася у країнах, про які йшлося на уроках всесвітньої історії, уклавши синхронізовану таблицю.
6. Оберіть кілька подій та пригадайте географічні назви, що окреслюють місця їх розгортання або ті, де найяскравіше виявилися їхні наслідки.
7. Оберіть по одній події з різних етапів національного відродження та пригадайте її причини та наслідки.
8. Укладіть зворотний історичний календар, відраховуючи «хронологічну відстань» від сьогодення до кожної з подій. Сформулюйте запитання-загадки до трьох-чотирьох подій, добираючи для їх опису влучні характеристики та цікаві історичні факти.
9. Поділіться припущеннями, на яких засадах відібрано дати до запропонованої для роботи на уроці хронологічної таблиці. Запропонуйте дати до окремих хронологічних таблиць, що охоплюють лише події господарського життя або розвитку культури чи змін у повсякденні. Поміркуйте, чому деякі події можуть потрапити до різних хронологічних таблиць.
10. Укладіть хронологічну таблицю, присвячену діяльності визначних постатей доби.

ЗМІСТ

Століття ідей та чину	3
-----------------------------	---

Розділ 1. Українські землі у складі Російської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§ 1. Новий час в історії України	4
§ 2. Українські землі у складі Російської імперії: адміністративно-територіальний устрій, етнічний і соціальний склад населення	9
§ 3. Політика Російської імперії щодо українських етнічних територій	17
§ 4. Козацтво після ліквідації Запорозької Січі	23
§ 5. Соціально-економічний розвиток українських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	28
§ 6. Початок українського національного відродження	37
§ 7. Кирило-Мефодіївське братство	43
§ 8. Польський національно-визвольний і російський опозиційний рухи на території України. Соціальні протести	49

Розділ 2. Українські землі у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

§ 9. Українські землі у складі Австрійської імперії: адміністративно-територіальний устрій, національне та соціальне становище	57
§ 10. Соціально-політичний та економічний розвиток західноукраїнських земель наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.	64
§ 11. Початок українського національного відродження. «Руська трійця»	70
§ 12. «Весна народів» 1848–1849 рр. на українських землях у складі Австрійської імперії	77

Розділ 3. Повсякденне життя та культура України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

§ 13. Повсякденне життя, освіта й наука в першій половині XIX ст.	86
§ 14. Розвиток української мови, літератури, театрального та музичного мистецтва	95
§ 15. Архітектура та образотворче мистецтво	104
<i>Проект «Історія, яка захоплює: це варто побачити»</i>	<i>112</i>

Розділ 4. Українські землі у складі Російської імперії у другій половині XIX ст.

§ 16. Східна (Кримська) війна 1853–1856 рр. Ліквідація кріпацтва та реформи 60–70-х рр. XIX ст.	113
--	-----

§ 17. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії у другій половині XIX ст.	120
§ 18. Національний рух і суспільно-політичне життя в 60-х рр. XIX ст.	130
§ 19. Національний рух і суспільно-політичне життя в 70–80-х рр. XIX ст.	136
§ 20. Суспільно-політичні рухи в Наддніпрянській Україні та Криму в 90-х рр. XIX ст.	143

Розділ 5. Українські землі у складі Австро-Угорщини у другій половині XIX ст.

§ 21. Соціально-економічний розвиток	149
§ 22. Українське національне відродження на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.	157
§ 23. Політизація українського національного руху в 90-ті рр. XIX ст.	165

Розділ 6. Розвиток українських земель на початку XX ст.

§ 24. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської імперії	173
§ 25. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі Австро-Угорщини	183
§ 26. Політизація національного руху на українських теренах у складі Російської імперії	191
§ 27. Український національний рух в умовах російської революції 1905–1907 рр.	199
§ 28. Суспільно-політичне життя на українських землях у складі Російської імперії в 1907–1914 рр.	207
§ 29. Національне піднесення на західноукраїнських землях на початку XX ст.	214

Розділ 7. Повсякденне життя та культура України в середині XIX – на початку XX ст.

§ 30. Повсякденне життя, освіта й наука	223
§ 31. Література, театр і музичне мистецтво	232
§ 32. Архітектура та образотворче мистецтво	240
<i>Проект «Історична мить в об'єктиві фото- та відеокамер»</i>	249
§ 33. Узагальнення до курсу: історія України за доби нового часу	250

Навчальне видання

ВЛАСОВ Віталій Сергійович
ДАНИЛЕВСЬКА Оксана Миколаївна
ВАЩУК Дмитро Петрович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Редактор *Наталка Пазюра*
Обкладинка *Олександра Павленка*
Макет, художнє оформлення,
комп'ютерна обробка ілюстрацій *Олександра Павленка*
Комп'ютерна верстка *Наталії Музиченко*
Коректори *Олена Симонова, Ірина Хмельовська*

У підручнику використано ілюстративний матеріал з відкритих
джерел інтернету, зокрема сайтів vecteezy.com, depositphotos.com.

Усі матеріали в підручнику використано з навчальною метою
відповідно до законодавства України про авторське право і суміжні права.

Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 20,80. Обл.-вид. арк. 18,93.
Тираж 28 689 пр. Вид. № 0114.
Зам. № 26-04-1004.

ТОВ «Генеза»,
вул. Генерала Алмазова, 18/7 (літ. В), офіс 404. м. Київ, 01133, Україна.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 7692 від 24.10 2022.

Віддруковано у ТОВ «ПЕТ»,
вул. Максиміліанівська, 17, м. Харків, 61024, Україна.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 6847 від 19.07.2019.